

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184504

UNIVERSAL
LIBRARY

डॉ. केतकर व्यक्ति आणि विचार

कै० श्रीधर व्यक्तेश केतकर यांच्या
निवडक लेखांचा संग्रह

संपादक : प्रा. श्रीकृष्ण के. क्षीरसागर

कॉण्टिनेण्टल् प्रकाशन, टिळकरोड, पुणे २.

M928
K94K

PG M 1859

केतकर, शीघर व्यंकटेश
केतकर, व्यक्ता आणि विद्या

184504

OUP—881—5-8-74—15 000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No M 928 Accession No PGM 1857
K 94 K

Author
डॉ. ए. ए. ए. ए.

Title
डॉ. ए. ए. ए. ए. : व्यवस्थापन विचार.

This book should be returned on or before the date last marked below

--	--	--	--

डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर

केतकर : व्यक्ति आणि विचार

(निवडक लेखांचा संग्रह)

संपादक :

प्रो. श्रीकृष्ण केशव क्षीरसागर

कॉण्टिनेण्टल् प्रकाशन, टिळकरोड, पुणे २.

प्रकाशक :

अ. अं कुलकर्णी
कॉन्टिनेंटल प्रकाशन
टिळक रोड पुणे २.



प्रथमावृत्ति १९५५
सर्व हक्क सुरक्षित
किंमत तीन रुपये



मुद्रक :

ह. म. गद्रे
जनवाणी प्रिंटिंग प्रेस
४५ बुधवार, पुणे २

आभार

या पुस्तकाच्या तयारीच्या वेळी श्री. शीलवतीबाई केतकर यांनी जी आपुलकीची दृष्टि दाखवून सहकार्य केले, त्याबद्दल मी व माझे प्रकाशक त्यांचे ऋणी आहोत.

श्री. अनतराव कुलकर्णी यांनी हे काम माझ्याकडून तगाद्याने व सहकार्याने करून घेतले नसते, तर ते झाले नसते हे आभारपूर्वक नमूद केले पाहिजे.

जनवाणी छापसान्याचे श्री. ह. म. गद्रे यांनी तत्परतेने काम पुरे केल्याबद्दल त्यांचे आभार मानणे जरूर आहे.

श्री. के. क्षी.

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना	...	१-३२
१. माझ्या आयुष्याला वक्रगति		१
२. ज्ञानकोशाच्या कल्पनेची उत्पत्ति		९
३. आपलें बौद्धिक दास्य आणि पाश्चात्य पाडित्य		१९
४. नागपूरच्या गार्डीत	...	३०
५. पोलिटिकल क्लब कसा असावा ?	...	४३
६. नगरसवर्धन आणि नगरसौन्दर्य		५७
७. आई आणि मुलगी		८३
८. लोकाभिरुचि आणि साहित्यशास्त्र		९३
९. लोकाश्रयी मराठी वाङ्मय	..	१००
१०. आप्पासाहेब डग्याचें गृहचित्र		१०९
११. मजुळेचें भवितव्यविलोकन	...	११६
१२. निःशस्त्राचे राजकारण	...	१२१
१३. हिंदुस्थान आणि जग	.	१३२
१४. लोकसत्ता व लोकमत याजकडून अपेक्षा		१४२
टीपा		१५७

प्रस्तावना

डॉ. केतकर यांची माहिती महाराष्ट्रीय वाचकास ज्ञानकोशकार, समाजशास्त्रज्ञ आणि सशोधक म्हणूनच विशेष आहे. याखेरीज त्यांनी समाजशास्त्रीय विचारामुळे काहीशा अवजड आणि मुलखावेगळ्या झालेल्या पाचसात कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत, हेहि सर्वांच्या कानावर असतें. तथापि सर्वसामान्य वाचकापर्यंत किंवा प्रौढ विद्यार्थ्यापर्यंत पोहोचण्यास या दोन्ही लिखाणाचा तादृश उपयोग नाही, हें उघडच आहे. याचा अर्थ सर्वसामान्य महाराष्ट्रियास केतकराचें नाव माहित नाही असा मात्र नाही. केतकर हे लोकप्रिय 'लेखक' नसले, तरी आख्यायिकांचा विषय बनलेले असामान्य पंडित आहेत, यात शका नाही. तसेंच सर्वसामान्य वाचकांनी व तरुण विद्यार्थ्यांनी केतकरासंबंधी काहीना काही नियतकालिकातून किंवा पाठ्य पुस्तकातूनच वाचलेलें असतें हेहि उघड आहे. चौकस बुद्धीचे वाचक एखाद्या ग्रंथकाराच्या अशा अप्रत्यक्ष ओळखीतूनच प्रत्यक्ष ओळखीकडे वळतातहि, पण अशा चौकस वाचकाचें प्रमाण आपल्याकडे अद्याप कमीच आहे.

याचा परिणाम म्हणजे डॉ. केतकर या व्यक्तीसबधी शेंकडों वेळा उल्लेख ऐकले असूनहि व थोडेंफार वाचलें असूनहि त्याचें स्वतःचें एक अक्षरहि ज्यांनी वाचलें नाही, असें अनेक वाचक व विद्यार्थी आढळतात. डॉ. केतकरांच्या वाङ्मयाचें स्वरूप व उद्दिष्ट लक्षात घेता, ही स्थिति सर्वस्वी विपरीत आहे हें कबूल करावें लागेल. कारण डॉ. केतकर हे महापंडित असले आणि त्याचा ज्ञानकोश हा मराठीतील एक विराट ग्रंथ असला, तरी केतकर हें पंडिताकरता लिहिणारे पंडित नसून, सामान्य चौकस वाचकांकरिता लिहिणारे राष्ट्रोद्धारक होते ही गोष्ट विसरून चालणार नाही.

प्रस्तुत पुस्तकाचें स्वरूप

प्रस्तुत वैज्याच्या पुस्तकाचा उद्देश केतकराचें व केतकरांच्या वाङ्मयाचें हें स्वरूप तरुण वाचकांच्या आढोख्यात आणून ठेवणें हा आहे.

व म्हणूनच या पुस्तकाचे वर्णन “केतकराचे,” “केतकरासंबंधीचे” व “केतकराच्या उताऱ्याचे” पुस्तक या शब्दात करता येईल. पण नेहमीच्या शब्दात म्हणजे “निबधाचे”, “कथाचे”, “लघुनिबधाचे” असे त्याचे वर्गीकरण मात्र करता येणार नाही कारण या पुस्तकात केतकराची काव्ये सोडून (त्यांनी काव्येहि लिहिली आहेत!) जवळ जवळ सर्व लेखन-प्रकारातील उतारे समग्रित केले आहेत. एकेक उतारा विचारदृष्ट्या स्वयंपूर्ण असावा व सर्व उतारे मिळून केतकराच्या विचारसरणीचे व भाषासरणीचे वैशिष्ट्य तरुण वाचकाच्या मनावर ठसावे एवढाच उद्देश येथे सपादकाने स्वतःसमोर ठेवला आहे या गद्य वेंच्याच्या पुस्तकात केतकराच्या स्फुट लेखातील उतारे आहेत, टीकाशास्त्रीय ग्रंथातील उतारे आहेत, आत्म-चरित्रपर ग्रंथातील उतारे आहेत, राजकीय पुस्तकातील उतारे आहेत, कादंबऱ्यातील उतारे आहेत व प्रत्यक्ष ज्ञानकोशातीलहि दोन मह्वाचे उतारे आहेत.

विषयाच्या व ग्रंथस्वरूपाच्या या विविधतेमुळे केतकराच्या विचाराचे व शैलीचे अनेक पैलू येथे नमूद झाले असले, तरी वाङ्मयप्रकार मात्र सर्वत्र प्रायः एकच आहे की काय असा भास होईल! कारण ज्ञानकोशातील ज्ञानस्वरूपचर्चेपासून ते कादंबऱ्यातील राजकीय-सामाजिक मनोविश्लेषणापर्यंत सर्वत्र “एका प्रखर व्यक्तिमत्त्वाच्या माध्यमातून उतरलेले विचार-प्रधान गद्य” हेच या सर्व उताऱ्याचे स्वरूप आहे. केतकराच्या कादंबऱ्यातूनहि अशा प्रकारचे स्वयंपूर्ण विचारप्रधान गद्य निवडणें जेवढे सोपे आहे, तेवढे शुद्ध ललितवाङ्मय निवडणें सोपे नाही, हे केतकराभ्यासका सांगायला नकोच.

अशा स्फुट उताऱ्याच्या पुस्तकात सर्वात प्रथम जर केतकराच्या कोणत्या पुस्तकाला स्थान असेल तर ते त्याच्या स्फुट लेखाच्या पुस्तकाला, असे प्रथम दर्शनी वाटण्यासारखे आहे.— मला स्वतःलाहि वाटले होते परंतु अधिक विचार केल्यानंतर मला माझे मत थोडे बदलावे लागले. स्फुट म्हणून लिहिलेल्या लेखातच केतकर कित्येकदा सूत्रमय आणि दुर्बोध (Terse) बनतात, तर उलट सविस्तर ग्रंथलेखनांत अनपेक्षितपणे सुगम

बनतात असें दिसून येईल. थोडीशी कल्पनाशक्ति वापरल्यास बाह्यतः विपरीत दिसणाऱ्या या प्रकाराची उपपत्ति सहज लागेल. डोक्यात अभिनव आणि क्रान्तिकारक विचाराची गर्दी असलेला केतकरासारखा लेखक नव्याने एखादा विषय हातीं घेऊन तो एका लेखात बसवू लागला म्हणजे एका ग्रंथाचा ऐवज एका लेखात कोंबून मोकळा होतो ! कारण फिरून त्या विषयाकडे वळायला केव्हा बनेल याची शाश्वति नसते. जिला इंग्रजीत Terse किंवा “ अल्पाक्षर-विशेष ” शैली म्हणतात तिचे मूळ लेखकाची बुद्धि आणि लिखाणाची लाबी याच्या या विषमप्रमाणातच असते. सामान्य बुद्धीचा लेखक सूत्रमय लिहू जाईल तर ते हास्यास्पद होईल, उलट असामान्य बुद्धीचा लेखक शंभरापैकी नव्वद प्रसर्गां न कळत सूत्रमयच लिहून जाईल. साराश केतकराच्या स्फुट लेखातील लिखाण हे त्याच्या ग्रंथातील लिखाणाहूनहि अनेक स्थळी अधिक सूत्रमय व दुर्बोध झाले आहे. व म्हणूनच तरुणाकरिता निवडावयाच्या केतकर-संग्रहात, स्फुट लेखाहूनहि केतकराच्या ग्रंथसभाराकडे वळणे मला अधिक युक्त वाटले.

पहिल्या सलामीचे स्फुट लेख

आणि तरीहि संग्रहरूपाने प्रसिद्ध झालेल्या त्याच्या स्फुट लेखाना काही दृष्टींनी आगळे महत्त्व आहे, हे येथे मुद्दाम निर्देशिले पाहिजे. अमेरिका व इंग्लंड या देशातील वास्तव्य संपवून हिंदुस्थानात परत आल्यावर म्हणजे सुमारे बेचाळीस वर्षांपूर्वी, केतकर आपल्या कार्याची दिशा ठरवीत होते; व त्याच दृष्टीने समकालीन पुढाऱ्यांच्या व विद्वानांच्या कार्याचे मापन करीत होते. लोकमान्य टिळकासारख्या एखाद्याच पुढाऱ्याविषयी निर्भेळ आदर; स्वतःच्या सामर्थ्यासंबंधी अमर्याद आत्मविश्वास; स्वदेशाच्या भवितव्यासंबंधी सबळ आशावाद; व आधुनिक ज्ञानाच्या कक्षासंबंधी निश्चित कल्पना या चतुरंग बलाने सज्ज असा हा बौद्धिक मल्ल प्रत्यक्ष आखाड्यात उतरण्याऐवजी १९१३ सालच्या सुमारास जणू नुसती कुस्तीची आव्हाने देत सुटला आहे असे त्याच्या त्या काळच्या स्फुट लेखावरून वाटे. एका महाराष्ट्रीय बुद्धभक्ताला त्यांनी त्या काळात दिलेले बेमुर्वतखोर आव्हान, किंवा डे. ए. सोसायटीसारख्या सर्वमान्य संस्थेच्या स्वार्थत्यागावर केलेला

प्रक्षोभक प्रहार हे विषय मला तरुण विद्यार्थ्यांच्या संग्रहात अगदीच अप्रशस्त वाटले. व म्हणूनच त्यांच्या अगदी पहिल्या स्फुटलेखाच्या संग्रहातील जे लेख मी निवडले आहेत ते केतकराची अगदी वेगळी बाजू म्हणजे 'रचनात्मक ध्येयवादा'ची बाजू दाखविणारे लेख आहेत. नगरसंवर्धन आणि राजकीय पक्षसंघटना यांच्यासंबंधीच्या या लेखातील* केतकरांच्या कल्पना जितक्या अभिनव आहेत तितक्याच विधायकहि आहेत आपली ध्येये समाजाच्या गळी उतरविण्याकरता थोड्याफार थट्टेखोरपणाचा उपयोग करण्याची केतकरांची प्रवृत्ति येथेहि अनेक जागी दिसून येते !

केतकरांच्या या प्राथमिक मराठी लिखाणानेच सामान्य वाचकाना सार्वजनिक क्षेत्रातील या नूतन 'पुरुषावतारा'ची कल्पना येत होती. त्यांच्याहि आधी त्यांनी आपले महत्त्वाचे समाजशास्त्रीय लिखाण (जाति-भेदाचा इतिहास) प्रसिद्ध केलेले होते. पण ते इंग्रजीत होते. म्हणून ज्या स्फुट लेखसंग्रहातून उपरिनिर्दिष्ट दोन लेख येथे घेतले आहेत, त्या संग्रहातील लेख हेच महाराष्ट्राच्या दृष्टीने ज्ञानकोशकाराचे पहिल्या सलामीचे लेख होत.

आत्मचरित्रपर उतारे

पण "केतकर : व्यक्ति आणि विचार" या पुस्तकातील अगदी प्रारंभीचे उतारे केतकरांच्या आत्मचरित्रपर लिखाणातून घेतलेले आहेत. केतकरांचे सर्वच लिखाण त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या रंगात रंगून निघालेले आहे. त्यामुळे अप्रत्यक्ष आत्मोल्लेख टिपून काढायचे म्हटलेच तर कादंबऱ्या, काव्यपरीक्षण, काव्ये यात तर निघतीलच पण ज्ञानकोशात देखील निघतील. बर्नार्ड शॉ यास एकदा कोणी आत्मचरित्र लिहिण्यासबधी सूचना केली. त्यावर त्यांनी आपल्या प्रक्षोभक पद्धतीने त्यास उलट विचारले, 'What else have I been doing all these years ?' डॉ. केतकर हेहि आपल्या व्यक्तिमत्त्वाजित लिखाणासबधी असाच प्रश्न विचारू शकले असते. तथापि त्यांनी एक दोन प्रसर्गी उघडपणेहि आत्मचरित्रकथन केले आहे.

* (१) नगरसंवर्धन आणि नगरसौंदर्य. (२) पोलिटिकल क्लब कसा असावा ?

ज्ञानकोशाचें कार्य पुरें झाल्यावर 'माझी बारा वर्षांची कामगिरी' अथवा 'ज्ञानकोशमडळाचा इतिहास' या नांवाखाली केतकरानीं एक प्रकारचें आत्मचरित्रच लिहून काढलें आहे. या आत्मचरित्रातून प्रस्तुत वेंच्यात जो भाग * घेतला आहे, तो त्याच्या जीवितकार्याची मूळ प्रेरणा त्याच्याच शब्दात सांगणारा असल्याने, केतकर-वाङ्मयाच्या आकलनास अत्यंत उपयुक्त आहे. तसेंच मागें निर्देशिल्याप्रमाणें त्याच्या स्फुट लेखातून घेतलेला भाग त्याचा सामाजिक ध्येयवाद अथवा ध्येयसृष्टि रगवणारा आहे. समकालीन समाज व समकालीन नेते यांना आपली ध्येयसृष्टि पटवून देणें व ती सत्यसृष्टीत आणण्याकरिता त्याच्या विचारसृष्टीत सु-राज्य स्थापणें हा केतकराचा उद्योग होता. ही वैचारिक सुव्यवस्था स्थापण्याकरता, फुटकळ परगणे कळजात घेण्यापेक्षा, अशोक, अकबर, अगर ईस्ट इंडिया कंपनी यांच्याप्रमाणें प्रथम आसेतु-हिमाचल भूमी आपल्या आकित करून घेऊन मगच बारीक सारीक प्रान्ताची व्यवस्था लावणें सोयीचें होईल असें त्यांनीं ठरविलें. भारतीय विचारव्यवस्थापनार्थ आवश्यक असें साम्राज्य म्हणजेच त्याचा तेवीस खडाचा ज्ञानकोश होय.

पांडित्य, नव्हे राष्ट्रीय ज्ञानव्यवस्था

ज्ञानकोशासबर्धीची केतकराची कल्पना पडिती छापाची नव्हती, तर राष्ट्रोद्धारकी बाण्याची होती. ज्ञानकोशाच्या योगें श्रेष्ठ प्रतीच्या पांडित्यांत भर पडत नाही असे नव्हे; (केतकराच्या ज्ञानकोशानेंहि तशी भर पडली.) परंतु ज्ञानकोशाचा आद्य उद्देश विद्वानावर मात करण्याचा नसून विद्वानाच्या विद्वत्तेत सुव्यवस्था स्थापण्याचा असतो. ब्रिटिश राज्याच्या स्थापनेनंतर आपल्या सुशिक्षितांनीं आणि पुढाऱ्यांनीं ज्ञानसंपादन केलें होतें, ज्ञानाची महतीहि गाथिली होती कोणी म्हणत, 'विज्ञानामुळें पाश्चात्यांनीं आपणास जिंकलें, तर आता आपण विज्ञान हस्तगत करू,' कोणी म्हणत 'आपण बौद्धिकदृष्ट्या कमी नाहीं हें पाश्चात्यांना दाखविण्याकरता आपण सर्व आधुनिक विद्या हस्तगत करू.' पण या दोन्ही विचारात खऱ्या 'वैचारिक पुनरुज्जीवना'चीं अथवा 'रेनॅसन्स'चीं बीजे नसून केवळ राजकीय दास्यामुळें

मनात धुमसणाऱ्या जातीय न्यूनगडाचे व जातीय स्पर्धेचे जतू होते. राष्ट्रोद्धाराकरता अखिल ज्ञानाची व्यवस्था लावणे अवश्य आहे व त्या ज्ञान-व्यवस्थेचें साधन 'ज्ञानकोश' हेंच आहे, हा सिद्धान्त ही केतकराची राष्ट्रीय विचारातील प्रमुख भर होय. केतकराचा हा प्रमुख सिद्धान्त व प्रमुख उद्योग नीट समजला, म्हणजे अर्धे अधिक केतकर समजले, असें म्हणण्यास हरकत नाही.

केतकराच्या ज्ञानव्यवस्थेच्या योजनेचे तीन महत्त्वाचे विभाग होते. पहिला विभाग म्हणजे संस्कृतीचा विशाल इतिहास जुळवणें व सर्वसामान्य सुशिक्षितास समजेल अशा तऱ्हेनें माझून दाखविणे दुसरा विभाग म्हणजे विद्या व संस्कृति यांच्या प्रान्तात आधुनिक जग कोठपर्यंत वाटचाल करून आलें आहे व हिंदुस्थान त्या मार्गावर कुठेसा उभा आहे हें दाखवून देणें. आणि तिसरा आणि अत्यंत महत्त्वाचा विभाग म्हणजे या सर्व मोजणीत अथवा 'सर्वे' मध्ये-पाश्चात्याची 'विद्या' तेवढी वापरणें पण पाश्चात्याचे 'डोळे' मात्र कधीहि न पत्करणें. साराश केतकराच्या राष्ट्रीय ज्ञानकोश-कार्यास भारतीय विद्येइतकीच पाश्चात्य विद्येची गरज होती; आणि या दोन्ही विद्यापेक्षाहि अधिक गरज बौद्धिक स्वातंत्र्याची होती. त्यांना सभोवतालच्या समाजात व पुढाऱ्यात विद्वत्तेचा दर्जा कनिष्ठ प्रतीचा दिसला; जी थोडीफार विद्वत्ता सभोवारेच्या अज्ञानसागरात दहापाच जागीं द्वीपा-प्रमाणें डोके वर काढीत होती, तिजमध्येहि त्यास दळणवळण व नियोजन दिसलें नाहीं. आणि सर्वात शोचनीय गोष्ट म्हणजे विद्येच्या क्षेत्रात, -अगदीं गीर्वाणविद्येच्या क्षेत्रातहि, त्यास 'बौद्धिक दास्य' अथवा 'आग्ल-शूद्रत्व' दिसून आलें "इंग्रजरूपी आधुनिक ब्राह्मणांच्या तोंडाकडे ज्ञानजळाच्या आशेनें पाहत बाजूला उभे असलेले व त्याच्या शब्दाना वेदवाक्य मानणारे शूद्र म्हणजे आमचे आधुनिक पंडित," असें त्या काळच्या बहुसंख्य पंडिता-कडे पाहून केतकराना भासलें

ज्ञानकोश-संप्रदाय म्हणजे काय ?

अर्थात् राजकीय स्वातंत्र्यार्थ बॉम् करण्याची विद्या शिकून येण्याकरता म्हणून प्रथम परदेशात गेलेला हा पंडित, अखेर बौद्धिक

स्वातंत्र्याच्या कार्यक्रमावर येऊन स्थिर झाला. बौद्धिक स्वातंत्र्याच्या मार्गे राजकीय स्वातंत्र्याकडे जाण्याची योजना, म्हणजेच केतकर-संप्रदाय अथवा ज्ञानकोश-संप्रदाय होय, असेंहि एका अर्थाने म्हणता येईल.

या सग्रहातील राजकारणविषयक व नागरिकशास्त्रविषयक लेखावरून वरील मीमांसेस पुष्टि मिळेल. परंतु केतकरांनी केवळ या विषयावरच लिहिले असे नव्हे प्रस्तुत सग्रहात त्यांच्या ‘महाराष्ट्रीयानें काव्यपरीक्षण’ या ग्रंथातील उतारा घेतलेला आहे. त्या उताऱ्यातहि त्याची मर्मज्ञता व शास्त्रीय दृष्टि दिसून येते. मूलतः केतकर याचा पिंड समाजशास्त्रज्ञाचा आहे एखाद्या वनस्पतिजातीकडे किंवा प्राणिजातीकडे जीव-शास्त्रज्ञ ज्या तटस्थ आणि तल्लीन वृत्तीने पाहील व तिच्या विकासाचे नियम वर्तवील त्याच तटस्थपणाने केतकर मानवजातीकडे पाहतात. पण शास्त्रीय अवलोकनाला व निष्कर्षाला आवश्यक अशी तटस्थता केतकरांच्या वृत्तीत असाधारण प्रमाणात असूनहि, पुन्हा एक समाजप्रेमी आधुनिक मानव आणि देशप्रेमी आधुनिक भारतीय म्हणून दिसून येणारा उत्साह आणि आशावादहि त्यांच्या या समाजावलोकनात दिसून येतो. एखाद्या तज्ञ पण धैर्यशील डॉक्टराच्या खंबीर आशावादाने ते या रुग्ण आणि जर्जर राष्ट्र-पुरुषाकडे पाहतात, हेंच त्यांच्या अथाग वाङ्मयोदधीचें वैशिष्ट्य होय. एरव्ही ज्या पुढाऱ्याच्या लिखाणात शास्त्रीयता आढळते, त्याच्या अर्गी राष्ट्रीय उत्साह बेताचाच उरलेला दिसतो; तर ज्याच्या वृत्तीत राष्ट्रीय उत्साह आहे, त्यांना उत्साहाच्या भरात आमच्या या वृद्ध भारतभूमीला “काहींच झालेलें नाहीं” असा भास होऊन त्यांच्या देशोद्धाराचें पर्यवसान निष्फल स्वदेशप्रशंसेत व परदेशनिंदेत होतें !

टीकाशास्त्रांतील लोकशाही

सारांश, या सहृदय तटस्थतेच्या भूमिकेवरूनच केतकर काव्यपरीक्षणाकडे वळले आहेत. ते, “केतकराचें” काव्यपरीक्षण लिहीत नसून “महाराष्ट्रीयानें” काव्यपरीक्षण नोंदवीत आहेत, ही गोष्ट टीकाशास्त्राच्या दृष्टीने अपूर्व आहे. एक प्रकारें टीकाशास्त्रातील लोकशाही संप्रदायाचा पायाच केतकरांनी आपल्या ‘महाराष्ट्रीयाने काव्यपरीक्षण’ या वैशिष्ट्यपूर्ण

टीकाग्रथाच्या द्वारे घातला आहे असे म्हणता येईल. एखाद्या देशाच्या लोकपरंपरेत, दत्तकथात, सुभाषिताना सहजोद्वारात त्या देशाच्या कवीसबधी जो अभिप्राय नमूद झाला असेल, त्याचें महत्त्व वैयक्तिक पांडित्य, वैयक्तिक अभिरुचि व वैयक्तिक पूर्वग्रह यावर भिस्त ठेवणाऱ्या एकलकोंड्या पंडिताच्या अभिप्रायाहून अधिक विचारार्ह होय, हा केतकराच्या वाङ्मयटीकेचा मुख्य रोख आहे. याचा अर्थ केतकराना स्वतःला आग्रह व पूर्वग्रह नव्हते असा नव्हे; पण स्वतःचे आग्रह असूनहि राष्ट्रीय अभिप्रायाचें महत्त्व ओळखणें व राष्ट्रीय अभिप्रायाच्या अस्फुट खुणा गोळा करीत फिरणें हें केतकराच्या टीकाशास्त्राचें वैशिष्ट्य होय त्याच्या व्यक्तिमत्त्वात आत्मनिष्ठवृत्ति आणि वस्तुनिष्ठ दृष्टि याचें विचित्र आणि दुर्मिळ मिश्रण होतें, हें त्याच्या या काव्यपरीक्षणात्मक ग्रथात विशेष प्रत्ययाला येईल. त्याच्या वृत्तीतील हें दुर्मिळ मिश्रण हेंच इतर विद्वानाहून व पुढाऱ्याहून केतकराचे वेगळेपण होय. पोरपणा आणि विद्रजडता, व्येयमग्रता आणि थट्टेखोरपणा, राष्ट्रीयता आणि आन्तरराष्ट्रीयता, प्राचीन समाजासंबंधी सशोधनप्रेम व समकालीनासंबंधी कुटुंबप्राय हौस, या परस्परविरोधी वृत्तीचें मिश्रण डॉक्टराच्या पिंडात असल्यामुळें ते इतर विख्यात महाराष्ट्रीयानाहून एकदम वेगळे भासतात. त्याचें व्यक्तिमत्त्व आकर्षक व आदरणीय तर वाटतेंच, पण थोडें विचित्र आणि अद्भुतहि वाटतें. कल्पक सहानुभूति नसलेल्याना तर त्यात विक्षिप्तपणाचाच प्रत्यय प्रामुख्याने येतो !

विद्यार्थिदशा, ध्येयनिश्चय व विवाह

डॉक्टर केतकर हे वन्हाडमध्ये स्थायिक झालेल्या कोंकणस्थ कुटुंबात जन्मले होते. ते वृत्तीने आन्तरराष्ट्रीय व विश्वकुटुंबी असले, तरी जात व प्रान्त याचा उल्लेख अभिमानानें करण्यात त्यास पाप वाटत नसे. त्यास विदर्भप्रान्तासंबंधी अभिमान होता हें त्याच्या लिखाणातील कित्येक उल्लेखावरून सहज दिसण्यासारखें आहे. ब्राह्मण्याचा व कोंकणस्थ पोटजातीचा उल्लेख करण्यासहि ते कचरत नसत. हे उल्लेख कादालमुणाप्रमाणें वर्ज्य मानणें म्हणजेच जातिधर्मातीत (Cosmopolitan) होणें, अशी कल्पना असलेले लोक, त्याच्यावर कधी कधी जातीयेतेचाहि आरोप करतात !

विद्यार्थिदशेत ते तीव्रबुद्धीचे व प्रखर जिज्ञासेचे म्हणून प्रसिद्ध होते. त्यांचें हायस्कूलचें शिक्षण उमरावती येथें झालें; व ते कॉलेजच्या शिक्षणाकरतां मुंबईत विल्सन कॉलेजात दाखल झाले. या वयातहि त्याची लेखनाविषयींची आवड सिद्ध होऊ लागली होती. पुढें वीर वामनराव म्हणून राष्ट्रीय चळवळीत प्रसिद्ध झालेले, ‘राक्षसी महत्वाकाक्षा’—कतें वामनराव जोशी हे त्याचे उमरावतीचे वर्गबधु होत. त्याचे दुसरे वर्गबधु म्हणजे बाळकृष्ण सन्तुराम गडकरी हे होत.

आपलें जीवितकार्य कसें व केव्हापासून ठरत गेलें, याचा मागोवा स्वतः डॉक्टरानींच आपल्या या आत्मचरित्रात्मक लिखाणात घेतला आहे. त्यातील उतारा वाचकास या पुस्तकात आरभीच वाचावयास मिळेल. तथापि केतकाराचें जीवितध्येय वर्तमानपत्रें वाचून ठरलेलें नसून स्वतःच्या पिढादनच उमटलेलें असल्यानें, तें त्याचे त्यानाच स्पष्ट होण्याला थोडा काळ लागावा हें स्वाभाविकच आहे. आपल्या दुसऱ्या एका (अपूर्ण) आत्मचरित्रात * त्यानींच “माझे मन जसें अनेक स्त्रियामार्गे धावलें, तसेंच तें अनेक ध्येयामार्गेहि धावलें.” अशा अर्थाचे उद्गार काढलेले आहेत. तथापि या तारुण्यसुलभ ‘ओढाळपणा’तहि या राष्ट्रपुरुषांचीं तीन प्रमुख आकर्षणें मेरुमण्याप्रमाणें स्थिर होती. एक ज्ञानविषयक आकर्षण, दुसरें राष्ट्रप्रेम आणि तिसरें ज्ञानव्यवस्थेच्या मार्गांनं राष्ट्रीय मार्गदर्शन करण्याची महत्वाकाक्षा.

ध्येयनिश्चितीच्या इतिहासाप्रमाणेंच आपल्या विवाहाची पार्श्वभूमीहि डॉ. केतकर याच्या स्वतःच्याच शब्दात या पुस्तकात वाचाययास सांपडेल. शीलवतीबाई—पूर्वाश्रमीच्या मिस् कोहेन—याची व केतकर याची ओळख लंडनमधील एका क्लबमध्ये झाली. कोहेन कुटुंब मूळचें जर्मनीतील, पण पुढें लंडनमध्ये स्थायिक झालेलें या कुटुंबात प्राचीन भरतखड व त्याची संस्कृति हा कुटुंबाचा व प्रेमाचा विषय झालेला होता. कोहेन कुटुंबाचें व स्वतः शीलवतीबाईचें भारतप्रेम एका अर्थी ‘रोमॅंटिक’ होतें. कारण आपण हिंदुस्थानात गेल्यास अद्यापहि आपणास कण्व मुनीसारख्या मुनींचे आश्रम व

* प्रतिभा : माझ्या आयुष्यातील बऱ्यावाईट आठवणी.

वल्कलें नसूनहि रमणीय दिसणाऱ्या, आणि “गांधर्वेण विधिना” विवाह लावून मोकळ्या होणाऱ्या शकुन्तला भेटतील अशी तरुण मिस कोहेन याची कल्पना होती ! त्यांना इंग्रजीखेरीज जर्मन्, डच, फ्रेंच व लॅटिन् या भाषा उत्तम प्रकारें येत होत्या व हिंदुस्थानात आल्यावर आपल्या पतीच्या देशाची म्हणजे महाराष्ट्राची भाषा त्या उत्तम प्रकारें शिकल्या. परभाषातील हिंदुस्थानविषयक लेखाचे व ग्रंथाचे भाषांतर करण्यास त्याचा ज्ञानकोशमंडळास फार मोठा उपयोग झाला. केतकराच्या पश्चात्हि विद्वान् पतीच्या महत्कार्यात तज्ज्ञपणें समरस होणारी आत्मनिरपेक्ष विद्वत्पत्नी म्हणून सुजाण महाराष्ट्रीयीस त्या आदरणीय झाल्या आहेत.

पण केतकराचा सार्वजनिक जीवनप्रवेश ‘अद्भुत’ या अर्थीहि ‘रोमॅटिक’ करण्यात या विद्वान् आणि निष्ठावान् आग्ल युवतीनें स्वतःला नकळत हातभार लावला, यात मात्र शका नाही. त्याच्या कल्पनेप्रमाणें हिंदुस्थानात आल्यावर त्यांना प्रेमळ कण्वसदृश वृद्धात आणि मुग्धसुंदर तापसकन्यात जन्म घालवावा लागला नाही, तर अस्सल पुणेरी— नव्हे त्याच्याच पतीनीं पुढें रूढ केलेल्या शब्दात म्हणजे—अस्सल सदाशिवपेठी स्त्रीपुरुषात वावरावें लागलें. त्यामुळें डॉक्टर केतकराच्या विश्वज्ञानसंकलनात झालेल्या त्याच्या उपयोगापेक्षाहि डॉक्टराच्या जीवनाला गगाजमनी तऱ्हा आणण्यासच प्रथम त्याचा उपयोग अधिक झाला. डॉक्टर केतकराच्या विचारापासून ते पोषाखापर्यंत सर्वच गोष्टी तत्कालीन पुण्याच्या चर्चेचा विषय झाल्या होत्या. त्यातच केतकरानींच प्रथम वापरात आणलेल्या ‘त्रात्यस्तोम’ नामक एका वैदिक विधीनें वैदिक समाजात घेऊन नंतर वैदिक पद्धतीनेंच ‘पणिलेल्या’ त्याच्या या आग्ल पत्नीची भर पडली !

केतकराच्या वैयक्तिक व राष्ट्रीय जीवनातील लोकविलक्षण तऱ्हामुळें एक मात्र वाईट झालें. ते आदराचा विषय झाल्यावरहि अभ्यासाचा आणि अनुकरणाचा विषय झाले नाहीत. केतकराच्या कार्याचा संबंध प्राचीन सशोधनाच्या तुरळक संस्था आणि सामान्यतः बंदच राहणारीं सदर्म-ग्रंथाचीं कपाटें याच्याशीं नसून, राष्ट्राच्या दैनंदिन व्यवहारात पुढारी वा कार्यकर्ता म्हणून वावरू इच्छिणाऱ्या प्रत्येक आधुनिक महाराष्ट्रीयीशी आहे,

हैं आम्हाला ज्या दिवशी पटेल, त्या दिवशी पोकळ पूज्यभावाच्या अवस्थे-
तून आमचें केतकरप्रेम पुढे सरकलें, असें म्हणता येईल. हें कार्य ज्ञान-
कोशाच्या व समाजशास्त्रीय ग्रंथाच्या प्रकाशनानें तर घडून आलें नाहींच;
पण केतकराच्या कादंबऱ्यानीं हि हें घडून आले नाहीं याचें थोडें आश्चर्य
वाटल्यावाचून राहात नाहीं. केतकरवाङ्मयाचें हे प्रत्यक्ष राष्ट्रोपयोगी
स्वरूप निवडक, विविधरूप आणि प्रातिनिधिक उताऱ्याद्वारे तरुण
वाचकाच्या आटोक्यात आणणे व अवश्य तेवढ्या प्रस्तावनेने तें तरुणास
विशद करून सांगणे हाच या लहानशा केतकरसंग्रहाचा उद्देश आहे.

ज्ञानकोश आणि तत्कालीन विद्वान

केतकरानीं ज्ञानकोशाचा जाहीर सकल्प सोडला, तेव्हा आमच्या
विद्वानाचीहि कल्पना “हा तरुण विद्वान् करून करून काय करणार ? तर एन्-
सायक्लोपीडिया ब्रिटानिकाची देशी नकल तयार करणार !” याहून पुढें
जात नव्हती ! तथापि ज्ञानकोशाचे प्रास्ताविक चार खड पाहिले, तरीहि
ही कल्पना त्या विद्वानाचेंच अज्ञान दाखविणारी होती हें पटेल. आपण
काय करीत आहों व आज आपल्या राष्ट्राकरता विद्वानानीं काय करायला
हवें, याची केतकराना पूर्ण कल्पना होती, हें या संग्रहातील त्याच्या स्वतः-
च्याच निवेदना* वरूनहि कळण्यासारखें आहे. त्या काळच्या आपल्या स्फुट
लिखाणासबर्धी केतकरानीं म्हटलें आहे :

“राजकीय अगर सामाजिक सुधारणेविषयी जे लोक काहीं तरी कार्य
करूं इच्छितात, तथापि.. सोपपत्तिक ज्ञान मिळवण्यास ज्यास अवकाश
नसतो... ज्याच्या अर्गी प्रयत्न करण्याची इच्छा आहे व कर्तेपणा आहे.
अशा लोकास यापैकी काहीं लेख उपयोगी पडतील असें वाटतें...

“कर्त्या माणसास मदत करणाऱ्या इतर माणसाची जरूरी आहे. कार्यात
मदत करणाऱ्या लोकास जे लोक हातीं ध्यायचे त्यासहि सामान्यतः कर्तव्य-
जागृति लागते. सामान्य जनास काहीं विचाराची ओळख करून दिली तर
पुढाऱ्याचें काम सुलभ होईल....

“ राष्ट्रघटनेस व राष्ट्रसंवर्धनास जें ज्ञान उपयोगी पडेल त्याचा थोडा अंश या लेखात आला आहे.”

“ माझे काम शिक्षकाचें आहे.” *

केतकराच्या स्वकार्याविषयीच्या या उद्गारात त्याच्या वाङ्मयाचें उद्दिष्ट व स्वरूप चित्रित झालें आहे. ज्ञानकोशात हेंच कार्य फार प्रचंड प्रमाणावर आखलेलें असल्यानें तें एका वाचकाच्या एका दृष्टिक्षेपाच्या पलीकडचे आहे. तथापि या संग्रहातील ज्ञानकोशासंबंधीचा एक उतारा * व प्रत्यक्ष ज्ञानकोशातील दोन उतारे * पाहिल्यास केतकराच्या या राष्ट्रशिक्षणकार्यक्रमाची कल्पना आल्यावाचून राहणार नाही प्रकरण २ मध्ये आजचें भारतीय पांडित्य व पाश्चात्य राष्ट्रांतील पांडित्य याची केतकरांनीं राष्ट्रीय गरजेच्या दृष्टीनें जोखणी केलेली आढळेल. प्रकरण १३ मध्ये या विशाल बुद्धिमत्तेच्या राष्ट्र-पुरुषाचें ‘ राष्ट्रीय ज्ञातव्या ’ संबंधीचें तत्त्वज्ञान आढळेल. तें जितकें खोल आहे तितकेंच तें व्यापक व वास्तववादीहि आहे. ज्ञान हें जसें पदवीकरता आणि प्रदर्शनाकरता नसतें, तसेंच तें मेल्यानंतर मोक्ष मिळण्याकरता किंवा ब्राउनिंगच्या ‘वैयाकरणाप्रमाणें अन्तकाळीं ‘ Amo I Love ’ हा लाटिन् धातु, किंवा ‘ प्रिये ’ ‘ प्रियावहे ’ ही संस्कृत रूपे म्हणत प्राण सोडण्या-करितांहि नसतें !

केतकरांचा ऐहिक पुरुषार्थवाद

डॉ. केतकर हें स्वधर्माची कुचेष्टा करणाऱ्या पथापैकीं नसले, तरी परलोक आणि अध्यात्म याच्या मार्गे लागणारापैकींहि नव्हते. ते व्यक्तिशः ऐहिक पुरुषार्थापलीकडची भाषा काढीत नमत व राष्ट्रालाहि याच पुरुषार्थाची शिदोरी देण्याचा त्याचा संकल्प होता. आधुनिक ज्ञानात व आधुनिक जीवनक्रमातच ही शिदोरी आहे, हें त्यांना पटलें होतें. व प्राचीन-अर्वाचीन, पौरस्त्य-पाश्चात्य ज्ञानार्णवाकडे ते याच ऐहिक पुरुषार्थ-दृष्टीनें पाहात. विद्येच्या क्षेत्रातील ही आधुनिकता, हा उच्च उपयुक्ततावाद, आणि ही उदार दृष्टि येण्यास डॉ. केतकर यास जन्मजात दिलदारपणा-

* ज्ञानकोशकार केतकर. गद्यविलापिका : श्री. के. क्षी.

इतकीच अमेरिकेंतील वास्तव्याचीहि मदत झाली असावी, असें माझे मत आहे. जर्मनीसारखीं काहीं आधुनिक राष्ट्रेहि ज्ञानाच्या क्षेत्रात 'अमूर्तपूजक' (Abstract तत्त्वाच्या मार्गे लागणारीं) असतात; या उलट अमेरिका हें राष्ट्र कोणत्याहि पुस्तकी तत्त्वाचा सबंध आजच्या जीवनाशीं कोणता हें पाहण्याकरता उत्सुक असतें. 'अमेरिकॉनिझम्' मधील हा स्वभावविशेष आधुनिक भारतास विशेष उपयोगी आहे. डॉ. केतकर याच्या ज्ञान-मीमासैत उच्च पातळी न सोडता हीच ऐहिकपुरुषार्थवादी दृष्टि राष्ट्रापुढें पेश केलेली दिसेल.

विविध विद्याना चालू व्यवहाराच्या कक्षेत आणून ठेवताना डॉ. केतकर आपल्या विशाल व्यासगाचा, प्रवासाचा व अवलोकनाचा जसा उपयोग करीत, तसाच आपल्या थट्टेखोरपणाचा व ब्रात्यपणाचाहि उपयोग करीत, हें या सग्रहातील त्याच्या राजकीय लिखाणावरून दिसून येईल. विशेषतः लोकशाहीकडून करण्याच्या अपेक्षासबधीं त्यानीं ज्ञानकोशात जें लिहिलें आहे.* तें या दृष्टीनें मोठें मासलेवाईक आहे. 'ज्ञानकोश' म्हणजे अत्यंत गभीर चेहऱ्याने लिहिलेला, अत्यंत कटाळवाणी माहिती देणारा व बहुधा कुलपातच वास्तव्य करणारा अजस्र ग्रंथ, अशी ज्याची कल्पना असेल, त्याना हें प्रकरण ज्ञानकोशातील नसून एखाद्या लोकप्रिय पाश्चात्य वृत्तपत्राच्या रविवारच्या आवृत्तीतील आहे, असेंहि भासेल ! ज्ञानकोशाच्या मानानें तें फाजील चुरचुरीत आहे यात शका नाहीं ! पण असे फाजील मसालेदार भाग 'दिदेरो' सारख्या फ्रेंच एन्सायक्लोपीडिस्टाच्या ज्ञानकोशात व डॉ. जॉन्सन्च्या शब्दकोशातील साध्या शब्दार्थांतहि आढळतील ! पण एवढा एक गाभीर्याचा प्रश्न सोडला, तर या प्रकरणात जी राजकीय मार्मिकता, जी दुर्मिळ माहिती व जी वास्तववादी दृष्टि आहे, ती कोणत्याहि शासनविषयक ग्रंथात तरी आढळेलसें वाटत नाहीं. या सग्रहात हा भाग अंतर्भूत करण्यापूर्वीं मीं तो शासनशास्त्र घेऊन बी. ए. (स्पेशल) ला बसलेल्या माझ्या एका तरुण आत्माकडूनच वाचून घेतला. एरव्हीं क्वचित्च 'उद्गारवाची' होणारा तो तरुण ज्ञानकोशातील सदर प्रकरण वाचून

झाल्यावर उद्गारला : “ ज्ञानकोशात असली काही माहिती आहे, हें मला परीक्षेच्या आधी का नाही कळलें ! ”

खेळकर क्रान्तिवाद

केतकराच्या राजकीय लिखाणात शासनशास्त्राच्या खोल ज्ञानाबरोबरच थट्टेखोर प्रयोगशीलतेचाहि मासला वाचकाना पाहायला मिळण्याचें आणखी एक कारण आहे. केतकराच्या राजकीय आकाशात कातिवादातील ‘ धनभाग ’ (Positive aspect) तेवढा होता. पण ‘ ऋणभाग ’ (Negative aspect) मात्र नव्हता. प्रत्येक क्रान्तिवादी कार्यकर्ता मूलगामी पुनर्घटनेचा भोक्ता असतो, त्याचे समाधान कामचलाऊ डागडुजीने होत नाही, या अर्थानें पाहता केतकर मूलगामी ऊर्फ रॅडिकल् होते. परंतु प्रत्येक क्रान्तिकारक थोडाफार वैतागलेला व निराश असतो तसे मात्र ते नव्हते. त्याच्या विचारप्रधान कातिमार्गासबर्धी त्यांना इतका विश्वास असे की व्यवहारी लोक त्यांना स्वप्नाळू आणि तऱ्हेवाईक ठरवीत. ‘ निःशस्त्रांचें राजकारण ’ या केतकराच्या राजकीय पुस्तकातील जो भाग या सग्रहात निवडला आहे त्यात केतकराच्या राजकीय विचाराची अत्यंत निकोप अशी बाजू पाहावयास सापडेल. वास्तविक पाहता महात्मा गांधी व पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या राजकीय नेतृत्वावर व कार्यक्रमावर केतकरांनी कित्येक प्रसंगी अतिरेकी टीकाहि केलेली आहे. तथापि ‘ निःशस्त्रांचें राजकारण ’ या पुस्तकात त्यांनी गांधीजी आणि गांधीवाद याचें जितके मार्मिक गुणग्रहण केलेलें आढळेल तितकें खास गांधीवादी लेखकाच्या लिखाणातहि क्वचितच आढळेल राजकीय वास्तववाद आणि व्यक्तिपरीक्षणातील औदार्य या दोहोंच्या दृष्टीनें केतकरांचा हा उतारा अत्यंत अभ्यसनीय आहे. पण या उलट ‘ Victorious India ’ या त्याच्या पुस्तकात मात्र स्वप्नाळूपणा, हेकेखोरपणा वगैरे दोषाच्या आरोपास जागा आहे हें कबूल करावें लागेल. तथापि राज्यघटनाशास्त्र व राजकीय घटनाचें व व्यक्तीचें विश्लेषण या दृष्टीनें हा इंग्रजी ग्रंथहि अभ्यसनीय आहे यात शका नाही. १९३५ च्या राजकीय हक्काच्या कायद्यानें हिंदुस्थानला स्वराज्य मिळालेलेंच आहे, पण हिंदी पुढाऱ्यांना व ब्रिटिश कार्यकर्त्यांना त्या कायद्याचे अपरिहार्य निष्कर्ष नीट कळले

नसल्याने कब्जा घेणे तेवढे राहिले आहे असा केतकराचा 'थीसिस' आहे पण कब्जा हाच कायद्याच्या राज्यात मुख्य असतो ! (Possession is nine points in law. हा कब्जा स्टेट सेक्रेटरीवर किर्याद लावून मिळवू पाहणाऱ्या या निर्धन पडितास राजकारणी पडितानी वेड्यात काढले तर त्यात त्याचा काय दोष ?

सामाजिक विश्लेषणातहि केतकर हाच फाजील विश्वास, फाजील आशावाद व फाजील थडपणा दाखवीत असत असे त्याच्या कादंबऱ्यातील उताऱ्यावरून दिसून येईल. केतकराचा ज्ञानमार्ग, केतकराचा आशावाद, केतकराचा धीटपणा व केतकराचा ब्राह्मणपणा पाहून 'फेबियन् सोसायटी'च्या फॅफ्लेट्सनी क्रान्ति करू पाहणाऱ्या बर्नार्ड शॉची आठवण झाल्याखेरीज राहात नाही. लोकाना स्वतःचें हित समजावून देणे शक्य आहे, व त्यांनी तें समजावून घेण्याचा अवकाश, की जबरदस्तीचे कायदे किंवा रक्तपाती क्रान्ति याचें कारणच पडणार नाही, हें बर्नार्ड शॉ याचें गृहीत कृत्य. पण फेबियन् सोसायटीच्या हीरक-महोत्सवानिमित्त काढलेल्या लेखसंग्रहात या दुर्दम्य आशावाद्यानेंहि आपल्या या आशावादाचें विसर्जन केलेलें आढळेल !

सामाजिक आशावाद व कठोर आत्मपरीक्षण

पण केतकराचा आशावाद — जगाच्या अडाणीपणामुळेच का होईना ! — राजकीय क्षेत्रात जितका अनाटारी होता तितका तो सामाजिक क्षेत्रात नव्हता. कारण सामाजिक क्षेत्रात केतकराच्या उदयापूर्वी परिस्थितीचें विश्लेषणच सशस्त्र आणि वास्तव पद्धतीचें झालेलें नव्हतें. आणि एकदां दोषनिदान योग्य तऱ्हेनें झाल्यावर सामाजिक क्षेत्रात तरी — परकीय सत्तेचा आणि परकीय स्वार्थाचा संबंध नसल्यानें — अध्याहून अधिक कार्य झालें असें समजण्यास हरकत नाही.

पण केतकराच्या कादंबऱ्यातील समाजविश्लेषणात समाजसंस्थांच्या विश्लेषणापेक्षाहि समकालीन सुधारकाचें मनोविश्लेषणच अधिक आहे. कारण महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेला दुहेरी कीड लागलेली होती. एकतर जातिभेदासारख्या अत्यंत प्राचीन संस्थेची पाळेमुळे किती खोल व जटिल आहेत याची कल्पना पुष्कळशा शब्दशूर, ~~सुधारकांचा~~ आणि

दुसरे म्हणजे अखेर या शब्दशूरानीं प्रत्यक्ष कृतीचें शौर्य करून दाखविलें तरी त्यांना त्या शौर्याच्या शताविध परिणामाची कल्पना नसे. 'अप्पासाहेब डग्याचें गृहचित्र' या 'ब्राह्मणकन्ये'तील उताऱ्यात, एका प्रामाणिक व ध्येयवादी सुधारकाच्या मनाची ओढाताण डॉ. केतकर यांनीं सर्वसामान्य कादंबरीकारापेक्षा फार खोल व फार वेगळी दाखविली आहे. अप्पासाहेब डग्ये यांनीं हीनकुलीन व भिन्नजातीय अशा शान्तेशीं विवाह केला, तो उच्च हेतूनें केला. त्या विवाहात धाडसहि होतें व ध्येयवादहि होता. तथापि विवाह सुखावह होण्यास एवढ्या दोन गोष्टी पुरेशा नाहींत हें त्यास इच्छू इच्छू दिसून येतें. याला कारण केवळ समाज दुष्ट व मागसलेला आहे एवढेंच नव्हे, तर व्यक्तिशः मनुष्यहि सर्वथा ध्येयवादी झालेला नसतो, -त्याच्या काहीं व्यावहारिक आकाक्षा शिल्लक उरलेल्या असतात ! केतकरानीं हें सत्य सहृदयपणें पण न डरता सांगितलें आहे. आमच्या सुधारणावादी कादंबरीकाराची कल्पना अशी दिसते की सामाजिक शौर्याचें चित्र रेखाटणें म्हणजे शौर्य होय. पण स्वतःला प्रिय वाटणारें सामाजिक शौर्यहि परिस्थितीला पुरे पडणारें नाहीं,—त्या शौर्याच्या छातीलाहि एखादें क्षत आहे, हें सांगण्याला त्याहून अधिक शौर्य लागतें. हें आत्मपरीक्षणाचें व ध्येय-दोषदर्शनाचें शौर्य केतकराच्या कादंबऱ्यात सर्वत्र दिसून येतें.

डॉ. केतकराची ही 'वास्तवतर' दृष्टि म्हणजे केवळ सामान्य ध्येयवाद व सर्वमान्य सद्गुणकल्पना याचा फुगा फोडण्यातला प्रकार नव्हता. तो तसा असता तर केतकराचें तत्त्वज्ञान व इन्सेन्-शॉ याचे तत्त्वज्ञान यात फारसा फरक नाहीं एवढें म्हणण्यानें काम भागलें असतें. अप्पासाहेब डग्याच्या सारख्या सामान्य सुधारकाचा ध्येयवाद अपुरा पडतो, व म्हणून त्याच्यापेक्षां धीरोदात्त सुधारकाची गरज आहे असेंहि केतकराना म्हणावयाचें नाहीं; किंवा ध्येयवाद ही कल्पनाच भ्रामक आहे असेंहि त्यांना म्हणावयाचें नाहीं. ध्येयवादाच्या कल्पनेनें अनौरस, अकुलीन अगर आक्रमणशील सन्ततीशीं विवाह करणाऱ्या सुधारकांना स्वतःच्या मनाचें आणि स्वतःच्या समाजाचें फारच अपुरें ज्ञान असतें हें केतकराना दाखवायचें आहे. स्वतःच्या मनाचें योग्य ज्ञान आणि स्वतःच्या समाजाचें योग्य ज्ञान याची जागा कोणताहि

ध्येयवाद भरून काढू शकणार नाही. स्वतःची मनःस्थिति, समाजातील वस्तु-स्थिति व पुढच्या पिढीला पडणारे पेंच यांचा विचार न करता केवळ पुस्तकी विचार, परकीय राजवटीतील सवलती व वर्तमानपत्रात येणारी सांप्रदायिक प्रशंसा यांच्याकडे पाहून विवाह करणाऱ्या सुधारकाच्या कृतीवर व अवस्थेवर डॉ. केतकर यांनी 'ब्राह्मणकन्या' या कादंबरीत अनेक बाजूंनी प्रकाश टाकला आहे. - 'मजुळेचें भवितव्यावलोकन' या प्रकरणात तर जणू या प्रश्ना-संबंधीचें टेस्टमेंट अथवा 'मृत्युपत्र'च केतकरांनी समाजसुधारकाना उपलब्ध करून दिलें आहे. जिच्या अनौरस कन्येचा विवाह एका उच्चवर्णीय, उच्चकुलीन सदगृहस्थाशी झालेला होता अशी पोक्त स्त्री या ठिकाणी त्या कन्येला भावी पिढीसंबंधी गंभीर सल्ला देत आहे. ती म्हणते : " पण काहीं असो, मला तुझ्या अपत्याचें भवितव्य अधःकारमय दिसत आहे; तुझे लग्न एका सभ्य गृहस्थाबरोबर झालें आहे ही आनंदाची गोष्ट झाली नाही, असेंच माझ्या मनात वारवार येतें. . . तुझे लग्न उच्च दर्जाच्या जातीच्या मनुष्याशीं करून मी तुला आणि तुझ्या मुला-बाळाना एकसारखें भीतीत आणि संशयित स्थितीत ठेवलें आहे.... . ज्या जातीत तुझा नवरा जन्मास आला आहे, त्या जातीत तुझा किंवा तुझ्या मुला-बाळाचा प्रवेश कधींच होणार नाही. . . तारुण्यामुळें उदार भावना ज्याच्या मनात खेळतात असा एखादा तरुण गाठून त्याच्याशीं तुझे लग्न चिन्तोपंतांनी ज्याप्रमाणें लावून दिलें तसेंच तुझ्या नवऱ्यास आणि तुला करावें लागेल, पण अशी ठकवाठकवी किती पिढ्या चालायची ? . . कालिंदीला तुझ्यासारख्याच जन्माच्या मनुष्याकडून मागणी आली, आणि त्या मागणीबद्दल तुझ्या नवऱ्याला राग आला आणि ती मागणी तुझ्या नवऱ्यानें नाकारली हें ऐकून मला फार दुःख झालें.

"मला असें वाटतें कीं तुमच्या कुटुंबाचें जें भवितव्य ठरलें आहे. तें ओळखण्याचें तुम्ही गर्वानें नाकारीत आहात"

डॉ. केतकर हे स्वतः रुढ अर्थानें सुधारक नसले तरी रुढीविरुद्ध वर्तन करण्याचें धैर्य त्याच्यापाशीं होतें याची साक्ष त्याचा स्वतःचा विवाहच देत आहे. व म्हणूनच 'एका सुधारकानें सुधारणेची तरफदारी करण्याकरता

लिहिलेल्या कादंबऱ्या' असे त्याच्या कादंबरीचे वर्णन नसले, तरी एका घीट सुधारकाने कठोर आत्मपरीक्षणार्थ लिहिलेल्या कादंबऱ्या असे त्याच्या कादंबऱ्याचे वर्णन खासच करता येईल. तथापि सामान्यतः पुरोगामी म्हटले जाणारे कादंबरीकार आत्मपरीक्षणाला तयार नसतात, व म्हणून या मंडळीकडून डॉ. केतकर याच्या सामाजिक विचारावर 'जीर्णोद्धारक' (Revivalist) वृत्तीचा आरोप केला जातो.

केतकरांच्या कादंबऱ्यांचा वाङ्मयीन दर्जा

डॉ. केतकरांच्या कादंबऱ्यातील सामाजिक विचाराप्रमाणेच रचना-कौशल्यहि बऱ्याच मतभेदाचा विषय झालेले आहे. डॉ. केतकर यांचे कथावाङ्मय रेखीव व प्रमाणबद्ध नाही हे कोणासहि मान्य होण्यासारखे आहे, तथापि त्यामधील या दोषामुळे ते सर्वसामान्य मराठी कादंबरीच्या तुलनेने कोठे बसविता येईल या प्रश्नावर मात्र पुष्कळच मतभेद होण्यासारखा आहे. एखादे समाजचित्रण जिवंत आहे, पण अव्यवस्थित आहे, आणि दुसरे एखादे समाजचित्रण प्रमाणबद्ध आहे पण निर्जीव आहे. तर या दोन समाजचित्रातील कोणते समाजचित्र कथावाङ्मयांत बऱ्या दर्जाचे ठरवावे? या प्रश्नाचे उत्तर डॉ. केतकरांच्याच शब्दात देता येईल ते 'परागदे'च्या उपसंहारात म्हणतात—“जेव्हा चालू असलेला आयुष्यक्रम मनोरंजक करण्याचे कौशल्य कथालेखकास नसते, तेव्हा तो कृत्रिम सविधानक तयार करून कथा मनोरंजक करू पाहतो.” “वाचकवर्ग किंवा टीकाकारवर्गदेखील या प्रकारच्या खोऱ्या समाजचित्राला इतका सोकावलेला असतो, की 'कारस्थान' किंवा अद्भुत गुणानी भरलेले नायक व तसल्याच नायिका ब्यात नसतील ती कादंबरी त्यास अपूर्ण वाटू लागते.” “जगातील साध्या आयुष्यक्रमाची मनोरंजकता ज्या कथालेखकास शोधून काढता येत नाही अशा लेखकाची कादंबरीच ध्येयरूप धरून इतर कादंबऱ्या त्या दृष्टीने तो तपासू लागतो.” “कथेचा कथापणा कारस्थानामुळे उत्पन्न होत नसून अनेक माणसे एकत्र मिळून जो व्यवहार होतो त्यामुळे उत्पन्न होतो.”*

* डॉ. केतकरांच्या कादंबऱ्या (डॉ. द. न गोखले).

या उद्गारांवरून कादंबरीलेखनासबर्धी डॉ. केतकर यांची काहीं विशिष्ट मते होती असे दिसून येईल. टीकाशास्त्राच्या परिभाषेत वरील उद्गार भाषातरित करावयाचे म्हटल्यास वास्तवदर्शन म्हणजेच कला; हे मत येथे केतकरांनी मांडले आहे असे दिसते. व त्याबरोबरच कृत्रिम कथानकामुळे मनोरंजक केलेली कादंबरी श्रेष्ठ वाङ्मयात मोडत नाही, असेहि मत डॉ. केतकरांनी व्यक्त केले आहे. हरिभाऊ आपटे सोडल्यास मराठीतील प्रसिद्ध कादंबरीकारांच्या कादंबऱ्यादेखील कृत्रिम घटनांच्या दोषापासून सर्वथा मुक्त नाहीत, असे म्हणता येईल पण याचा अर्थ केतकरांच्या कादंबऱ्यात दोष नाहीत असाहि नाही, व केतकरांच्या कादंबरीविषयक उद्गारात पूर्ण सत्य आहे असाहि नाही प्रमाणबद्ध बाहुलीपेक्षा जिवंत परंतु योडीफार सदोष स्त्री अधिक चित्ताकर्षण करील यात शंका नाही. तथापि जिवंतपणा हाच जसा स्त्री सौंदर्याचा एकमेव गुण नव्हे, त्याप्रमाणेच वास्तवता हा कादंबरी-सौंदर्याचा एकमेव आधार नव्हे मराठीतील कोणत्याहि कादंबरीकारापेक्षा केतकरांचे समाजचित्रण अधिक वास्तव आहे; कारण त्यांचे अवलोकन व आकलनच अधिक खोल आहे. तथापि दीर्घ कथानकाला एकजीवित्व येण्याला जी ठाम बैठक लागते ती केतकरांच्या लेखनात दिसून येत नाही. त्यात चित्रणाचा एक प्रकारचा फुटकळपणा दिसून येतो, यात शंका नाही. आणि तरीहि खोट्या एकसंधपणापेक्षा हा जिवंत पण फुटकळ लेखनप्रकार विचारी वाचकास अधिक आकर्षक वाटतो यांतहि शंका नाही.

दोषांचे मूळ बोधहेतु ?

डॉ. केतकरांच्या कादंबऱ्यातील या दोषाची मीमासाहि थोड्या सदोष पद्धतीने केलेली आढळते. केतकरांच्या कादंबऱ्यातील दोष त्यांच्या बोधहेतुमुळे निर्माण झाले आहेत अशी टीका आजवर अनेक वेळा झाली आहे व अलीकडेच अभ्यासपूर्ण पद्धतीने लिहिलेल्या एका पुस्तकातहि * करण्यात आलेली आहे. केतकरांचा बोधहेतु सिद्ध करण्याकरिता त्यांच्या

* टीप . डॉ. केतकर यांच्या कादंबऱ्या (डॉ. गोखले)

प्रस्तावनेतील त्याचे स्वतःचे उद्गारहि उद्धृत करण्यात आलेले आहेत. तथापि एखाद्या कादंबरीकाराच्या प्रस्तावनेतील उद्गारावरून त्याची कादंबरी बोधहेतुप्रधान ठरविणे योग्य होणार नाही. कादंबरीत जे विशिष्ट घटनांच्या द्वारे सांगितलेले असते, त्याचे स्वरूप प्रस्तावनेत सामान्य सिद्धान्ताच्या स्वरूपाने सांगण्याचा मोह अनेक कादंबरीकारास होत असतो. पण तेवढ्यावरून सिद्धान्तमंडनाकरिता त्यानीं ती कादंबरी लिहिली हें म्हणणे बरोबर होणार नाही. कादंबरीतील विविध प्रसंग चित्तारीत असतां केतकराची भूमिका समाजाशी व व्यक्तीशी तद्रूप होणाऱ्या कलावताचीच असे. कादंबरीतील विविध पात्रांचे जीवन एका मोठ्या व एकसंध कथानकात बसविणे मात्र त्याच्या प्रतिभेला पेलत नसे, किंवा त्याच्या वृत्तीला ते मानवत नसे. कारण त्याच्या कादंबरीतील विविध घटनाहि पुष्कळदा स्वाभाविकपणे एका मध्यवर्ती घटनेतून अकुरताना दिसतील, पण त्या घटनांचे साधे उघडे पडून नयेत म्हणून त्यावर मुलामा चढविण्याची पूर्वा केतकर करणार नाहीत ! किंबहुना वर उद्धृत केलेल्या त्याच्या उद्गारावरून तर असे दिसून येईल की, हा विचित्र मानवी संसार मुळातच त्यास इतका कुतूहलजनक वाटे की, त्याला एखाद्या कादंबरीकाराने पुस्ती जोडणे म्हणजे निसर्गसृष्टीतील फळाफुलाना चित्रकाराच्या पेटीतील रंगानीं टवटवी आणू पाहण्यातला प्रकार होय असे त्यांना वाटे. पण “ कलात्मक कथानक म्हणजे कृत्रिम आणि बनवाबनवीचे कथानक ” ही इतरांची कल्पना जितकी खोटी, तितकीच केतकराची “ वास्तव म्हणजेच सौंदर्य ” ही अतिरेकी कल्पनाहि चुकीची होती. उथळ, असत्य, आणि ढिकाने डकवून एकत्र बसविलेल्या संसारचित्रपेशा डॉ. केतकराची सखोल, सत्य पण कशीबशी एकत्र गुंडाळलेली संसारचित्रे अधिक परिणामकारक आहेत यात शका नाही पण सखोल आणि सत्य संसारावलोकनहि प्रतिभावंत कादंबरीकाराच्या हृदयाच्या मुशीत वितळून पुन्हा जन्मावे लागते, हें डॉ. केतकर यांनी लक्षात घेतलेले नव्हते. याला कारण कदाचित ज्ञानकोश-रचनेच्या प्रारंभी त्यांनी स्वतःकडे घेतलेली व्यासाची भूमिकाहि असू शकेल ! जो आर्ष (ऋषितुल्य) लेखक मानवी संसाराकडे स्थितप्रज्ञाच्या दृष्टीने पाहतो, त्याने ‘ कादंबरी ’ म्हणून

पुराणसदृश आख्यानपुंज वाचकाना सादर केले तरी खपतील, असा त्याचा एकंदर झोक दिसतो.

उघडी वागडी वास्तवता

केतकराच्या कादंबऱ्यात कलात्मक एकजीवित्व किंवा Unity उत्पन्न न होण्याला आणखीहि एक कारण असू शकेल. त्याच्या संसारवलोकनात प्रेमापेक्षा कुतूहलाचाच भाग अधिक असे. त्यामुळे स्वतःची किंवा स्वजनाची जीवनकथा अश्रुपूर्ण नेत्रांनी तन्मयपणे सांगणाऱ्या आत्ताची भूमिका ते घेत नसून विविधदेशपर्यटनाची हकीकत सांगणाऱ्या मुशाफराची भूमिका त्यांनी घेतली आहे असा भास होतो. ते बोधाकरता लिहीत नसून चित्रणाकरताच लिहितात यात शका नाही. पण ते चित्रण सर्वसामान्य गुळमट (Sentimental) कथानक वाचायला सरावलेल्या वाचकाला फारच थड आणि उघडेंवागडें वाटतें. डॉ केतकर उघड्या वस्तुस्थितीला अलंकार तर घालीत नाहीतच, पण सार्धे वस्त्रहि नेसवीत नाहीत; किंबहुना ती वाचकानी 'पेश' करताना ते स्वतः हि पुरता पोषाख करीत नाहीत ! अत्यंत हृदयस्पर्शी अशा एखाद्या अवस्थेचे वा व्यक्तीचे परिणामकारक चित्र काढीत असता मध्येच ते म्हणतील, “.. वगैरे विचार मजुळेच्या मनात येऊन गेले”, किंवा “कालिंदीच्या मनात पुढील विचार आले” ! कालिंदीच्या, मजुळेच्या किंवा अप्पासाहेब डग्याच्या मनात आलेले विचार किंबहुना त्याजवर आलेले प्रसंग, मराठीत बहुसंख्य कादंबऱ्यातील विचाराहून व प्रसंगाहून खास रमणीय ठरतील. पण ते केतकरांनी अगदीच उघडेवागडे सादर केलेले आढळतील. एखाद्या उंची पक्कानाला चव आणि पौष्टिकता असावी, पण त्याचे रंगरूप उखिरवाखिर असावे आणि ते चादीच्या ताटात वाढण्याऐवजी एखाद्याने आपल्या खाशातून काढून आपल्या हातावर ठेवें त्यातला प्रकार कित्येकदा केतकरांच्या सुरस संसारचित्राच्या बाबतीत झालेला आढळतो ! पण पक्कान म्हणजे ज्याप्रमाणे चादीचे ताट नव्हे, त्याप्रमाणेच कला म्हणजे केवळ माडणी नव्हे. कथावाङ्मयातील कलात्मकतेचा प्रमुख भाग माडणीत नसतो

तर अवलोकनातच असतो. ज्याला मानवी ससारातील रमणीयता पाहण्यास डोळेच नाहीत त्याने हातांनी चाचपून पाहिलेल्या अगर डोक्यातून काढलेल्या चार अर्धवट घटना कितीही सजवून मांडल्या तरी त्याला कादबरीचे स्वरूप कसे येईल ?

पृथक्करणपटु पात्रे

केतकराच्या कादबरीला ओबडधोबड स्वरूप येण्याला आणखीहि एक कारण होतें. त्यानी वर्णिलेल्या घटना सत्य, अर्थपूर्ण व चित्तवेधक आहेत; त्यानी चितारलेल्या व्यक्तीहि जिवंत व कमनीय आहेत; पण त्या व्यक्ति सासारिक घडामोडींत जितक्या गुरफटाव्या तितक्या गुरफटलेल्या दिसत नाहीत. संसार हा एक असा विचित्र प्रवाह आहे की त्यात अवगाहन करणाराला प्रथम डोकें बुडवावें लागतें,— मग त्यानंतर तो हातपाय हवे तेवढे हालवो ! तर उलट केतकराचीं पात्रे,—मग त्या स्त्रिया असोत की पुरुष असोत, तीं पोक्त असोत की अपोक्त असोत,—ससारनदाच्या ऐन धारेला लागल्यावरहि डोके वर काढून सभोंवार पाहत आहेतसा भास होतो ! सर्वसामान्य पात्रेहि समाजाची ऐतिहासिक गुतागुत उघड्या डोळ्यांनी, मोकळ्या हातांनी व भरपूर फुरसतीने उलगडीत बसलीं आहेतसा भास होतो ! तीं सर्वच ब्राह्मणकन्येतील वैजनाथशास्त्रीसारखीं स्थितप्रज्ञ असतात असा याचा अर्थ नव्हे. तीं प्रवाहपतितच असतात, त्यांचे हातपाय समाज-सकेताच्या विळख्यानीं आबळलेले असतात, त्यातून बाहेर पडण्याइतकीं तीं विरक्तहि नसतात, की त्या विळख्याना व्यर्थ हिसके देणाऱ्या पुस्तकी सुधारकासारखीं तीं मूढहि नसतात ! पण त्यापैकीं बहुतेकाना समाजपृथक्करण करण्याइतपत अक्कल आणि फुरसत आहे असें मात्र केतकराच्या कादंबऱ्यात दिसून येतें. याचाच अर्थ केतकराच्या समाजा-वलोकनात सखोलपणा, सहृदयता व वस्तुनिष्ठता असली, तरी प्रत्यक्ष चित्रणात मात्र केतकर आत्मनिष्ठ भूमिका सोडू शकत नाहीत. केतकराचीं सर्वच वाङ्मयीन अपत्ये केतकराचीच भाषा बोलत आहेतसा भास होतो ! एखाद्या घरातील आबालवृद्ध स्त्रीपुरुषांनी आपल्या कर्तबगार, भारदस्त कुटुंबप्रमुखासारखी चर्याकरून वावरण्याचें ठरविल्यास पाहुण्याच्या मनावर

जो परिणाम होईल, तोच परिणाम केतकराच्या कादबरींतील जिवत पण पृथक्करणपट्ट पात्रे पाहून होतो !

आर्ष समाज-कथा

साराश, केतकराच्या कादबऱ्यातील दोषांहि समकालीन कादबरींतील दोषाहून वेगळे व नवीन आहेत. व म्हणून बोधप्रधानतेमुळे त्याच्या कादबऱ्या विघडल्या आहेत ही कल्पनाहि बरोबर नाही; आणि त्याच्या कादबऱ्या म्हणजे प्रबध आहेत, ही कल्पनाहि बरोबर नाही. त्याची पात्रे पृथक्करण करतात, व्याख्यानहि करतात, पण स्वतः केतकर समोर एक नैतिक वा सामाजिक सिद्धान्त धरून लिहीत आहेत, असे मात्र म्हणता येणार नाही. त्याच्या कादबरीची भाषा इतर कादबऱ्यातील भाषेहून कमी रगवून लिहिलेली, अलिप्त आणि उघडी-बोडकी (Bald) वाटते; पण सबध कादबरीत मिळून त्यानीं आग्रहयुक्त प्रतिपादन केलेले नसून ताटस्थयुक्त चित्रणच केलेले आहे, असे आढळून येईल व म्हणूनच तिजमधून वाचकास समाजघटनेसंबंधी कितीहि ज्ञान मिळत असले तरी तिला प्रबंधाचे स्वरूप आले आहे असे म्हणणे चूक होय. त्याच्या कादबऱ्या म्हणजे एका विशिष्ट उंचीवरून आणि विशिष्ट अंतरावरून सांगितलेल्या समाजकथाच आहेत. प्राचीन 'आर्ष' काव्याप्रमाणे त्यांना अर्वाचीन 'आर्ष समाजकथा' समजणेच अधिक रास्त होईल. कारण अलिप्तता, बेपर्वाई, सामाजिक दूर-दृष्टि व धीट वास्तवचित्रण याच्या बाबतीत केतकराची तुलना प्राचीन कर्षीशीच होऊ शकेल.

अर्थात् हे सादृश्य येथे निर्देशिल्या गुण-विशेषापुरतेच आहे हे सागावयास नकोच. केतकरांच्या सामाजिक आख्यानात ताटस्थ आणि समाजहितेच्छा असली, तरी आर्ष महाकाव्यात केवळ एवढेच नसते, महाकाव्याचे महनीयत्व त्यावर सदैव मेघमडलाप्रमाणे पसरलेल्या भवितव्य-सूचकतेत व गूढतेत असते. अतर्क्य कर्मगतीच्या चित्रणामुळे येणारे हे गूढ गाभीर्य केतकरांसारख्या अट्टल ऐहिक पुरुषार्थवाद्यांत कोटून येणार ?

भाषाशैलीसंबंधी गैरसमज

डॉ. केतकर यांच्या भाषाशैलीसंबंधी जी मते प्रचलित आहेत ती

सर्वस्वी निराधार नसली, तरी त्याची अधिक छाननी होणे जरूर आहे. डॉ. केतकर हे प्रभावी मराठी शैली लिहिणारात मोडतात की नाही या प्रश्नाला उत्तर अस्तिपक्षींच द्यावे लागेल. तसेंच गद्य शैलीच्या विकासात ज्यांनी निश्चित भर घातली आहे अशा लेखकातहि डॉ. केतकर यास निर्विवाद स्थान द्यावे लागेल. पण असे असूनहि मराठी शैलीकाराची गणना करताना डॉ. केतकर यांचे नाव सामान्यतः घेतले जाणार नाही व शैलीच्या सदर्भात त्यांचे नाव निघालेच तर बहुधा ते दोषदर्शनार्थच निघेल ! वस्तुस्थिति अशी आहे की डॉ. केतकर यांच्या भाषाशैलीत कित्येक असाधारण गुण आहेत तर काहीं अगदी दोबळ दोषहि आहेत. जे दोष आहेत ते इतके दोबळ आहेत की ते शैलीचे म्हणण्यापेक्षा वाक्यरचनेचे अथवा व्याकरणाचेच म्हणावे लागतील. अर्थात ते अनवधानाने झालेले असणार हे उघडच आहे वस्तुतः अत्यंत सूक्ष्म व व्यापक विचार एकेका ओजस्वी विधानात आटोपणाऱ्या महाबुद्धिमान् लेखकाच्या भाषाशैलीतील अनवधानाचे दोष सर्वस्वी उपेक्षणीयच होत. तथापि तरुण अभ्यासकास इशारा म्हणून या सप्रहातील काहीं नमुने येथे देणे उपयुक्त होईल.

“ आपण असे समजू की पुढारलेले वर्गच कौन्सिलात असने तर त्याच्यामार्फत तुमची उन्नति साध्य झाली नसती काय ? ” (पान ३५).

“ खिस्ती ‘ चर्च ’ ऊर्फ संप्रदायसंस्था मडळीस एकत्र जमवितात ते केवळ ख्यालीखुशालीसाठी नव्हे; तर लोकांच्याकडून सघशक्तीने अनेक कायें घडवून आणतात ”

“ तथापि याबरोबर हेहि सांगितले पाहिजे की पुष्कळ उच्च प्रतीच्या लेखकास आपल्या लेखाची समकालीनाकडून चहा होणार नाही हे ठाऊक असते तरी तो लिहीतच असतो. ”

वरील तीन वाक्यांपैकी पहिल्या वाक्यात “ पुढारलेले वर्ग कौंसिलात असते ” यापेवजी “ पुढारलेले वर्ग कौंसिलात आहेत ” असे म्हणावयास पाहिजे होतें. दुसऱ्या दोन वाक्यातील व्याकरण-दोष सहज समजण्यासारखे आहेत.

तथापि अनवधानाने झालेल्या या उघड दोषाचीं तुरळक उदाहरणे सोडल्यास केतकराच्या प्रभावी शैलीचीं उदाहरणे त्याच्या विपुल लिखाणात सर्वत्र विखुरलेली आहेत. पण तीं आपणास मान्य होण्यास व त्याचें वैशिष्ट्य पूर्णपणे कळण्यास शैलीसंबंधीचे आपले विचार आपण तपासून घेतले पाहिजेत. शैली म्हणजे आलंकारिक, कोटीबाज, खटकेबाज, गर्हिवरलेले, भाविक पण, लडिवाळ लेखन ही कल्पना आपण सोडून दिली पाहिजे. वरील सर्व प्रकाराचा आकर्षक शैलीला कधीकधी उपयोग करावा लागतो हें खरें. पण यातील एकहि साधन न वापरता शैली प्रभावी होऊ शकते हेंहि विसरून चालणार नाही. माधुर्य हा शैलीचा एकमेव गुण आहे असें नव्हे. ओज व सामर्थ्य हे त्याहूनहि प्रभावी गुण आहेत व विचारप्रधान गद्यात या गुणानाच माधुर्यापेक्षा अधिक महत्त्व असतें, ही गोष्ट शैलीचा विचार करणारे लोक पुष्कळदा ध्यानात घेत नाहीत. ज्या लेखकाच्या लेखनात आलंकारिकता व लाडिक सलगी नाही, त्या लेखकाच्या लिखाणात “बाकी सर्व आहे पण शैली मात्र नाही” अशी कित्येकांची समजूत दिसून येते. वस्तुस्थिति अशी आहे कीं एखादें लिखाण प्रभावी आहे, पण त्यात शैली नाही असे म्हणणेच मुळीं हास्यास्पद होय. या उलट ठराविक अलंकार अथवा अप्रासंगिक सलगी या प्रकारामुळे लिखाण परिणामकारक होण्याऐवजी क्षीण व परिणामशून्य झाल्याचें दिसून येईल. धीरगभीर लेखनशैली काही विशिष्ट अलंकारावर व गुणावर अवलंबून असते असे म्हणण्यापेक्षा लेखकाचें व्यक्तिमत्त्व व त्याच्या लेखनाचा विषय याजवर अवलंबून आहे असे म्हणणेच अधिक योग्य होईल. व या दृष्टीने पाहता केतकराच्या विचारप्रधान लिखाणातील शैली तरी—म्हणजे ज्ञानकोशादि ग्रंथातील शैली तरी—प्रभावी व धीरगभीर आहे, यात शका नाही. या सग्रहात उद्धृत केलेला ज्ञानकोशातील ‘हिंदुस्थान आणि जग’ हा उतारा (प्रकरण १३) या दृष्टीने विशेष चिंतनीय आहे. या प्रकरणातील विषय जितका व्यापक

* मराठी गद्यशैलीच्या विस्तृत विवेचनाकरिता ‘समाजविकास’ (श्री. के. क्षी.) या पुस्तकाची प्रस्तावना पाहावी.

आहे तितकाच तो अभिनव आहे. इतकेंच नव्हे, तर डॉ. केतकरा-खेरीज कोणास माडावासाहि वाटला नसता, इतका तो वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. या विषयात केतकराच्या शैलीने जें धीरगभीर, अर्थगर्भ व सूक्ष्मविचारी रूप धारण केलें आहे तें दुसऱ्या कोणत्याहि विषयात व दुसऱ्या कोणत्याहि व्यक्तीच्या लिखाणात क्वचित्च पाहावयास सापडेल सापडेलेंच तर तें काहींस गीतारहस्याच्या पहिल्या पहिल्या प्रकरणात पाहावयास सापडेल. अशा लिखाणात वेगळे काढून दाखविण्यासारखे अलंकार व गुळमट सलगी याना अवसरच नसतो हें सागावयास नकोच. पण याचा अर्थ अशा धीरगभीर लिखाणात शैलीच नसते असा मात्र नव्हे. तसे म्हणणे म्हणजे शिकवलेल्या चालीवर चालणाऱ्या सर्कशींतील प्राण्याना 'चाल' असते, पण अरण्यात आपल्याच गतीने चालणाऱ्या व्याघ्रसिंहादि वनराजाना 'चाल' नसते असें म्हणण्यातला प्रकार होय. अशा लिखाणातील शैली पारखण्याचा पहिला मार्ग म्हणजे त्या लिखाणाचा आपल्यावर कोणता परिणाम होतो हे पाहणें हा होय. या सग्रहातील तेराव्या प्रकरणाचा म्हणजेच विख्यात महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशातील पहिल्याच प्रकरणाचा परिणाम वाचकाच्या मनावर असाधारण होतो असें दिसून येईल. सर्वसामान्य मानसिक पातळी सोडून आपण उच्च आणि मोकळ्या अशा वैचारिक वातावरणात गेलों असून, तेथून आपणास आधुनिक प्रगतिमान् जगाच्या दाही दिशा प्रथमच नजरेच्या टप्प्यात आलेल्या दिसत आहेत, असें त्यास वाटल्यावाचून राहणार नाही. या प्रकरणात आढळून येणारे वाङ्मय-गुण 'उपमा', 'अलंकार', 'माधुर्य', 'चटकदारपणा' या सारख्या ठराविक शब्दांनी सहज सागता येण्यासारखे नाहीत. तथापि बुद्धिमान् व सहृदय वाचकास ते प्रतीत झाल्यावाचून मात्र राहणार नाहीत. या लिखाणात केवळ माहिती अथवा केवळ तर्कशास्त्र नाही, तर एक प्रकारचा आवेश, आटोप व उत्साह आहे. व या तिहींचाहि बलदायी संसर्ग थोडीफार सामाजिक जाणीव असलेल्या वाचकास झाल्यावाचून राहात नाही. हा परिणाम शैली या शब्दात मराठीत सामान्यतः अन्तर्भूत केल्या जाणाऱ्या कोणत्याहि वाङ्मयगुणांनी घडविता आला असता, असें म्हणता येणार

नाहीं. एका विशाल विचाराच्या व सकल्पाच्या ओढीने केतकराच्या लेखणीला येथें असाधारण गति व उंची प्राप्त झाली आहे असें दिसून येईल. त्या गतीच्या गभीर परंतु प्रबल वेगात ते लीलया अनेक सिद्धांत मांडून जातात,—व्याख्या करून जातात,—अनेक नवीन सज्ञा बनावितात. व केवळ ज्ञानाच्या तेजानें वाचकांत राष्ट्रीय आकांक्षा व आशावाद उत्पन्न करतात. शैलीच्या ज्या व्याख्येत या सूक्ष्म, व उदात्त परिणामाची गणना नाही, ती व्याख्या फारच स्थूल म्हटली पाहिजे.

पण व्यक्तीतील भावना असो, कीं लेखनातील रस असो, त्याचे उघड आणि सूचित, उथळ आणि गभीर असे दोन प्रकार सभावतात. देशभक्तीची भावना व तिचा वाङ्मयातील आविष्कार याना जहाल वर्तमानपत्री लिखाणाच्या काळात साहजिकच उथळ व भडक असें स्वरूप आले होतें. ठराविक ऐतिहासिक वीराचें नाटकी आवाहन, स्वदेशाच्या खऱ्या खोट्या सामर्थ्याचे स्तवन व प्रतिपक्षीयाचा उपहास याच्या पलीकडे हें लिखाण साधारणतः जात नसे. व म्हणूनच जेथें स्वदेशाच्या उज्ज्वल इतिहासाची व भवितव्याची जाणीव गुप्तपणें आतून स्फुरत असताहि बाहेरून मात्र केवळ वास्तववादी व क्वचित् अप्रियहि विचार व्यक्त केले जात, तेथील खोल भावना व उदात्त आशावाद सामान्य वाचकास प्रतीत होत नसत, व टीकाकारांनीं हि दुर्दैवानें ते तेथपर्यंत पोचवण्याचे कार्य केलेलें नाही.

उत्कटता आणि आलंकारिकता या दोहोंतून आलंकारिकतेलाच प्राधान्य देण्याची प्रवृत्ति या देशात उत्तरकालीन संस्कृत वाङ्मयानें उत्पन्न केली. उत्कट भावनेतून अपरिहार्यत्वानें सुचणारी वक्रोक्ति, आणि पांडित्य व 'मिस्किलपणा' याच्या मिश्रणानें बनविलेला वक्रोक्तीचा साचा यातील फरक ओळखणें जरूर आहे.

सुबोधतेसंबंधी विपरीत कल्पना

अज्ञाच तऱ्हेची गफलत क्लिष्टता व सुबोधता यांच्या बाबतीतहि होते. केतकर व राजवाडे यांच्यासारखे लेखक क्लिष्ट लिहितात; व फडके, खाडेकर,

अत्रे, सानेगुरुजी, य. गो जोशी हे लेखक सुबोध व प्रसादपूर्ण लिहितात, ही समजूत बाह्यतः खरी दिसली तरी दिशाभूल करणारी आहे. सुबोध आणि दुर्बोध हे शब्द सापेक्ष आहेत. परिचित अगर सामान्य विचार सुबोधपणे मांडणे, आणि अपरिचित व असामान्य विचार आकलनाच्या आटोक्यात आणणे व प्रभुत्वाने हाताळणे या दोन गोष्टी सारख्या मापाने मापता येणार नाहीत. सुबोधता ही जितकी व्यक्तीच्या शैलीवर अवलंबून आहे तितकीच ती विषयाच्या मगदुरावरहि अवलंबून आहे जे लेखक खोल व क्रांतिकारक विचाराच्या वाटेसच जाणार नाहीत, त्यांनी सुबोध लिहिले तर त्यात फारसे नवल नाही. पण ज्यांना वाचकाच्या प्रत्येक विचाराला, कल्पनेला, फार काय गृहीत शब्दांलाहि धक्का द्यावयाचा असतो, त्यांचे लिखाण 'स्पष्ट व स्वच्छ' (Clear) या अर्थाने सुबोध असले, तरी 'अपरिचित' या अर्थाने अवघडच वाटणार. पण थोडा विचार केल्यास असे आढळून येईल की यातील एकाचे सामान्य विचार अर्धवटपणे माडला आहे, तर दुसऱ्याने असामान्य व अभिनव विचार स्वच्छपणे माडून दाखविण्याची करामत केली आहे. जे अवघड व अपरिचित आहे, ते सुस्पष्ट करण्यात खरी सुगमता असते. जे मुळातच परिचित आहे, ते सुस्पष्ट करण्यात फारशी करामत नाही व त्या सुस्पष्टतेला फारसे महत्त्वहि नाही. पण वरील दोन प्रकारच्या सुगम लेखनापैकी अधिक मोलाची सुगमता चाखण्यास व पारखण्यास वाचकात बौद्धिक भूक व रग असण्याची आवश्यकता आहे. तथाकथित सुबोध लेखकांनी मराठी वाचकांचे जर कोणते नुकसान केले असेल तर त्याच्या बुद्धीला 'अग्निमाद्य' आणले हे होय ! कित्येकदा तर असेहि आढळून येते की शॉ, वेल्स, चेस्टर्टन, रसेल, किंबहुना कार्ल मार्क्स, स्पेंग्लर, मिल, स्पेन्सर यांच्यासारख्या बौद्धिक मज्जाचे पिळदार गद्य मिटक्या मारीत वाचणारे वाचकहि राजवाडे, केतकर यांच्या गहन विषयावरील ग्रंथातील गद्य वाचताना ठसका लागल्याची तक्रार करतात. वस्तुतः त्यांनी मराठी गद्याला धीरगंभीर स्वरूप देणाऱ्या या विचारवीरांचे भाषाशैलीबद्दलहि अभिमान न करावयाला हवे. पण या वीरांच्या वाट्याला मात्र 'विचार

आहेत पण शैली नाही' किंवा असल्यास 'दुर्बोध आहे' हा शेरा अद्याप तरी ठरल्यासारखा दिसतो। वाचकात वाढीस लागलेल्या वैचारिक अग्रिमाद्यामुळे सुबोध शैली व दुर्बोध शैली यांच्यासंबंधी मराठीत काही विपरीत कल्पना प्रसृत झाल्या आहेत टिळक, केतकर, राजवाडे यांच्या-सारख्या प्रख्यात विचाराग्रणींनाहि आकर्षक शैली नाही हे मत रुढ झाल्यावर, त्याचीच प्रक्षोभक परंपरा पुढे चालविणाऱ्या आजच्या पिढीतील लेखकावर शैली नसल्याचा आरोप अधिकच होणार हे सागावयास नकोच.

क्लिष्टता,— नव्हे घनता

भाषेचा दुर्बोधता किंवा अधिक सशास्त्र शब्द वापरावयाचा म्हटल्यास भाषेची 'घनता' लेखकाइतकीच विषयावरहि अवलंबून असते. याचे एक अगदी अलिकडचे व मनोरंजक उदाहरण येथे दिल्यावाचून राहवत नाही. संगीतासारख्या शास्त्रीय विषयावर अत्यंत सुबोध, प्रसन्न व लोकप्रिय भाषेत लिहिणाऱ्या लेखकात श्री. गोविंदराव टेंबे यांना अग्रस्थान आहे हे सर्वमान्य होईल. नुकत्याच प्रकाशित झालेल्या त्यांच्या "कल्पनासंगीत" या अगदी अलीकडच्या ग्रंथाचे फॉर्मस वाचीत असता, शास्त्रीय विषय अत्यंत सुगम केल्याचा जसा प्रत्यय येतो, तसाच काही ठिकाणी जणू स्वतः राजवाडे किंवा केतकरच एखादे गहन शास्त्रीय तत्त्व एकेका चिरेबंदी वाक्यात आटोपीत आहेत की काय असाहि भास होतो, असे प्रस्तुत लेखकास आढळून आले. पण अर्थात् हा त्या विषयाचा प्रभाव होय. आणि सुज्ञ वाचक अशा अवघड वाक्यातहि लेखकाने अवघड विषय सोपा करण्याचेच कसब दाखविले आहे, हे कबूल केल्याशिवाय राहणार नाहीत.

मोठमोठाले विचाराग्रणी व तत्त्ववेत्ते भाषेमध्ये नवीन शैलीच केवळ नव्हे तर नवी 'क्षमता'च उत्पन्न करतात. आणि तरी त्यांच्या लिखाणाचे महत्त्व वाङ्मयीन नसून वैचारिकच असते, हेहि खोटे नाही. डॉ. केतकर, राजवाडेद्वय, टिळक या प्रत्येकाला शैली म्हणून वेगळी असली, तरी त्यांच्या वाङ्मयाचे महत्त्व विचारक्रांतीच्या दृष्टीनेच अधिक आहे. लोकमान्य

टिळक सामाजिक क्षेत्रात क्रांतिविरोधी असले, तरी दुर्बल आणि हतबुद्ध समाजात प्रतिकाराची रंग उत्पन्न करण्याचें कार्य त्याच्या कणखर विचारसरणीने व रंगेल भाषाशैलीने केलें यात शका नाही. इतिहासाचार्य राजवाडे याच्या वाङ्मयानें ऐतिहासिक घटना व व्यक्ति यांच्याकडे कठोर दृष्टीने पाहण्याची, आत्मनिष्ठता आमच्या लेखकाना शिकवून, सवग आणि आत्मसंतुष्ट देशाभिमानपरंपरेला 'लोकहितवादी' प्रमाणेंच अप्रिय धक्के दिले. भाष्यकार आहिताग्नि राजवाडे यांनी अनेक शास्त्रांना त्याच्या पोटापुरत्या मर्यादेच्या बाहेर खेचून त्या सर्वांच्या पार्श्वभागी असलेल्या अध्यात्मतत्त्वापर्यंत नेऊन पोचविले. याच राष्ट्रीय दिग्गजाच्या मालिकेंत कौस्तुभमण्याप्रमाणें शोभणाऱ्या ज्ञानकोशकारांनी आपल्या प्रचंड वाङ्मयानें महाराष्ट्रास कोणता सदेश दिला, हें पाहणें जरूर आहे.

ज्ञानकोशकार केतकरांचा संदेश

अस्सल राष्ट्रीयत्व आणि अस्सल आधुनिक बाणा या दोन गोष्टींत विरोध नाही, हें सत्य केतकरसंप्रदायी वाङ्मयाच्या अभ्यासकास पटेल; इतकेंच नव्हे तर तें त्याच्या रोमरोमात भिनेल. केतकरसंप्रदायाच्या पूर्वीचें नेते एक राष्ट्रीय तरी असत, नाहीतर प्रागतिक ऊर्फ पाश्चात्या. नुयायी तरी असत. आगरकरासारख्याचा अपवाद अशा प्रकरणीं दाखविण्यात येतो. तथापि केवळ सुधारणेला तयार असणें म्हणजे खरेंखुरें आधुनिक होणें नव्हे. आणि केवळ पूर्वजाचा अभिमान बाळगणें म्हणजे प्राचीन संस्थाचें शास्त्रशुद्ध आकलन नव्हे. प्राचीन भारतीय सस्कृतीचे सखोल आकलन आणि अर्वाचीन पाश्चात्य जगाच्या विविध प्रवाहाचें मार्मिक ज्ञान या दोहोंखेरीज खराखुरा देशभक्तहि निर्माण होणें शक्य नाही, कीं खराखुरा सुधारकहि निर्माण होणें शक्य नाही. लोकमान्य टिळकासारख्या कुशाग्र बुद्धिमत्तेच्या व अचूक अतःप्रेरणेच्या नेत्याची गोष्ट सोडली, तर बाकी बहुतेक देशभक्त व सुधारक एकागी, अशास्त्रीय आणि अकरणात्मक विचारसरणीनें ग्रस्त होते असें दिसून येईल, 'सुधारणा' करणें म्हणजे ज्या प्राचीन समाजसंस्था कळल्याच नाहीत, त्याच्याशीं आदळआपट

करणे, 'देशभक्ति' म्हणजे स्वजनाच्या उघड ऐतिहासिक दोषाबाबत अंधत्व पत्करणे; आणि 'राजकीय क्रांति' म्हणजे परकीय सत्तेविरुद्ध ज्वलजहाल अथवा औपरोधिक लिहिणे एवढाच अर्थ टिळक-सावरकरासारखे अपवादभूत पुढारी सोडल्यास दिसून आला असता. "या प्राचीन देशात राष्ट्राभिमानाची म्हणून कार्य करण्यास शास्त्रीय दृष्टि सोडण्याची आवश्यकता नाही, व आत्यंतिक समाजसुधारणा पुरस्कारतानाहि आगरकराप्रमाणे नास्तिक किंवा धर्मविरोधी होण्याची आवश्यकता नाही." हे या देशात दोनच पुरुषांनी अत्यंत प्रभावीपणे पुकारले एक स्वामी विवेकानंद व दुसरे डॉ. केतकर. स्वामी विवेकानंद यास प्रसिद्ध फ्रेंच विचारवंत रोमो-रोलॉ याच्यासारख्या सूक्ष्मदर्शी तत्त्ववेत्त्यांनी भारतीय राष्ट्रवादाचे खरेखुरे जनक ठरविले आहे. त्याच्या विचारात उत्कट धर्माभिमान, ओजस्वी देशाभिमान व निर्भय सुधारणावाद आढळेल. तथापि सन्यासासारखा आत्यंतिक त्यागमार्ग आणि अद्वैतासारखा अतिपरिचित परंतु दुःसाध्य वेदान्त याच्यामुळे या देशभक्त-शकराचार्यांचा संदेश सामान्य मनुष्याच्या डोक्यावरून निघून जातो. आजचे युग—काही अपवादात्मक थोर मनें सोडल्यास—धर्मनिरपेक्ष पुरुषार्थाचे व ऐहिक ध्येयवादाचे आहे अशा तऱ्हेचा सर्वथैव ऐहिकपर, संपूर्ण स्वदेशी, आणि सर्वस्वी आधुनिक असा पुरुषार्थ-मार्ग, पांडित्य व आशावाद याच्या आवेशाने सांगणे, हे केतकरांचे अपूर्व कार्य होय ! आपल्या धर्मशास्त्रज्ञाचाहि उपयोग केतकर सामाजिक पुर्नघटनेकरिता करतात; निर्भेळ देशप्रेमांमुळेच ते स्वजनाचे दोषहि निर्भयपणे सांगतात, आणि खरीखुरी आधुनिकता पचविल्यामुळेच ते उथळ पाश्चात्यानुकरणावर जागोजाग कोरडे ओढतात !

आजचा काळ सशयवादाचा आणि सार्वत्रिक अश्रद्धेचा (Cynicism) चा आहे. गांधीवादासारख्या शमरटके उदारमतवादी आणि ध्येयवादी श्रद्धेला दोन तपे खेळवल्यानंतरहि या देशातील तरुण पिढी श्रद्धाशून्यता, जडवाद व पोटभरू उपयुक्ततावाद याच्या आहारीं जात आहे. नव्यात नवे पाश्चात्य राजकीय मत अथवा 'इझम' आणि जास्तीत-जास्त भडक नवनीतिवाद यांच्याखेरीज कोणतीच प्रणाली हातात घेण्यास

या पिढीस उमेद राहिलेली नाही. अशा स्थितीत याच देशांतील एका महापंडिताने ऐहिक पुरुषार्थपर व इतिहासनिष्ठ असे राष्ट्रीय तत्त्वज्ञान व तत्र सागण्याकरिता सपूर्ण ज्ञानकोश निर्माण केला, ही वार्ता आमच्यातील बुद्धिमान व निकोप तरुणांच्या कानी जाणे जरूर आहे. ज्ञानकोश म्हणजे अगदी क्वचित् प्रसर्ग उघडण्याची एक वस्तु आहे, अथवा केवळ पंडिताकरता असलेला एक कोश आहे, या पलीकडे सर्वसामान्य तरुणाना ज्ञानकोशाची अगर ज्ञानकोशसंप्रदायाची अधिक माहिती नसते. आणि केतकरानी 'कोशयुग सुरू केले' याहून अधिक श्रेय केतकरास देण्यास तर कित्येक विद्वानहि तयार नाहीत !

वस्तुस्थिति अशी आहे की, राष्ट्रवाद आणि समाजसुधारणावाद यांच्या प्राथमिक म्हणजेच केवळ भावनाधिष्ठित अवस्थाची उपयुक्तता मार्गेच संपली आहे. तथापि त्याची शास्त्रशुद्ध अवस्था येण्याऐवजी काही नव्याच पाश्चात्य प्रणालींनी या देशात प्रवेश केला या देशाच्या इतिहासाचे व सामाजिक संस्थांचे स्वतंत्र संशोधन करून त्यावर बसविलेल्या प्रणालीऐवजी आयत्या विलायती प्रणाली वापरण्याचा परिणाम बौद्धिक दास्य हा होय. हे बौद्धिक दास्य टाळावयाचे असल्यास संशोधन, कर्तृत्व, कल्पकता, आधुनिकता व देशप्रेम याचा मिलाफ झाला पाहिजे. आघळा देशाभिमान हा आघळ्या आधुनिकतेइतकाच घातुक होय. डोळस आधुनिकता व डोळस देशाभिमान याचा संप्रदाय म्हणजेच केतकर-संप्रदाय असेहि एका अर्थाने म्हणता येईल. तथापि केतकराचा देशाभिमान व देशोद्धार याना केवळ विद्वत्तेनेच डोळसपणा दिलेला नव्हता, तर कल्पकता, जन्मजात आशावाद व निकोप विनोदबुद्धि यांनी डोळसपणा दिला होता. या डोळस राष्ट्रवादाचा अभ्यास व अवलंब करणाऱ्या तरुण पिढीस कोणत्याहि 'इस्लाम'चा ऊर्फ पाश्चात्य प्रणालीचा अवलंब करावा लागणार नाही असे विनोदपूर्ण म्हणता येईल.

अडचण एवढीच आहे की, इंग्रजीत ज्याला Misnomer किंवा 'विपरीत सज्ञा' म्हणतात, तशा सज्ञेमुळे केतकराचे वाङ्मय राष्ट्रकार्योत्सुक तरुणांच्या पायवाटेपासून दूर पडले आहे ! सर्वसामान्य लोक 'ज्ञानकोश'

या सशेमुलेंच विचकून त्याच्या वाटेस जात नाहीत आणि केतकर याचे स्फुट लेख किंवा कादंबऱ्या ज्ञानकोश-संप्रदायीच आहेत असा लांकाक आहे ! पण आधुनिक काळातील कोणत्याही राष्ट्रीय कर्तृत्वास प्रथम ज्ञानाची गरज आहे व “ राष्ट्रीय कर्तृत्वास उपयोगी अशा ज्ञानाचा आम्ही कारखाना काढला आहे ” हा तर ज्ञानकोशकाराचा गणा ! सशोधकाचें क्षेत्र वेगळें आणि चळवळ्या लोकांचे क्षेत्र वेगळें; देशभक्ताचें क्षेत्र वेगळें आणि समाजसेवकाचें क्षेत्र वेगळें; या कल्पना बदलून टाकण्याकरिताच केतकराचा सर्व खटाटोप होता. ज्ञानकोश, भारतीय समाजशास्त्र, जाति भेदाचा इतिहास (इंग्रजी), निःशस्त्राचें राजकारण, विजयी हिंदुस्थान (इंग्रजी) वगैरे ग्रंथ एकमार्गी सशोधकाकरिता नसून आधुनिक राष्ट्राच्या स्पर्धेत उभ्या असलेल्या आपल्या या प्राचीन मातृभूमीच्या उद्धारकार्यात आवेशानें शिरू इच्छिताऱ्या महत्त्वाकांक्षी तरुणाकरिताच आहेत हें वाचकांना पटल्यावाचून राहणार नाही

केतकराच्या तत्त्वज्ञानाचें, संप्रदायाचें व शैलीचें ईषद्-दर्शन आजच्या तरुण अभ्यासकांना एका आटोपशीर संग्रहाच्याद्वारे करवावें हाच हेतु हा संग्रह तयार करण्यास प्रेरक झाला आहे. आजचे तरुण-तरुणी केवळ कथा-वाङ्मय तरी हातीं घेतात, नाहीतर दुर्बल, भावनाविवश व भावडें बोधवाङ्मय तरी हातीं घेतात, ही कल्पना तितकीशी खरी नाही. आणि ती अशत. खरी असेलच तर त्या स्थितीची जबाबदारी शिक्षक, संपादक व टीकाकार यांच्याकडेच येते हें आपण कबूल केलें पाहिजे. ज्या गोष्टी आपल्याकडून नावाजल्या जातात, निवडल्या जातात त्याच गोष्टी तरुण वाचकांच्या डोळ्यापुढें सदैव राहणार. डॉ. केतकराचें तर्कशुद्ध, स्फूर्तिदायक व राष्ट्रवादी वाङ्मय आजच्या तरुणांच्यापुढें निवडून ठेवल्यानं एका मोठ्या व निकोप विचारक्षेत्राचा दरवाजा त्यांना उघडून दिल्यासारखें होईल.

१६।७।५५

तुकाराम आश्रम, टिळकवाडी, }
पुणे २.

श्रीकृष्ण के. क्षीरसागर

माझ्या आयुष्याला वक्रगति

माझे आयुष्य इतर व्यक्तींच्या आयुष्यापेक्षा निराळे का बरें झाले ? हा प्रश्न मी आपल्याला विचारतो तेव्हा अनेक गोष्टी मनात येतात.

मी आपल्या आणि आपल्या परिचिताच्या, त्याचप्रमाणे देशातील प्रसिद्ध व्यक्तींच्या आयुष्यक्रमाविषयी विचार करतो, तेव्हा मनुष्यप्राणी बऱ्याच अशीं देवाच्या हातातील एक खेळणे आहे, आणि आपलें भवितव्य ठरविण्याची प्रत्येकास मोकळीक नसते, प्रत्येकाचें भवितव्य काहीं नियमांनीं बाधलें गेले असतें असे वाटू लागतें. त्याची थोडीशी कारणमीमासा मागे केलीच आहे. प्रत्येक व्यक्तीचा आयुष्यक्रम काहीं अशीं ठरल्यासारखा असतो. जो सुशिक्षित मनुष्य एल्ल. बी. होतो तो वकिली करणार, किंवा नोकरी करणार, जो बी. ए. होतो तो शिक्षक होणार किंवा दुसरी कसली तरी नोकरी करणार. नोकरी पाहताना होता होईतों मनुष्य सरकारी नोकरीच पाहणार. या प्रकारच्या नियमांनीं प्रत्येक सुशिक्षिताचा आयुष्यक्रम बाधला गेला आहे. शिक्षण घ्यावयाचे ते कोठे घ्यावयाचें हे, सरकार कोणत्या शिक्षणाला काय किंमत देते या विषयींच्या सरकारी दृष्टीवरून ठरत असते. इंग्लंडच्या पदव्यांना सरकार मान देते त्यामुळे इतर देशात अभ्यासास जाण्याची प्रवृत्ति कमी आहे. प्रत्येक मनुष्य पोटार्थी असल्यामुळे भलताच शिक्षणक्रम एकाएकी घेत नाही शिवाय विद्यार्थ्यांच्या मनात जरी एखादा आपल्या आवडीचा शिक्षणक्रम आला तरी त्याला पैसा पुरवणारे आईबाप त्याला तो घेऊ देणार नाहीत. त्यांना जो शिक्षणक्रम फायदेशीर वाटेल तिकडेच ते पैसा घालतील पुष्कळदा मुलाच्या घरातील वडील माणसे कर्ज काढून मुलाचें शिक्षण पुरें करीत असतात. हें सर्व त्या शिक्षणापासून पुढें आर्थिक फायदा होणार आहे याकडे दृष्टि ठेवूनच करीत असतात. ते आपला पैसा गैर-

किफायतीच्या शिक्षणाकडे कशाला घालतील ? आईबापाचे शिक्षणविषयक विचार अर्थात् त्याच्या अनुभवावरूनच ठरत असतात. जे लोक पुढे आले किंवा पैसेवाले झाले ते कसे झाले याविषयी विचार करून तिकडे आपल्या मुलास जाण्यास संधि देतात. ज्या मार्गाने गेलें असता भवितव्य अनिश्चित आहे तिकडे जाऊ देण्यास कोणीहि आपल्या मुलास उत्तेजन देणार नाही. मुलीने गैरकिफायतीचे लग्न करू नये म्हणून अशी आईबापे काळजी घेतात, तितकीच किंवा त्यापेक्षा अधिक काळजी कोणते शिक्षण मुलाने घ्यावे याविषयी घेतात, आणि विशिष्ट प्रकारच्या आयुष्यक्रमाची आवड आणि व्यवहारदृष्टि याचे म्हणजे “ अर्थ ” आणि “ काम ” याचे द्वैत मुलाच्या शिक्षणाच्या बाबतीत आणि मुलाच्या लग्नाच्या बाबतीत सर्व जगभर एकसारखे चालू आहे. शिक्षण देतानाच आयुष्यक्रम ठरविण्याकडे प्रयत्न होतो. किंबहुना भावी आयुष्यक्रम ठरवूनच शिक्षणाची दिशा आखण्यात येते

माझा आयुष्यक्रम ठरविण्याचा प्रयत्न आमच्या वडिलाकडून आणि चुलत्याकडून झाला नाही असे नाही. आय सी.एस्. व्हावे ही माझ्या वडिलाची इच्छा होती. डॉक्टर व्हावे ही चुलत्याची इच्छा होती. आणि ग्रंथकार व्हावे ही मात्र कोणाचीच इच्छा नव्हती. त्याच्या महत्वाकांक्षी इच्छामुळे माझे बालपण कसे बिघडले तो एक निराळाच वृत्तान्त आहे. तो सांगण्याचे येथे कारण नाही. जे शिकलो तेच शिकावयाचा माझा सक्कप होता असेहि नाही अमेरिकेकडे शिक्षणार्थ जाणाऱ्या तरुणांच्या पहिल्या पिढीपैकी डॉ. शिलोत्री आणि मी होतो, त्या अर्थी आमच्या दोघांचे पाय तिकडे वळले कसे, ठराविक प्रकारच्या आयुष्यक्रमातून निराळा आयुष्यक्रम घेण्याची बुद्धि सुचली कशी इत्यादि गोष्टींची मीमांसा केल्याशिवाय आयुष्याला आलेले स्वरूप कसे आहे हे स्पष्ट होणार नाही माझे वडील लहानपणीच वारले. त्यामुळे पैसा थोडकाच होता आणि त्यामुळे इंग्लंडला आय. सी. एस्.साठी पाठविण्याचे विचार जागच्या जागी राहिले. आणि हिंदुस्थानातील शिक्षणाने जो आयुष्यक्रम आचरिता येईल तोच आचरावा एवढेच ध्येय काय ते माझ्या चुलत्याच्या पुढे होतें. त्याच्यापार्शी माझ्या परदेशी शिक्षणाला पैसे नव्हते असे नाही.

माझ्या वडिलांच्या पुंजीपैकी पैसे थोडे होते आणि त्यामुळेच मला इंग्लंडला पाठविण्याची योजना डोळ्यासमोर कोणीहि ठेवली नव्हती

माझे वडील वारल्यानतर मी उमरावतीला राहत होतो. आणि वडिलांच्या पूर्वाजितावरच आमचे कौटुंबिक व्यवहार चालले होते आणि जर आमच्या वडील बंधूना कॉलेजच्या परीक्षात — यश येत गेले असते, तर कदाचित् माझ्या आयुष्याला ठराविक दिशा लावण्याचा प्रयत्न देखील झाला असता. तथापि त्यांना कॉलेजात अपयशच येत गेले आणि सहा वर्षात त्यांची इटरमीजिएटची परीक्षा पास झाली, एवढेच रा श्रीपाद बळवंत तांबे, प्रो. चाफेकर, डॉ. रघुनाथराव पराजपे वगैरे मडळी त्यांच्या-बरोबर केव्हा तरी होती त्यांच्याकरता ठेवलेले, सहा वर्षे शिक्षणाकरिता राखलेले, पैसे सपल्यानंतर त्यांना नोकरी करावी लागली आणि पुढे ते अलाहाबादकडची पहिली एम् ए पास झाले ते नोकरी करताना अभ्यास करून पास झाले. त्यांना आलेल्या अपयशामुळे त्यांच्या मनात माझ्या-विषयी कोणत्याहि तऱ्हेची महत्वाकांक्षा वसत नव्हती बहु उमरावतीला छत्तित् अगत. मी आणि माझी आई अशीं दोघेच अनेक वर्षे राहत होतो. आमचे चुलते वकील होते, पण त्याचे बिऱ्हाड निराळे असे येणेप्रमाणे परिस्थिति असता मी हायस्कुलात असताना ज्या मडळींचा आयुष्यक्रम माझ्याप्रमाणेच इतरापेक्षा जरा निराळा झाला, अशापैकी एक व्यक्ति म्हटली म्हणजे वीर वामनराव होत त्यांच्या आयुष्यक्रमाच्या निराळेपणाचे कारण काही अशीं माझ्यासारखेच असावे असे वाटते. त्याचा आयुष्यक्रम त्याचे वडील गोपाळशास्त्री ह्यात होते तोंपर्यंत अगदीं सरळ होता. आणि गोपाळशास्त्री वारल्यानंतर त्याला फाद्या फुटल्या वामनरावाची आई माझ्या आईला भेटावयास कधी कधी येत असे. दोघींची ओळख कोंकणा तील होती, आमच्यामुळे नव्हती. गोपाळशास्त्र्याचे उमरावतीस दही-सार्थीत पुस्तकाचे व स्टेशनरीचे दुकान होतें. त्या दुकानावर त्याचा निर्वाह चाले. गोपाळशास्त्री वारले तेव्हा वामनराव त्या दुकानावर बसू लागले आणि शाळेंत जाण्याच्या बाबतीत कानाडोळा करू लागले. त्यांच्या आईने परोपरीने सागून पाहिले; पण फारसा उपयोग झाला नाही. त्याच सुमारास उमरावतीला प्राग्वेद हागस्कूल निघाले. तेव्हा वामनराव सरकारी शाळा

सोडून तिकडे गेले सरकारी शाळा सोडून खाजगी शाळेत जाण्याचें कारण बहुधा नापास झालेल्या विद्यार्थ्याला वरच्या वर्गात घेत असत हें होते. वामनरावांनी सरकारी शाळा सोडली ती नापास होऊन वरच्या वर्गात जाऊन बसण्यासाठी सोडली नाही, तर मुत्तामुग्गी सोडली त्या शाळेंतूनच ते मॅट्रिक झाले. हुशार विद्यार्थी असल्यामुळे खासगी शाळेत असता देखील ते पास झाले. त्याच्या पास होण्याबद्दल कोणाला आश्चर्य वाटले नाही. वामनराव, बाळकृष्ण सनुराम गडकरी, यशवंत खुशाल देशपांडे, आणि मी, असे त्यावेळचे हायरकुलातील बाळग्याची अभिरुचि असलेले विद्यार्थी समजलो जात होतो त्यातल्या त्यात वामनराव आणि मी स्पर्धमान व्यक्ति म्हणून समजले जात होतो. गडकरी माझ्या गोटात होते वामनरावाच्या गोटात पुष्कळच मडळी होती. ते त्यावेळच्या विद्यार्थ्यांचे अनेक बाबतीत पुढारी होते गडबड करून नाटक बद् पाडावयाचे असो, किंवा दुसरी काही भानगड असो, वामनरावाचे त्यात पुढारीपण असावयाचेच. माझ्या कवितेपेक्षा वामनरावाची कविता अधिक चांगली, असे आमच्या सहा-व्यायाचे मत होते पण तें मत अज्ञानमूलक आहे असे मी समजत असे. माझी प्रशंसा करणारा वर्गहि होताच.

या सर्व गोष्टी देण्याचे कारण, त्या वेळची हायस्कुलातली बाळग्या-विषयक अभिरुचि वर्णन करावयाची, हे नाही तर दोन तीन गोष्टी या आठवणीवरून मनात येतात एक गोष्ट म्हटली म्हणजे घरी कर्ता पुरुष मुलाच्या आयुष्यक्रमाचे नियमन करावयास नसला म्हणजे मुलाना स्वच्छदीपणाने वागावयास पावते आणि त्याच्या आयुष्याला निराळें स्वरूप यावयास एक कारण होते. दुसरी एक गोष्ट म्हटली म्हणजे या स्वच्छदीपणामुळे आणि मिळविलेल्या स्वातंत्र्याने जे काही गुणवैशिष्ट्य उत्पन्न होतें त्याची अभिरुचि सहा-व्यायात सहज उत्पन्न होते. त्याशिवाय माझ्याभोवती किंवा वामनरावाच्याभोवती काही मडळी जमली नमती आमच्या घरी तरी चुलते असल्यामुळे माझ्यावर नियंत्रण होते वामनराव आपल्या वयाच्या चवदाव्या पंधराव्या वर्षी जवळ जवळ मुक्त्यार झाले आणि त्यामुळे स्वैरपणा म्हणा, स्वतंत्रपणा म्हणा किंवा स्वच्छदीपणा म्हणा, त्याची जोपासना व एक प्रकारची निर्भयता त्याच्या ठिकाणी अगदी लहानपणापासून आली. तिसरी

एक गोष्ट उल्लेखाविशी वाटते ती ही, की जे त्या वेळचे चार वाङ्मयप्रेमी विद्यार्थी वर उल्लेखिले त्या चारही मंडळींनी वाङ्मयक्षेत्रात आपले अस्तित्व अजूनही ठेवले आहे विद्यार्थीदर्शेतील वाङ्मयसेवा, त्या वेळच्या स्पर्धा, त्या वेळचा एकमेकाचा मत्सर या गोष्टी अजूनही आठवतात व निरनिराळ्या व्यक्तींच्या आयुष्यक्रमात जी वाङ्मयवैशिष्ट्ये दिसून आली त्यांना प्रारंभ विद्यार्थीदशेतच दिसत होता असे मला वाटते पण त्या गोष्टी येथे सांगण्याचे कारण नाही. ती एक निराळीच गोष्ट तयार होईल.

इंग्रजी पहिल्या इयत्तेपासून तों मॅट्रिक होईपर्यंत मजकडे पाहणारे कोणीच नव्हते घरात खर्चही इतर कुटुंबाच्या मानाने अधिक होत असे आणि त्यामुळे कोणतीही ददात नव्हती मॅट्रिकपर्यंतचा काळ म्हटला म्हणजे स्वच्छदाने विहार करण्याचा काळ होता असेच म्हटले तरी चालेल. या काळात शाळेत जावे, तेथे ऐकू येईल ते पुराण ऐकावे, मराठी पुस्तके वाचीत बसावे, कविता कगावी, देशाभिमानाच्या गोष्टी कराव्यात, असा तो काळ होता

ज्ञानकोशरचनेच्या कार्याला बारा वर्षे लागली. त्या क्रियेचा इतिहास स्वतंत्रपणे अगोदरच प्रसिद्ध झाला आहे प्रस्तुत प्रसंगी त्याच्या अगोदरच्या १२ वर्षांचा म्हणजे १९०४ पासून १९१६ पर्यंतचा किवहुना १९०० पासून १९१२ पर्यंतच्या आयुष्यक्रमाचा वृत्तान्त दिला म्हणजे बऱ्याच मंडळींची जिज्ञासा पुरी होईल ज्ञानकोशरचनेकडे प्रवृत्ति कशी झाली याचे काही स्वरूप जरी त्या पुस्तकात आले आहे, तरी एकदर आयुष्यक्रमास इतरांच्या आयुष्यक्रमापेक्षा जे निराळे वळण मिळाले त्याचे कारण वीर वामनरावाप्रमाणे हायस्कूलच्या दिवसात उत्पन्न झाले नसून कॉलेजातील दिवसात उत्पन्न झाले.

परगावी कॉलेजात असताना जे स्वातंत्र्य असते ते आपल्याच गावात विद्यार्थी असताना नसते. आणि बऱ्याच गोष्टींपासून विद्यार्थी मुक्त असल्यामुळे त्याम अभ्यास करणे किंवा मनास वाटतील त्या गोष्टी करणे याविषयी स्वातंत्र्य असते. आणि त्यामुळे त्याच्या आयुष्याला जर काही निराळे वळण लागणार असले तर ते लागण्यास बऱ्याच लोकाना याच काळात वाव मिळत असावा

इ. स. १९०० मध्ये माझी आई वारली व थोरली बहीणहि त्याच वर्षी वारली. त्यामुळे एक तऱ्हेचे स्वातंत्र्य वाटले आता मला जगभर वाटले तिकडे भटकावयास हरकत नाही असे वाटू लागले आणि अगदी स्वतंत्र मनाच्या स्थितीत मी कॉलेजमध्ये प्रवेश केला. मी विल्सन कॉलेजात १९०१ पासून १९०५ पर्यंत शिकत होतो त्या कॉलेज-विषयी आम्हास अभिमान होता असे मुळांच नाही कारण खरोखर त्या वेळेस फर्ग्युसन कॉलेजविषयी आम्हास जो आपलेपणा वाटे तो विल्सन कॉलेजविषयी वाटत नव्हता येथे कॉलेजात असताना मनोवृत्ति साधारणतः पुढीलप्रमाणे होती प्रोफेसर युरोपियन होते. त्यामुळे युरोपियन लोका-विषयी जी भीति वाटत असे ती वाटत नव्हती, आणि कॉलेजच्या चालकाचे एकदर धोरण राष्ट्रीय भावनाच्या विरुद्ध असे त्यामुळे युरोपियन लोकाविषयी म्हणजे त्यांच्या सार्वजनिक बाबतीतील हेतूविषयी द्वेषबुद्धि उत्पन्न होऊ लागली. जुन्या पेशवाईच्या गोष्टी निघाल्या आणि त्यात “हे ब्राह्मण लोक ब्राह्मणेताराना किंवा सारस्वतासारख्या जातींना देखील बरोबरीने वागवीत नसत” असे कोणी ब्राह्मणेतार किंवा सारस्वत विद्यार्थ्यांनी म्हटले म्हणजे आमचे प्रिन्सिपॉल मॅकिकन याच्या तोंडावर हास्य चमके. जणू काय इंग्रज लोक इतर लोकाना बरोबरीच्या नात्याने वागवावयास तयार होते ! एवढेच नव्हे तर पेशवे घराण्याविषयी तुच्छतेचे उद्गार कोणी काढले तर त्याबद्दल डॉ. मॅकिकनसाहेबाना आनंद होई ‘गंगाबाई ही चांगल्या वर्तणुकीची नमून तिचा जाणि नाना फडणविसाचा वाईट मंत्र होता’ असे म्हणणाऱ्या मंडळीत देखील जातिभावना दिसून येई प्रभु, सारस्वत व काहीं कऱ्हाडे ही मंडळी त्या किंवदतीवर विश्वास दाखवी तर त्या विधानाने कोकणस्थ चिडून जात. आणि या विषयावर भाडणे डिबेटिंग क्लबात सुरू झाली, तर डॉ. मॅकिकन अगदी खूष होऊन जात. इपीरिऑलिझम् म्हणजे काय हे कोणासहि ठाऊक नाही तरी मॅकिकनला इपीरिऑलिस्ट समजत असत. आणि जी नीति लॉर्ड कर्झनची होती तिचे मुंबई युनिव्हर्सिटीत प्रवर्तक मॅकिकन समजले जात. मॅकिकनचे सामान्यपणे व्यवहारध्येय पुढील-प्रमाणे होते. इंग्रजी भाषेचे प्रभुत्व सर्व देशभर रहावे एवढेच नव्हे तर सर्व देशी भाषा तिच्याखाली चिरडल्या जाव्यात आणि देशी भाषांना कॉलेजमध्ये

प्राधान्य मिळू नये म्हणून त्याची खटपट असे. अल्प सख्याकांची फिकीर मॅकिननला फार वाटत असे. कॉलेजमध्ये जरी महाराष्ट्रीयांचा भरणा अर्ध्याहून अधिक होता तरी मराठी पत्राना, तीं सर्वोस समजत नाहीत म्हणून, बंदी होती. डिबेटिंग सोसायटीत मराठी भाषेस मज्जाव होता व मराठी व्याख्याता कॉलेजात आणण्याची बंदी होती. सर्व विद्यार्थी मराठी जाणणारे नाहीत हे कारण सांगण्यात येत असे. डॉ. मॅकिनन मराठीचा अभिमान दाखवी तो स्वतः. मराठीचे परीक्षक होण्यासाठी होता. जेव्हा मराठीत शुद्धलेखन सुधारणा करण्याचा बूट १९०२-३ च्या सुमारास निघाला तेव्हा मराठीच्या अभिमानी मंडळींना ती “सुधारणा” तहकूब करून घेण्याची खटपट मॅकिननमार्फत करावी लागली. “शुद्धलेखन सुधारणा उर्फ सरकारी बडावा” या मथळ्याचा एक लेख प्रो. शंकरराव गोखले यांनी ‘ग्रंथमाले’त लिहिला होता. त्या शुद्धलेखनसुधारणेस बहुतेक सर्व वाङ्मयसेवक विरुद्धच होते. तथापि इंग्रज लोकांनी मनात घेतलेले काम हिंदी लोकमत तुच्छ मानून करीत जावे असा संप्रदाय होता. डॉ. भांडारकर एवढेच काय ते महत्त्वाचे महाराष्ट्रीय त्या योजनेस अनुकूल होते. पण डॉ. भांडारकरास मराठी वाङ्मयसेवकात स्थान देणे अप्रयोजकच होईल डॉ. मॅकिनन याच सुमारास परमानंद प्राईझच्या निबंधाचे परीक्षक होते आणि मी त्या वेळेला निबंध पाठविला होता. परंतु हे बक्षीस मला मिळाले नाही. त्या वेळेस डॉ. मॅकिननबरोबर दुसरे परीक्षक रा. ब. विष्णु मोरेश्वर महाजनी हे होते. त्यांनी जी शिफारस केली तीच पुढे मजूर झाली बक्षीस मला यावे अशी त्याची शिफारस नव्हती. पुढे वर्षभराने त्या विषयावर बोलण्याचा प्रसंग आला. जबलपूरपासून गोंदियापर्यंत प्रवास करीत असता एका डब्यात आम्ही दोघे सापडलो. तेव्हा अनेक विषयावर बोलणी झाली. त्यात हाहि एक विषय होता. परमानंद बक्षिसाचा स्पर्धमान निबंधाचा विषय “तुकाराम, एकनाथ इत्यादि साधूंचे महाराष्ट्रातील कार्य” या प्रकारचा होता. तेव्हा महाजनींनीच माझ्या बोलण्यात आलेल्या विषयावरून “तुम्ही परमानंद प्राईझकरता निबंध लिहिला होता काय?” म्हणून विचारले. “होय” म्हणून मी उत्तर दिले. तो निबंध कोठे प्रसिद्ध करणार आहात काय म्हणून विचारले. तेव्हा “तो ग्रंथमालेने प्रसिद्धीला

घेतला आहे ” असे सांगितले. तेव्हा ते म्हणाले, “ तुम्हाला बक्षिस मिळाले असते, पण खिस्त आणि तुकाराम यांच्या तुलनेत तुम्ही उगाच पडला. ” हा निबंध पुढे प्रसिद्ध झालाच नाही. मी त्यानंतर अमेरिकेला गेलो. निबंध लवकरच प्रसिद्ध करू (ग्रंथमालेत की विश्ववृत्तात ?) असे प्रो विजापूरकरांचे पत्रहि आले होते. तथापि पुढे विजापूरकरांच्याच कारागृहवासामुळे त्यांचे प्रकाशनच बंद पडले. आणि तो निबंध पुढे कोठे तरी गेला माझी त्यावेळेस बक्षीसासाठी शिफारस केली गेली नाही, कारण तुकाराम आणि खिस्त याची तुलना करण्याचा अव्यापारेषु व्यापार मी केला हें जरी खरे असले, तरी जोडपरीक्षक मॅकिकन नसते तर ही तुलना अव्यापारेषु व्यापार आहे असे महाजनीस वाटलेच असते असे मला वाटत नाही.

ज्ञानकोशाच्या कल्पनेची उत्पत्ति

ज्ञानकोशाच्या कल्पनेचा प्रारंभ माझ्या मनात केव्हा झाला या-
विषयी आत्मपरीक्षण करिता असे आठवतं कीं, उमरावतीच्या सिटी
लायब्ररीस तेथील एका विद्वान् वकिलानीं (रा. मोरोपत मराठे ?) ‘ एन्-
सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका ’ ची एक प्रत नजर केली तेव्हापासून झाला.
त्यावेळेस म्हणजे १८९७ च्या सुमारास ही पुस्तकें मी प्रथम पाहिलीं आणि
त्यावेळेस त्या ग्रंथाचा उपयोग करून घेण्याइतकें जरी माझे शिक्षण वाढलें
नव्हतें तरी त्या ग्रंथाचे स्थूल स्वरूप माझ्या चागलेंच लक्षात आलें आणि
असा ग्रंथ मराठींत असावा असें वाटले त्याच सुमारास एक मौजेची गोष्ट
घडून आली ती अशी : मी हायस्कूलमध्ये असता साधारण बहुश्रुत असा
विद्यार्थी आहे अशी माझी प्रसिद्धि झाली होती आणि त्या प्रसिद्धीस
कारण म्हटलें म्हणजे आमच्या वर्गाचे मास्तर रा. नारायण वामन थत्ते,
बी. ए. (हे पुढे महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशाचे ग्राहक झाले) यानीं मला कौतु-
कानें “ एन्सायक्लोपीडिया ” हें नाव दिलें व त्यामुळे काहीं स्नेहीमंडळीं
माझी थट्टा करण्याकरिता मला एन्सायक्लोपीडिया म्हणू लागली होती. या
गोष्टीचा माझ्या मनावर प्रेरक परिणाम कितपत झाला असेल हें सांगता येत
नाहीं. तथापि आत्मपरीक्षणास सुरवात झाल्यामुळें जी गोष्ट आठवली तिचा
येथें उल्लेख केला आहे एवढेच. एन्सायक्लोपीडियासारखा ग्रंथ मराठींत
असावा असें त्यावेळेस मी काहीं जणापाशीं बोललों होतो हेंहि आठवतें
त्यानंतर मी एन्सायक्लोपीडिया अगदीं विसरून गेलों होतो असें म्हणण्यास
काहीं हरकत नाहीं. तथापि १९०६ मध्ये म्हणजे प्रथम एन्सायक्लोपीडिया
पाहिल्यानंतर ९ वर्षांनीं अमेरिकेंतील कार्नेल युनिव्हर्सिटीमध्ये माझा प्रवेश
झाला, आणि त्यावेळेस अनेक एन्सायक्लोपीडिया वारवार चाळण्याचें काम
पडलें आणि त्यावेळेस देखील असे ग्रंथ मराठींत नाहींत याचे मला दुःख

होत असे. तथापि 'कानॅल युनिव्हर्सिटीमध्ये असतां या प्रकारच्या ग्रंथाची घडवणूक आपणच घ्यावी ही कल्पना मनात उद्भवली नाही.

इ. स. १९०८ मध्ये दुसरी टर्म हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीमध्ये होती. तेथे असता सायक्लोपीडियाविषयी विचार पुनः आला आणि त्यास कारणेंहि झालीं नेल्सन कंपनीने "लूज लीफ एन्सायक्लोपीडिया" काढला होता आणि त्या एन्सायक्लोपीडियाचा विक्रय करणारा एक गृहस्थ हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीच्या विद्यार्थ्यांमध्ये गिन्हाईकें मिळविण्यासाठी आला. त्या वेळेस मी एम्. ए. झालेला होतो आणि जातिभेदाच्या इतिहासाचा पहिला भाग लिहीत होतो. त्यामुळे सशोधनपद्धतीशी माझा परिचय झाला होता आणि माझ्यात एखादा लेख अगदीं आजतागायत आहे किंवा नाही हे वाङ्मयसूचीसारखे संदर्भ ग्रंथ पाहून तपासण्याइतकें ज्ञान उत्पन्न झालें होतें. त्यावेळेस नेल्सन सायक्लोपीडियाच्या कंपनीने अशी जाहिरात दिली होती कीं आमचा एन्सायक्लोपीडिया घेतला तर तो मागसलेला कधींच राहणार नाही. कारण जसजसे शोध होतील तसतशी आम्ही नवीन पाने छापित जाऊं आणि जुन्या पानाच्या ऐवजी तीं पाने घालण्याची संधि वाचकांस देऊ. या कंपनीच्या बाण्याचा उच्चार अर्थात् प्रचारकाकडून झाला आणि त्यामुळे मी त्याचे लेख कितपत आजतागायत आहेत त्याची तपासणी त्याच्या देखतच केली. तेव्हा या सायक्लोपीडियातील वैशिष्ट्य खरोखर मजकुराचा आजतागाईतपणा नसून बाधणीत होतें हे माझ्या चागलेंच नजरेस आलें. त्या सायक्लोपीडियांतील प्रत्येक पान स्वतंत्र होतें, आणि पाठीला शिवण नव्हती तर प्रत्येक पानास बाजूला मोठालीं भोके पाडली होती; तीं भोके जाडी तार किंवा सळई जाईल अशा बेताचीं होती व तीं सर्व पाने सळईने ओंवली होती, म्हणजे त्यात वाटेल तेव्हा वाटेल तें पान काढून टाकून नवीन पान घालता यावे अशी सोय केली होती. केवळ ह्या सोयीमुळे ग्रंथ नेहमीं आजतागायत राहील व तो तसा ठेवण्यास ग्रंथाचें संपादकमंडळ तयार आहे असा भास उत्पन्न होत होता. तथापि जर आपण मजकुराचें परीक्षण करूं लागलों तर असें दिसून येईल कीं बराचसा मजकूर काळजीपूर्वक लिहिला नव्हता. हिंदुस्थानविषयक अनेक लेखांमध्ये इतकें दुर्लक्ष झालें होतें कीं, हे लेख कोणी तरी अगदींच अनधिकारी

माणसानें लिहिले आहेत असें दिसून आल्याशिवाय राहत नसे व त्याप्रमाणेंच मी अर्थशास्त्रावरील लेखहि पाहिले, तेव्हा कित्येक निनावी लेखकांनीं कांहीं तरी कोठला तरी मजकूर घेऊन कसा तरी लेख तयार केला आहे असें वाटे. मला गिन्हार्क बनविण्याच्या उद्देशानें जेव्हा तो विक्रेता प्रयत्न करूं लागला तेव्हा मी अनेक दोष दाखवून दिले, आणि त्यामुळें आमच्या इमारतीत राहणाऱ्या पदवीधर विद्यार्थ्यांनीं त्या ग्रंथाकडे अनुकूल दृष्टीनें पाहिलें नाहीं. याप्रमाणें त्या विक्रेत्याची निराशा झाल्यावर तो माझ्याकडे आला आणि “तुम्हाला जर लेखकमंडळात ध्यावयाचा कंपनीनें विचार केला तर तुम्ही येण्याचा विचार कराल काय ?” अशी त्यानें पृच्छा केली. मी त्यास आपली समति दर्शविली, व पुढें त्या ग्रंथाच्या मुख्य संपादकाकडून तीच पृच्छा करण्यात आली. त्यानंतर मी समतीचें उत्तरहि लिहिलें परंतु पत्रव्यवहार यापुढें मुळींच केला नाहीं, तथापि या ग्रंथाच्या संपादकमंडळात आपण जाऊं आणि आपण दोन पैसे मिळवू या अपेक्षेनें आपणास परिचित असलेल्या विषयापैकीं कोणकोणत्या विषयावर नवीन लेख पाहिजेत याचें टाचणहि केलें होतें. पण मुख्य संपादकाकडून माझ्या पत्रास जबाब न आल्यामुळें तें सर्व जागच्या जागीच राहिलें. तथापि चालू मजकूर रद्द करून आणि नवीन मजकूर करण्याचें कत्राट मिळवावें या अपेक्षेनें त्या ग्रंथातील काहीं भागाचें बारीक परीक्षण मात्र झालें यात शंका नाहीं.

हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीमध्ये असता कोशरचनेच्या कृतींशीं मला परिचित करणारी याशिवाय दुसरी गोष्ट घडून आली ती अशीः—वेन्स्टरच्या मोठ्या शब्दकोशाचे त्यावेळेचे संपादक डॉ. लॉग यांनीं ही डिक्शनरी आम्ही कशी संपादित आहों आणि जॉन्सनच्या काळापासून कोश करणारानीं काय काय खटपटी केल्या इत्यादि विषयावर हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीच्या विद्यार्थ्यांपुढें एक व्याख्यान दिलें.

तें व्याख्यान रात्री साडे आठ वाजता मुरू झालें आणि प्रश्नोत्तरें होत होत कार्यक्रम १०॥ ला संपला, तेव्हां डॉ. लॉग यास मी आपल्याच खोलीत येऊन निजकक्षीस आसुत्रण केलें, आणि दूर जाण्याच्याऐवजीं जवळच्याच ठिकाणीं तशी सोय झाली तर बरी असें वाटून तें त्यांनीं

पत्करलें. आम्ही दोघे जण माझ्या खोलीत आल्यानंतर आम्ही कॉफी केली आणि रात्री दोन वाजेपर्यंत गप्पा मारीत बसलों. तेव्हा त्यांनी डिक्शनरीच्या घद्यातील बऱ्याच मौजा सांगितल्या आणि ऑफिसच्या अतर्व्यवस्थेची माहितीहि सांगितली. त्यावेळेस त्यांनी मला विचारलें की “तुम्ही इतकी खोदखोदून माहिती का विचारता? तुम्हाला शब्दकोश करावयाचा आहे काय?” तेव्हा मी त्यास असे सांगितलेलें आठवतें की “हिंदुस्थानातील कोण-त्याहि भाषेस शब्दकोशापेक्षा एन्सायक्लोपीडिआची जास्त आवश्यकता आहे आणि नंतर शब्दकोशाचा काल येईल. अगोदर भाषेत सर्व प्रकारचें लिखाण तयार व्हावें आणि नंतर त्यात आलेले शब्द निवडले जावे हा कार्यक्रम भाषेची प्रगति साधण्याच्या दृष्टीने योग्य होईल.” हें गप्पाचें साल १९०९ होतें

इ. स. १९०९ च्या सप्टेंबर महिन्यात जातिभेदाच्या इतिहासाचा पहिला भाग छापला, आणि ऑक्टोबरमध्ये कार्नेल युनिव्हर्सिटीत परत गेलों. सशोधनपद्धतीशी परिचय जातिभेदाच्या इतिहासाचा पहिला भाग तयार केला त्यामुळे बराच झाला होता, आणि आपण समाजशास्त्रीय, शासन-शास्त्रीय आणि अर्थशास्त्रीय सशोधन चागल्या प्रकारे करू असा आत्म-विश्वास, आतापर्यंत प्रोफेसराच्या आदेशानें जे अनेक निबंध लिहिले, त्यामुळें उत्पन्न झाला होता. तथापि याच सुमारास मी एक जिआलॉजीवर पुस्तक वाचलें. तेव्हा भूस्तरशास्त्रास लागू पडणारे अनेक नियम सामाजिक घडामोडींचें स्पष्टीकरण करण्यासहि कसे लागू पडतात व ते समाजशास्त्रज्ञांनी कसे दाखवून दिले नाहींत हें मनास पटलें आणि यानंतर असे वाटलें की सामाजिक शास्त्राच्या अनेक शाखाविषयी आपण स्वतःच्या परिश्रमानें अभ्यास करावयास समर्थ आहों; तर आपणास जर खरे समाजशास्त्री बनावयाचें असेल तर केवळ समाजशास्त्रावरील पुस्तकें वाचीत बसण्यात काय अर्थ आहे? त्या पुस्तकाचे लेखकहि मला अर्थवट लोक आहेत असें भासू लागलें. त्याची पुस्तकें वाचण्यापेक्षा अनेक शास्त्राचें प्राथमिक ज्ञान मिळविलें तर तें अधिक उपयुक्त होईल. या प्रकारच्या कल्पना मनात येऊन समाजशास्त्र व शासनशास्त्र यांच्या प्रोफेसराच्या कनिष्ठत्याहि व्याख्यानास न जाता भूस्तरशास्त्र, जीविशास्त्र (बायॉलजी), पुस्तकवर्णनशास्त्र (बिब्लि-

ऑफ्री), इतिहाससशोधनशास्त्र, पुराणवस्तुशास्त्र इत्यादि विषयावरच्या पहिल्या वर्गात जाऊन व्याख्याने ऐकत बसलों. कार्नेल युनिव्हर्सिटीत एक नियम असा असे की पदवीधर विद्यार्थ्याला त्यानें अमुक वर्गांना हजर राहिलें पाहिजे अशी त्यावर सक्ती नसे, व वाटेल त्या वर्गात जाऊन बसावयास त्यास मोकळीक असे त्याच्या अभ्यासात त्याला मदत करण्यासाठी जी कमिटी असते आणि जी पुढे त्याची परीक्षक होते, त्या कमिटीच्या मंडळीचें म्हणणें त्यानें ऐकलेंच पाहिजे असें नाहीं. आणि या नियमाचा फायदा घेऊन मी आपणास वाटतील त्या विषयाच्या (प्रोफेसरास वाटतील त्या विषयाच्या नव्हेत) व्याख्यानास हजर रहात होतो. याबद्दल माझे राजकारणाचे प्रोफेसर डॉ. जे. डब्ल्यू जॅक्स यानीं माझी कानउघाडणी देखील केली. पण तुमच्या गेल्या वर्षीच्या व्याख्यानास बसून माझा विशेष फायदा झाला नाहीं असें मी त्यास सांगितलें, व त्यास असेंहि सांगितलें कीं तुम्ही जें सागता तें मला स्वतःच्या अभ्यासानें येईल, पण भूस्तरशास्त्र, प्राणिशास्त्र इत्यादि जीं प्रायोगिक शास्त्रें आहेत त्याचा अभ्यास मला स्वतंत्र रीतीनें करता येणार नाहीं. म्हणून मी त्या विषयाच्या व्याख्यानास जातो. पुढें प्रो. जॅक्स यानीं हा प्रश्न माझ्या कमिटीपुढें काढला आणि त्यावेळेस मला माझ्या पद्धतीनें समाजशास्त्राचा अभ्यास करावयाचा आहे आणि त्या अभ्यासासाठीं या इतर शास्त्राचें ज्ञान अवश्य आहे इत्यादि गोष्टी मी सांगितल्या. माझ्या अभ्यासावर नजर ठेवणाऱ्या कमिटीचे (प्रत्येक विद्यार्थी आपापली कमिटी स्वतः निवडतो) अध्यक्ष प्रो. विलकॉक्स हे होते. त्यांनीं माझें म्हणणें ऐकून घेऊन मला जसें वाटत असेल तसें मी करावें असा निकाल दिला. प्रो. विलकॉक्स याचा निकाल महत्त्वाचा होता. कारण माझें मुख्य शास्त्र समाजशास्त्र होतें, राजकारण नव्हतें. त्यामुळें प्रो. जॅक्स यांना जास्त बोलता येईना. प्रो. विलकॉक्स याची वृत्ति अशी होती कीं, प्रत्येक विद्यार्थ्यानें आपल्या इच्छेप्रमाणें अभ्यास करावा आणि ठेचा खात खात शिकार्थें; त्यामुळें त्यांनीं मला ठेचा खाण्याचें स्वातंत्र्य दिलें आणि मी वाटेल ते विषय अभ्यासू लागलो. परिणाम असा झाला कीं, १९१० सालच्या जूनि महिन्यात जी माझी पीएच्.डी.ची परीक्षा घेण्यात आली त्या परीक्षेत मी नापास झालों. पण त्याबरोबर हेंहि कबूल

केलें पाहिजे कीं, या अशा वाटेल तिकडे भटकण्यामुळे मला अनेक विषयाची प्रास्ताविक ओळख होऊन ज्ञानकोशरचनेच्या कार्यास नकळत मी तयार झालों.

१९१० सालीं जून-जुलैमध्ये मला इटरनॅशनल सायक्लोपीडियाच्या अतर्व्यवस्थेची बरीच माहिती कळली. त्या सालीं मी ज्ञानकोशाचा मागणी उत्पन्न करणारा म्हणून थोडें काम केलें, इटरनॅशनल सायक्लोपीडियाचे प्रकाशक डॉड मीड आणि क. हे जेव्हा कॅनव्हासर म्हणून मंडळींना पाठवीत असत तेव्हा ते अमेरिकेंतील निरनिराळे ज्ञानकोश दाखवीत. आणि त्याबरोबर आपल्या ग्रंथाशीं बाजारात स्पर्धा करणाऱ्या दुसऱ्या ज्ञानकोशाच्या उणीवा दाखवीत; आणि आपला ज्ञानकोश इतरापेक्षा उच्च कसा आहे याचें स्पष्टीकरण करीत. गिन्हाईकें मिळविणाऱ्या चमूस या सर्व गोष्टींची चागली माहिती असावी यासाठीं त्या कंपनीनें एक पुस्तक तयार केलें होतें; तें होतकळ प्रचारकास वाचावयास देत असत; आणि प्रत्येकाकडून गिन्हाईक भेटलें म्हणजे बोलणें कसे करावें याविषयीचे ठराविक मंत्र म्हणवून घेत असत त्या मंत्रातील अर्थ साधारण येणे-प्रमाणें होता:— या एन्सायक्लोपीडियाचीं पाने इतकीं झालीं आहेत, भाग इतके, लेखक असे असे आहेत, लोकमत असें उत्तम आहे, यावर अमक्या लेखकाचे अभिप्राय पहा, तमक्याचे पहा, हा ग्रंथ तुम्हाला इतक्या गुणामुळे उपयोगी पडेल, वगैरे गोष्टी होत्या. त्याच्या विक्री करणाऱ्या मंडळीमध्ये अगदीं बेताचें शिक्षण झालेल्या मंडळींपासून अनेक प्रोफेसरापर्यंत लोक होते. या डॉड मीड कंपनीचे एन्सायक्लोपीडियाचे गिन्हाईक मिळवे तयार करण्याचे वर्ग पाहिले. त्या वर्गात एक दोन दिवस जाऊन बसलों, त्याचे वशीकरणाचे महामंत्र पाठ केले आणि दोन आठवडे कॅन्व्हर्सिंगचें कामहि केलें. पहिल्या आठवड्यात एकहि गिन्हाईक मिळालें नाहीं. राहणीचे व वाहनाचे पैसे फुकट गेले. १२ दिवस सतत मेहनत केल्यानंतर एक गिन्हाईक मिळालें व पुढें लागोपाठ तीन गिन्हाईक मिळालीं. पुढें कॅन्व्हासरचें काम सोडून दिलें. पण उपयुक्त अनुभव मात्र मिळाला तो कायमचा झाला. जीं चार गिन्हाईक मिळालीं तीं सर्व गरिबांतील होती, आणि त्यावरून असें वाट्टें

लागलें कीं हप्त्यानें पैसे भरावयाची सोय केल्यास अगदीं गरीब सुशिक्षित मंडळीची ज्ञानकोश घेण्याकडे प्रवृत्ति होईल. इंटरनॅशनल सायक्लोपीडिया-कडे काम करीत असताना जी अत्त महत्त्वाची गोष्ट समजली ती गोष्ट हीच होय, असें मी समजलों.

अमेरिकन एन्सायक्लोपीडियाकडे काम करीत असल्यामुळे त्यानीं 'एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका'चे दोष दाखविणारें एक पत्रकहि तयार केलें होतें. त्या पत्रकात त्या कंपनीनें असें दाखविलें होतें कीं ब्रिटानिका हा इंग्रज लोकासाठीं इंग्रज दृष्टीनें लिहिलेला ग्रंथ आहे, त्यात अमेरिकेविषयी माहिती पूर्वग्रहदूषित आणि अपुरी आहे, इंग्लंडातील सामान्य व्यक्तीस देखील स्थान मिळालें आहे आणि अमेरिकेंतील प्रख्यात मंडळीकडे देखील संपादकाचे दुर्लक्ष झालें आहे, तर हा ग्रंथ अमेरिकन गरजा पुरविणारा नव्हे आणि त्यातील पूर्वग्रहदूषित दृष्टीमुळे अमेरिकन तरुणापुढें ठेवण्यास हा ग्रंथ निरुपयोगी आहे. ते सर्व मुद्दे खरेच होते, पण इंग्लंडातील गिन्हाईकीकडे लक्ष देऊन जो ग्रंथ बनविण्यात आला तो अमेरिकन लोकास उपयुक्त कसा होणार? तथापि स्पर्धा करणाऱ्या ग्रंथास अमेरिकन बाजारातून हुसकून लावण्यासाठीं तयार केलेल्या वाङ्मयाच्या वाचनाचा असा उपयोग झाला कीं, प्रत्येक राष्ट्रास निरनिराळ्या तऱ्हेचा एन्सायक्लोपीडिया लागतो हें तत्त्व मनास पडले.

इंग्लंडमध्ये मी मे १९११ ते सप्टेंबर १९१२ पर्यंत होतों. तेथें 'अथिनियम्' पत्रामध्ये पुस्तकाचे रिव्ह्यू लिहिण्याचें काम पुष्कळ दिवस केलें व तेथील स्टॅटिस्टिकल असोसिएशन, रॉयल एशियाटिक सोसायटी इत्यादि संस्थांच्या बैठकींत मी जात असें. त्यामुळे ब्रिटानिकातील अनेक लेखकांच्या गाठी पडल्या. मिसस केतकर याची ओळख प्रथम इंग्लंडमध्येच झाली. इंग्लंडहून स्वदेशीं आल्यानंतर १ जुलै १९१३ पासून १।७।१४ पर्यंत कलकत्ता युनिव्हर्सिटींत पोस्ट ग्रॅज्युएट विद्याध्याना राजकारण आणि अर्थशास्त्र मी शिकवीत होतों.

१९१४ च्या मे महिन्याच्या शेवटीं कलकत्ता युनिव्हर्सिटीची नोकरी सोडून मी मुंबईस आलों आणि तेथें काही दिवस सरदारपहात राहत

होतों, आणि त्यावेळेस लेखन-संपादनाच्या व्यवसायात आपण पडावे अशी इच्छा होती. यावेळेस देखील मुद्रणाच्या ध्यात पडावे ही इच्छा नव्हती तर आपलें कार्यक्षेत्र लेखन आणि ग्रंथप्रकाशन एवढंच ठेवावे असें मनात योजिलें होतें प्रकाशनात देखील पुस्तकप्रकाशनाचें व खपविण्याचें काम करण्याचा इरादा नव्हता या वेळेस ज्या मनात अनेक योजना आल्या त्यामध्ये एक इंग्रजी व एक मराठी अशी दोन मासिके काढाव्यात ही एक योजना होती. आणि त्यावेळेस तसें मासिक काढावे म्हणून डॉ. शिलोत्री याचा आग्रह होता. डॉ. शिलोत्री यांनी हिंदुस्थानकडे येताना एक प्रगमनशील विचाराचें इंग्रजी मासिक काढण्यासाठीं माझे मन वळवावे अशी मनात योजना केली होती. व त्याचे त्यांनीं “ पायलट ” (Pilot) असें नाव मनात योजून ठेविलें होतें. ही इंग्रजी मासिकाची कल्पना मला इतकी पसत नव्हती आणि याचें कारण मासिकामध्ये स्पर्धा काय आहे आणि त्याला काय खर्च लागतो याची माहिती ‘ मॉडर्न रिव्ह्यू ’वरच्या अनुभवावरून बरीच झाली होती. कलकत्त्याला पूर्वी जे एक वर्ष घालविले होतें त्या वर्षात ‘ मॉडर्न रिव्ह्यू ’चे संपादक रा. रामानंद चातर्जी याची चांगलीच ओळख झाली, व त्यांनीं ‘मॉडर्न रिव्ह्यू’ची एकदर कथा सांगितली होती, तीवरून मासिक इंग्रजीत काढल्यास त्यात किफायत होण्यास किती काळ लागेल याविषयी बरीच स्पष्ट कल्पना होती.

या महिन्यापासून सप्टेंबरपर्यंत जो काळ गेला त्या काळामध्ये मुंबईहून पुण्यास जाणें येणें चालूच होतें. व बेकार मनुष्य ज्याप्रमाणें मनात अनेक योजना करितो त्याप्रमाणें माझ्या मनाची स्थिति होती. एवढें मात्र निश्चित होतें कीं आपणास जें काम करावयाचें असेल म्हणजे जें आपल्या आवडीचें असेल तेंच करावयाचें. आपल्या सशोधनशक्तीचा उपयोग पुढील पिढीस करून द्यावा हें कार्य मी मनात योजिलें होतें. पण तसल्या प्रकारचें काम मिळण्याची संधि नव्हती. तसलें काम मिळावयाचें म्हणजे युनिव्हर्सिटी प्रोफेसराची जागा मिळणें. पण हें युनिव्हर्सिटीनें संशोधनविद्येचा प्रचार करावयाचें ठराविलें तरच शक्य होतें, पण तसें काहीं झालें नाहीं. मी स्वतःला जरी युनिव्हर्सिटी प्रोफेसरासारख्या मोठ्या जागेला लायक समजत होतो तरी अधिकारी लोक मला लायक समजत नव्हते.

माझ्या योग्यतेसंबधानें माझें उच्च मत सकारण होतें. १९१४ सालापर्यंत समाजशास्त्रीय, शासनशास्त्रीय, अर्थशास्त्रीय व संशोधनपद्धतीचें शिक्षण देण्याची पद्धत इंग्लंडात सुरू झाली नव्हती आणि त्यामुळें इंग्लिश युनिव्हर्सिट्यांतून बाहेर पडणारे पदवीधर किंवा तिकडून येणारे इंग्रज शिक्षक माझ्याइतके शिक्षणाचे नव्हते. तथापि इकडील युनिव्हर्सिट्यामधून ते इंग्रज असल्यामुळें आणि संशोधनविद्येशी अपरिचित असल्यामुळें संशोधनाच्या आवश्यकतेचा काल इकडे अजून आला नाही असें ते म्हणत आणि त्यांच्या तंत्रानें इतर लोक चालत.

सरकारची अनुदार बुद्धि मला फारशी भोंवली नाही. कारण सरकारकडे नोकरीसाठीं मीं अर्जच केलेला नव्हता. उलट मध्यप्रात सर-कारची वृत्ति मला नोकरी द्यावी या तऱ्हेची होती आणि याचें कारण वऱ्हाडचे कमिशनर मि. स्टोडेन याची माझ्याविषयीं स्नेहबुद्धि होती हें होय. सरकारची अनुदार वृत्ति भोंवली नाही हें खरें. पण आपल्या लोकांची इंग्लंडपूजा मात्र भोंवली. इंग्लंडच्या साध्या पदवीधराची मान्यता माझ्या-पेक्षां जास्त आपल्या लोकाकडूनच होई, एवढेंच नव्हे तर माझ्यानंतर आलेल्या ब्रिटिश युनिव्हर्सिटीच्या पदवीधरापेक्षां किंबहुना लंडन युनिव्हर्सिटीच्या डी. एस्सी. पेक्षा माझा शिक्षणमूलक अधिकार अधिक आहे अशी माझी भावना; तर अमेरिकन युनिव्हर्सिटीच्या अत्युच्च पदवीधराना देखील ब्रिटिश युनिव्हर्सिट्याच्या सामान्य किंवा अत्यंत कनिष्ठ पदवीधरांपेक्षा कमी समजण्याची सरकारची वृत्ति व तीच बरोबर काहींच माहिती नसलेल्या आपल्या देशी गृहस्थांची वृत्ति असल्यामुळें सरकारी अगर निमसरकारी शिक्षणसंस्थात माझा सौदा न जुळणें स्वाभाविक होतें. या प्रकारच्या कारणांमुळें एका ठिकाणीं माझा सौदा जुळला नाही.

माझी किंमत मी समोवतालच्या हिंदू व इंग्रज शिक्षकापेक्षां अधिक समजत होतों. आणि अंडर-ग्रेज्युएट विद्यार्थ्यांना पदविण्याचें काम करण्याची माझी तयारी नव्हती, तर फक्त युनिव्हर्सिटीमध्ये पोस्ट-ग्रेज्युएट विद्यार्थ्यांना शिकविण्याचें काम पतकरण्याचें योजिलें होतें. पण तें काम मिळालें नाही. कलकत्त्याला काम केलें, पण तेथें सर अशुतोष मुकजींनीं

माझ्याविषयी लबाडी केली असा माझा समज असल्यामुळे कलकत्याखेरीज इतर ठिकाणी म्हणजे मुंबई, मद्रास व अलाहाबाद येथील युनिव्हर्सिटीयांकडे मी अर्ज केले होते, व त्यावेळेस तिन्ही ठिकाणी अर्जाचा निकाल होण्यास बराच वेळ लागून शेवटी इंग्रज गृहस्थ नेमले गेले. युनिव्हर्सिटीमध्ये माझ्यापेक्षा जास्त लायकीच्या मंडळींचे अर्जच आले नव्हते. तथापि मला त्यापैकी कोणतीही जागा मिळण्याचा योगायोग नव्हता. युनिव्हर्सिटीयांकडून ताबडतोब निकाल न होता प्रकरण लांबणीवर टाकले गेले अर्थात् मला आपल्या भवितव्याचा निकाल ताबडतोब करावयाचा होता आणि त्यामुळे युनिव्हर्सिटीकडून उत्तर काय येते याची वाट न पाहता मी आपले भवितव्य स्वतःच ठरविण्याच्या विचारास लागलो. माझी ज्ञानकोशाकडे प्रवृत्ति होण्यास माझी काही अंशी स्वतः पत्करलेली बेकारी कारण झाली असावी असे वाटते.

आपलें बौद्धिक दास्य आणि पाश्चात्य पांडित्य

‘महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश’ हा महाराष्ट्राचें बौद्धिक स्वातंत्र्य स्थापन करण्यासाठी झालेला प्रयत्न होय. महाराष्ट्राचें बौद्धिक स्वातंत्र्य कसे प्रस्थापित होईल हा विचार करण्यासाठी बौद्धिक स्वातंत्र्याचा अभाव म्हणजे काय हें समजलें पाहिजे.

जेव्हा मनुष्य स्वतःच्या विचारापेक्षा परक्याच्या मतास अधिक मान देतो तेव्हा त्यास बौद्धिक परावलंबित्व थोडें तरी म्हटलेंच पाहिजे. तथापि समाजात बरेंचसे बौद्धिक परस्परावलंबित्व असतेंच. उदाहरणार्थ, आपण डॉक्टरचा, वकिलाचा किंवा खरेदीविक्रीच्या प्रसंगी दलालाचा सल्ला घेतो. हा अर्थात् योग्यच प्रकार आहे. तज्ज्ञाकडे जाणें कोणासहि लाच्छनास्पद नाही. आपणास हें बौद्धिक परस्परावलंबित्व नष्ट होऊं द्यावयाचें नाही; उलट वृद्धिंगत करावयाचें आहे. समाजातील अनेक व्यवहारतज्ज्ञाच्या सल्ल्याने चालणें म्हणजे तज्ज्ञांकडून स्वतःस ठकवून घेणें मात्र नव्हे; तर स्वतः काहीं ज्ञान मिळवूनहि कार्य अधिक योग्य व्हावें म्हणून विशेषज्ञाकडे जाणें होय. समाजातील परस्परावलंबित्व कायम पाहिजेच; पण एका राष्ट्रास दुसऱ्या राष्ट्रावर अवलंबून राहावें लागायें हें हितावह नाही. व्यापारांत काहीं अंशी परावलंबन प्रत्येक राष्ट्रास भाग आहे. तथापि बौद्धिक बाबतींत परावलंबित्व धोक्याचें व राष्ट्रास कमीपणा आणणारें आहे. त्यातल्या त्यात जें ज्ञान राष्ट्राच्या हिताशी निकटतेनें संबद्ध आहे त्यांत परावलंबित्व फारच धोक्याचें आहे. उदाहरणार्थ, वेदांत काय आहे, हें आपण इंग्रजास अगर जर्मनास विचारावें आणि त्यानें आपणापुढें पांडित्य करावें, यासारखी खेदाची दुसरी कोणती गोष्ट आहे बरें? पण आज वस्तुस्थिति मात्र तशी आहे, हें मोठ्ठा खेदानें म्हणायें लागतें. पण येथें नुसतें अभू टाळून काय उपबोग? या परावलंबित्वाची कारणमीमांसा केली पाहिजे.

तर्कशास्त्रात ज्याप्रमाणें साधारण कारणें म्हणजे ईश्वर, काल, दिक् हीं आहेत, पण कारणमीमासेत तीं बाजूस ठेवून असाधारण कारणें शोधावयाचीं असतात, त्याप्रमाणें दारिद्र्य, देशातील उष्ण हवा, या प्रकारच्या अवनतीचीं साधारण कारणें बाजूस ठेवून बौद्धिक दास्याचीं निकट कारणें कोणतीं आहेत, इकडे लक्ष दिलें पाहिजे.

आज आपणास आपल्या देशाविषयींच्या अनेक गोष्टींविषयीं माहिती मिळविण्यासाठीं पाश्चात्य ग्रंथकारांच्या ग्रंथाकडे पहावें लागतें आणि पाश्चात्य भाषा अवगत झाल्याशिवाय किंवा संस्कृत भाषेचें पाठित्य असल्याशिवाय आपणास कोणत्याहि विषयावर माहिती मिळत नाही. मृत भाषा सर्वांस समजणें शक्य नाही, म्हणून भाषातरे लागतात. जितक्या संस्कृत ग्रंथांचीं भाषांतरे इंग्रजी, फ्रेंच किंवा जर्मन या भाषामध्ये झालीं आहेत तितकीं हिंदुस्थानातील कोणत्याहि भाषात नाहीत ! आज पुष्कळांस संस्कृत ग्रंथातील अर्थाचें ज्ञान इंग्रजी पुस्तकावरून करून घ्यावें लागतें त्यामुळे परावलंबित्व उत्पन्न होतें.

परावलंबित्वाचें दुसरें कारण असें कीं, पाश्चात्य देशातील सामान्य ठिकाणीं जशीं ग्रंथालये आहेत तशीं मुंबईस किंवा कलकत्यासहि नाहीत. संस्कृत भाषेत जें ज्ञान आहे त्याचा गोषवारा देणारे, त्यावर ऐतिहासिक विचार प्रदर्शित करणारे, जगाच्या इतिहासात त्याचें स्थान मोजणारे जसे ग्रंथ व लेख पाश्चात्य भाषात आहेत, त्याच्या शतांशहि आपल्याकडे नाहीत त्याच्या बाबतीत परावलंबित्व घालवून देण्याचा प्रश्न येतच नाही. एकंदर ज्ञानक्षेत्राविषयीं तर बोलावयासच नको. ज्ञानाविषय किती आहे याची कल्पना जेव्हा येईल तेव्हा प्रत्येक विषयावर काय लिहिलें आहे हें जाणण्याची जिज्ञासा उत्पन्न होणार. अनेक विषयासंबंधानें प्राथमिक स्वरूपाचीच माहिती ज्ञानकोशात येईल. यापेक्षा अधिक दिली तर आपल्या वाचकवर्गास पचावयाचीच नाही. 'प्राथमिक स्वरूपाची' याचा अर्थ हायस्कुलातील विद्यार्थ्यांस साजेलशी असा मात्र नव्हे. आज अखिल ज्ञानक्षेत्राची कल्पनाहि नाही; तर त्यावर ग्रंथ कोटून निर्माण होणार ! अनेक ज्ञानक्षेत्राशीं निदान ओळख करून देणें ज्ञानकोशाचें कर्तव्य आहे. विस्तृत ज्ञानक्षेत्राकडे दुर्लक्ष

केलें, तरी नेहमीं आपल्या परिचयातील व्यवहाराची माहिती आपणास कितपत असते ? नेहमींचे बोलण्याचे विषय असून त्यासबंधीनें माहिती सामान्य सुशिक्षितास कितपत असते, याविषयी कल्पना ज्याची त्यास, खालील प्रश्नांची उत्तरे द्यावयाचा प्रयत्न करावा म्हणजे कळून येईल. हे प्रश्न जितके अगदी सामान्य शोधून काढता येतील तितके शोधून घातले आहेत

प्रवर म्हणजे काय ? गोत्रे आणि प्रवर याची माहिती कोणत्या ग्रथात आहे ? सगोत्र लग्न करण्यास कोणते ग्रथकार समति देतात व कोणते देत नाहीत ?

आश्वलायन ही “ शाखा ” आहे काय ?

वैद्यकात “ चिकित्सा ” म्हणजे काय ?

यजुर्वेदाच्या मुख्य मुख्य शाखाची, निदान ज्या शाखाचे ब्राह्मण महाराष्ट्रात आहेत त्याची नावे सागावीत.

सामवेदी ब्राह्मण महाराष्ट्रात आहेत काय ? अथर्ववेदी ब्राह्मण महाराष्ट्रात आहेत काय ? माध्यदिन, काण्व, मैत्रायणीय, चरक, जाबाल या शाखांच्या जशा निरनिराळ्या जाती आहेत, तशा सामवेदी आणि अथर्ववेदी अशा काही निरनिराळ्या जाती आहेत की, एखाद्या निराळ्या नावाच्या जातीत या वेदाच्या ब्राह्मणाचा अतर्भाव होतो ?

जैन व इतर हिंदु यांचीं लग्ने होतात काय ? शीख व इतर हिंदु यांचीं लग्ने होतात काय ? खिस्ती व हिंदु यांचीं लग्ने कोठे होतात ? मुसलमानांच्या मुली करण्यास कोणत्या हिंदूस हरकत नाही ?

एका जातीचा मनुष्य दुसऱ्या जातीत जाऊ शकत नाही, याला अपवाद कोठे कोठे आहेत ?

“ मराठे ” या नावानें ओळखली जाणारी जात कितपत जुनी आहे ?

१६२७ सालीं शिवाजी जन्मला कशावरून ?

महाराष्ट्रीय ब्राह्मणामध्ये पुरुष अधिक आहेत की बायका अधिक आहेत ?

भौतिक शास्त्रे व तज्जन्य कला यांच्या बाबतीत आपण केलेली पाश्चात्यांची व आपली तुलनाच हास्यास्पद होईल. तथापि आपल्या संस्कृतीच्या अभ्यासाच्या बाबतीत आपण त्याची बरोबरी करू, असा जर आपला भ्रम असेल तर तोहि सोडून दिला पाहिजे. संस्कृत ग्रथांचा अभ्यास पाश्चात्य पद्धित करतात, आणि आज आपल्या देशातील लोकांच्या संस्कृत ग्रथाविषयीच्या ज्ञानाकडे तुच्छतेने पाहण्याचे धैर्य त्यास आले आहे व आपले अध्यापकत्व पटकविण्याची त्याची तयारी आहे. त्यास येतो हा जोर कशाने येतो याविषयी तर आपण विचार केला पाहिजे ना ! आज त्यास जोर येत आहे, याची कारणे अनेक आहेत. त्यापैकी मुख्य कारणे येणेप्रमाणे:—

(१) आपल्या अभ्यासापेक्षा त्याचा अभ्यास अधिक पद्धतशीर आहे.

(२) प्रत्येकाने अभ्यास करून जे शोधात्मक ज्ञान संपादन केले ते लेखी व्यक्त करून त्याने पुढील पिढीसाठी ठेवले आहे.

(३) हिंदुस्थानाबाहेर झालेल्या ग्रथांचे, जगाच्या इतिहासाचे आणि शास्त्राचे ज्ञान आपणापेक्षा त्यास फारच अधिक आहे. भारतीय पांडित्यास या सर्व गोष्टींची जरूर आहे. इतिहासाची किंवा ज्ञानाची अशी गोष्ट आहे की, एका देशातील ज्ञानाचे, राजकीय इतिहासाचे किंवा कलेचे जगातील एकदर ज्ञानाच्या राजकीय अगर कलेच्या इतिहासापासून पृथक्त्व नसते. आणि यामुळे जगातील इतर हालचालींचे ज्ञान ज्यास असते त्यास हिंदुस्थानविषयक गोष्टी अधिक स्पष्टपणे समजावयास मार्ग असतो, आणि अशा लोकांच्या लेखातील चुका काढणे इतरास शक्य होत नाही.

आपल्या अभ्यासापेक्षा त्याचा अभ्यास अधिक पद्धतशीर कसा असतो याची कल्पना येण्यासाठी, त्याच्या अभ्यासपद्धतीची कल्पना एकदोनच गोष्टींचा निर्देश केला असता येईल.

पाश्चात्यांच्या अभ्यासातील पहिला प्रयत्न म्हणजे ज्या विषयावर आपणास परिश्रम करावयाचा असेल त्या विषयावर आजपर्यंत कोणी काय लिहिले आहे याचा संपूर्ण तपास लावून तद्विषयक वाङ्मयसूचित तयार करणे.

ही वाङ्मयसूचि करण्यास त्यांचीं साधनें येणेंप्रमाणें : एक तर त्यांच्या ग्रंथशाला बरेच दिवसांच्या स्थापन झाल्या असल्यामुळें आणि ग्रंथसंग्रह-विषयक परिश्रम दांडगा असल्यामुळें जो हिंदुस्थानविषयक ग्रंथ येथें मिळण्यास फार यातायात पडेल तो ग्रंथ पाश्चात्य विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांस आपल्या ग्रंथालयात सहज मिळू शकतो. ऑक्सफर्ड, केंब्रिज, लंडन, बर्लिन, सोर्वन, कार्नॅल, कोलंबिया, येल, हार्वर्ड या विद्यापीठात जीं हिंदुस्थानविषयक पुस्तकें सहज पाच मिनिटात मिळतील, तीं मुबईस अगर कलकत्यासहि मिळावयाचीं नाहींत ! हिंदुस्थानच्या काँग्रेसचे जुने रिपोर्ट मला सहज मिळत, पण हिंदुस्थानात चारपाच वर्षांपूर्वीचे रिपोर्ट्स मिळवावयास यातायात पडते. ग्रंथोपलब्धीसंबंधानें जेवढी सोय तेथें आहे तेवढी इकडे नाहीं, एवढेंच नव्हे तर अमुक विषयावर ग्रंथ कोणता ही माहिती मिळण्यास मारामार पडते. निरनिराळ्या प्रकाशकाचे व लायब्रऱ्याचे कॅटलॉग, वाङ्मयप्रसिद्धीविषयीच माहिती देणारी मासिकें व ग्रंथ याची पाश्चात्य विद्यापीठात रेलचेल असते. असो.

प्रत्येक पंडित आपल्या अभ्यासाचा विषय स्वतंत्र व नवीन करण्याच्या खटपटीत असतो. निदान दुसऱ्यानें जें अभ्यासक्षेत्र घेतलें असेल, त्या क्षेत्रावर पुन्हा निराळा ग्रंथ लिहिण्याचें काय प्रयोजन झालें याविषयी त्याला आपल्या ग्रंथात स्पष्टीकरण करावें लागतें. अमुक विषयावर जें सशोधन झालें त्याचें सिंहावलोकन जर्मनमध्ये होतें. कोणत्याहि पंडितास आपण ज्या विषयावर ग्रंथ प्रसिद्ध करतो त्या विषयावरील पूर्वीचा ग्रंथ ठाऊक नसणें हें लज्जास्पद वाटतें. आणि त्यानें त्याचा उपयोग केला नसल्यास किंवा त्याकडे दुर्लक्ष केलें असल्यास अज्ञान किंवा मत्सरानेच आरोप त्याजवर येतो या तऱ्हेच्या प्रगतीमुळें सर्व अभ्यासामध्ये एक-वाक्यता होते. वाटेल त्या लेखकानें मनास वाटेल तें लिहावें, दुसऱ्याच्या परिश्रमाकडे दुर्लक्ष करावें असें करून चालत नाहीं. शोधकाच्या सत्त्या आहेत, त्यात प्रत्येकास दुसऱ्याशीं प्रसंग येतो त्यामुळें जबाबदारी वाढते, व निरंकुशता कमी होते.

संस्कृतग्रंथविषयक पाश्चात्यांच्या अभ्यासात केवळ शिस्ताची जोड मिळाल्यामुळें विशेष काय साध्य झालें आहे हें सांगितलें पाहिजे.

प्रथमतः मूलपाठाच्या सशोधनाविषयी त्याची पद्धतशीर खटपट होऊन तिला चागलें यश आलें आहे. मनुस्मृतीची आवृत्ति त्यास काढायची आहे असें समजा. त्यासाठी ते प्रथम अनेक हस्तलिखितें गोळा करतील. तीं गोळा करणेंहि त्यास सोपें आहे. निरनिराळ्या ग्रंथशालाच्या हस्तलिखिताचे कॅटलॉग असतातच, त्यातहि एका पुस्तकाच्या अनेक हस्तलिखित प्रती असतात. त्या अनेक प्रतींचीं साग्र वर्णनेंहि त्यात असतात. तीं वाचून एखादा ग्रंथ मागवावा असें अभ्यासकास वाटलें तर तो आपल्या संस्थेच्या लायब्ररीमार्फत तीं हस्तलिखितें मागवू शकतो. अनेक हस्तलिखितें गोळा केल्यानंतरचा प्रयत्न म्हटला म्हणजे शुद्ध पाठ ठरविणें हा होय. शुद्ध पाठ याचा अर्थ ज्यात व्याकरणशुद्धि अधिक असेल किंवा ज्यापासून अर्थनिष्पत्ति अधिक चागली होत असेल तो शुद्ध पाठ असें नाही. तर ऐतिहासिकदृष्ट्या जो मूळ पाठ असेल तो. उदाहरणार्थ आपण असें घेऊं कीं, एखाद्या मासिकाच्या संपादकास आलेला लेख प्रसिद्ध करावयाचा आहे. आलेल्या लेखात व्याकरणाच्या पुष्कळ चुका असतात. त्या दुरुस्त करून तो प्रसिद्ध करतो. तेव्हा प्रसिद्ध केलेला लेख म्हणजे मूळ नव्हे. ऐतिहासिक दृष्टीनें किंवा कायद्याच्या दृष्टीनें जबाबदारी प्रसिद्ध लेखापेक्षा मूळ पाठविलेल्या लेखाबद्दलच लेखकावर असते, बदललेल्या लेखाबद्दल कमी. यासाठी तपासून शुद्ध न केलेला पाठ खरा व शुद्ध केलेला खोटा. याप्रमाणेंच जुन्या लेखाचें आहे. अस्सल व नकल यामध्ये नकलेला महत्त्व कमी. अनेक हस्तलिखितें जमा करून त्यातून मूळ पाठ कोणता होता, मूळ मिळविणें शक्य नसेल तर मूलपाठाच्या जवळजवळ पाठ कसा शोधावा याविषयी शोध करण्याची पद्धति अनुभवानें ठरली आहे. पाश्चात्य अभ्यासात मूलशोधनाचा भाग महत्त्वाचा आहे. ग्रंथाचें मूळ शुद्ध असले म्हणजे त्याच्यावरून तत्कालीन परिस्थितीचा पुढल्यामागल्या परिस्थितीशीं संबध पाहून इतिहासाची जुळवाजुळव करणें या खटपटी पुढें शक्य होतात. संस्कृत ग्रंथाच्या शुद्ध आवृत्त्या पाश्चात्यांच्याच आहेत.

आता भारतीय ज्ञानाच्या बाबतीत त्याची कशी काय प्रगति होत आहे याची अंधुक तरी कल्पना दिली पाहिजे. प्रगतीचीं कारणें दोन आहेत: नवीन साहित्याचा उपयोग आणि जुन्या साहित्याचा नवीन पद्धतीनें

उपयोग. प्राचीन भारतीय विषयापैकी पाश्चात्य पंडित ज्या विषयात आपल्या पुढें फार गेले आहेत, ते विषय भटले म्हणजे इतिहास आणि तदनुषांगिक शास्त्रे हे होत. जी शास्त्रीय पद्धति त्यांनीं आपल्या देशात स्वकीय संस्कृतीच्या व राजकीय घडामोडींच्या इतिहासास लावली तीच पद्धत त्यांनीं इकडे लावली आणि जी माहिती जुन्या पांडितास नव्हती अशी अनेक प्रकारची माहिती पैदा केली.

उदाहरणार्थ “ वेद ” घेऊ. वेदाचा अर्थ कसा लावावा हें जाणण्यासाठीं प्रथम यास्कसायणादि ग्रंथांच्या साहाय्यानें त्यांनीं अभ्यास केलाच. पण त्यात काहीं थोडीशी सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला. यास्क हा देखील वेदकालानंतर बऱ्याच कालानें होऊन गेला. त्याअर्थी त्यास वेदकालीन सस्थाचें ज्ञान स्पष्ट नसेल, व त्यामुळें त्यानें दिलेले अर्थ चुकलेले असतील, ही शक्यता मनात धरून वेदवाक्यांच्या दिलेल्या अर्थाविषयीं सशयवृत्ति तयार झाली. शिवाय अर्वाचीन पंडितास झेंदावेस्ताचें व युरोपीय भाषाचें ज्ञान याची जोड मिळाली. तेव्हा त्यामुळें त्यास प्राचीन भारतीय व प्राचीन इराणी या तीन लोकसमूहांच्या भाषा, शब्द व संस्था यातील सादृश्य लक्षात आलें, व जी सस्था व जे शब्द वेदात व या पाश्चात्य ग्रंथात सदृश असतील तीं पुढें हिंदुस्थानात नष्ट झाल्यामुळें यास्कादिकास न समजणें व अर्वाचीन सशोधकास समजणें शक्य आहे असें त्यास वाटून त्यांनीं तौलनिक पद्धति अमलात आणली आणि वेदार्थज्ञान स्वतंत्रपणें करून घेण्यास सुरुवात केली.

शब्दाचा अर्थ स्वतंत्रपणें लावावा, वेदग्रंथातील भाषेची ऐतिहासिक चिकित्सा करून वेदवाक्यांचा कालानुक्रम काढावा, वेदात व्यक्त झालेल्या कथांचा (Myths) अर्थ काय याविषयी स्वतंत्र बुद्धीनें शोध करावा, ज्याचा नामनिर्देश झाला आहे असे ऋषी, राजे, जाती, राष्ट्र, स्थलातरे, युद्धे यांच्या उल्लेखावरून राजकीय व बौद्धिक इतिहास जुळविण्याची खटपट करावी; प्राकृत, वेदभाषा, अवेस्ती भाषा, युरोपीय भाषा याचा तौलनिक अभ्यास करून अपभ्रंश व भाषेत होणारे बदल याचे नियम शोधून काढावेत, या प्रकारचा परिश्रम त्यांनीं अनेक वर्षे चालविला आहे.

रामायण, महाभारत व वेद यातील कथाचा मेळ घालण्यासाठीहि प्रयत्न पुष्कळ झाला. विचारसंप्रदाय व शास्त्रे याचाहि ऐतिहासिक अभ्यास झाला आहे.

ग्रंथातील शब्दांची सूचि, विशेषनामाच्या सूचि, श्लोकांची सूचि, एतद्विषयक पुस्तकाच्या याद्या, मूलपाठशोधनात घेतलेली खबरदारी याची पाश्चात्य बुद्धीस जोड मिळाल्यामुळे आणि हीं साधनें आपणास नसल्यामुळे सशोधनशास्त्रपरिचित अशा इकडील पंडितास जाळ्यात सापडलेल्या सिंहासारखे व्हावे लागतें. दैत्यानीं ग्रासलेल्या अरण्यास ज्याप्रमाणें ऋषी सोडून जातात अगर तेथे येत नाहीत त्याप्रमाणे, पांडित्यास अपकर्षक अशा परिस्थितीनें ग्रासलेल्या हिंदुस्थानात येऊन शिकविण्यास देखील खरा पाश्चात्याचा वर्ग तयार नाही.

आपल्या सुशिक्षित वर्गपैकीं पुष्कळामध्यें पाश्चात्याच्या भारतीय पांडित्याविषयीं तुच्छता वसत असते. ती सर्वोर्शी योग्य नाही असें म्हणणें भाग पडतें देशातीलच नवीन साहित्य शोधणें व वापरणें, भारतेतिहासास उपयोगी असें बाह्य साहित्य जमा करणें, सर्व साहित्य पद्धतशीर रीतीनें जमा करून उपयोगात आणणें, आपण केलेल्या अभ्यासानें जमा झालेलीं अनुमानें लिहून ठेवणें, अभ्यासासाठीं नवीन पद्धति स्वीकारणें या सर्व बाबतींत थोर परिश्रम पाश्चात्यानींच केले आहेत. त्याच्याच पद्धती घेऊन आपणहि अभ्यास करू लागलों म्हणजे आपण त्याच्या मार्गे न राहता पुढेहि जाऊं हें खरें आहे व जे थोडे भारतीय पंडित पाश्चात्य सशोधनपद्धतींनीं अभ्यास करून निर्भयपणें नवे नवे सिद्धान्त पुढें मांडीत गेले त्याचा पाश्चात्यानीं योग्य आदरहि केला आहे. आपलें कर्तव्य, आपली उच्चता परिश्रमानें स्थापित करण्याचें आहे, तुच्छता व्यक्त करण्याचें नाही. पाश्चात्याचें संशोधन गोळा करावें, तपासून पाहावें, ग्राह्य असेल तें घ्यावें, त्याज्य असेल तें टाकावें सर्व जगाचें ज्ञानविषयक रणमैदान एक होत आहे. आपण केलेलें संशोधन जगानें आदरावें असें आपणास वाटत असेल तर पूर्वी परिश्रम करणाराचे ग्रंथ आपण अवलोकिले पाहिजेत.

पण हें सर्व कोणीं करावें ? गच्चाळपणा व इंग्रजी भाषा भारतीय

तरुणाच्या घशात कोंबण्याची हाव, या दोन्ही चिन्हांनीं अकित झालेल्या मुंबई, मद्रास, कलकत्ता, अलाहाबाद येथील युनिव्हर्सिटयाकडून हें काम पुढील पन्नास वर्षांतहि होईल अशी आशा वाटत नाहीं. हिंदु युनिव्हर्सिटी-कडून जर खटपट झाली तर यश येणें शक्य आहे; पण तिच्याकडूनहि काहीं होईल असें सध्याच्या परिस्थितीवरून वाटत नाहीं. ज्ञानकोश करताना पाश्चात्यांचें भारतीय पांडित्य तपासून त्यातील ग्राह्याश घेण्याचें काम चालू आहे. आणि पाश्चात्यांचें भारतीय पांडित्य सर्वांशीं तपासण्याचें काम जरी ज्ञानकोशकारास अशक्य आहे, तरी या कार्यात भावी परिश्रम करणारास आगाऊ तयारी म्हणून कार्य करता येईल असें वाटतें माहितीचे ग्रंथ आपल्या शहरात दुर्बिळ आहेत. पुस्तकें मिळवावीं कोणतीं याचीच माहिती आपल्या लोकास नाहीं, आणि त्यामुळें एकत्र जमविलेल्या माहितीची जरूर आपल्या लोकास मोठी आहे.

पाश्चात्यांच्या भारतीय पांडित्यात दोष नाहींत, असें नाहीं; दोष आहेतच. सामान्य वाचकाच्या नजरेस येणारा त्याचा दोष म्हटला म्हणजे भाषांतर करताना होणारा दोष होय. काहीं अशीं हा दोष त्याचा पांडित्य-दोष नसून, अपरिहार्य दोष असतो. संस्कृत शब्दाची अर्थकक्षा पूर्णपणें लक्षात आली तरी इंग्रजी अगर इतर पाश्चात्य भाषेंतील शब्दात ती व्यक्त करावयाची असल्यामुळें ती अर्थकक्षा पूर्णपणें योजिलेल्या प्रतिशब्दात उतरत नाहीं, त्यामुळें भाषांतरात मुळातील अर्थ उतरला नाहीं असें वारवार ध्यानात येतें आणि वाचक एकदम भाषांतरकारास दोष देऊं पाहातो. इंग्रजी भाषेंत प्रतिशब्द नसतो आणि संस्कृत शब्दातील अर्थ-कक्षेचा एक भाग ज्या इंग्रजी शब्दाचें अर्थक्षेत्र विस्तृत आहे अशा शब्दांनीं व्यक्त होतो. एकदा भाषांतर झालें असलें म्हणजे पुढील लेखकाची प्रवृत्ति मुळाकडे न जाता भाषांतरावरून तहान भागवून घेण्याकडे होते. आणि पुढील लेखक इंग्रजी शब्दातील भलताच अर्थ घेऊन पुढें जातात. या प्रकाराच्या गडबडीमुळें पुष्कळ घोटाले झाले आहेत.

हा दोष पाश्चात्य भाषांतरात वारवार होणार आहे आणि महाराष्ट्रीय वाचकांनीं पाश्चात्यांनीं केलेलीं भाषांतरें वाचलीं असता सहज लक्षात

येणारा आहे, आणि त्यामुळे महाराष्ट्रीयीयस त्याच्या पाडित्याविषयी सशय एकदम उत्पन्न होतो. इंग्रजी ग्रंथावरून स्वदेशाची माहिती घेऊ पाहणाऱ्यानीं आणि त्यासाठी सस्कृत पडित तयार करण्याच्या योजनेस अडथळा करूं पाहणाऱ्या नामदार पराजप्यासारख्यानीं प्रस्तुत ज्ञानविषयक दोष लक्षात घेणें अवश्य आहे.

पाश्चात्यांच्या भारतीय पाडित्यातील दुसरा एक दोष म्हटला म्हणजे त्याचा स्वतःच्या देशाच्या सस्कृतीविषयी आणि संप्रदायाविषयी असलेला अभिमान होय. हिंदुस्थानातील अनेक गोष्टी फारच अर्वाचीन आहेत, असें दाखविण्याचा त्यास मोह पडतो. याकोबी आणि ब्लूमफील्ड यांच्यासारखे लेखक सोडून दिले तर इतर लेखकास वेदाच्या किंवा नंतरच्या ग्रंथाच्या प्राचीनत्वावर गदा घालण्याची प्रवळ इच्छा आहे काय असा सशय वारंवार येतो. आपलें मत सिद्ध करण्यासाठी त्यानीं आणलेले आधार सर्वस्वी उपेक्षा करण्याजोगे नसतात, आणि त्यामुळे त्यांच्या म्हणण्याकडे बरेच लक्ष द्यावें लागतें. हापकिन्ससारखे लेखक असें म्हणू लागतात की, आम्ही सर्व ग्रंथ बरेचसे अर्वाचीन धरू; पुराव्याचा बोजा प्राचीनत्व सिद्ध करू पाहणारावर आहे. अर्थात् असल्या प्रकारच्या विधानात पडिताची मनःप्रवृत्ति दिसून आली तरी तिला मान देणें भाग पडतें.

पाश्चात्यांच्या भारतीय पाडित्याविषयी आम्ही जी अपेक्षा करतो व जी अपेक्षा फारशी पूर्ण झाली नाही, ती म्हटली म्हणजे तटस्थपणाची होय. आपणास असें वाटतें की, ब्राह्मण पक्ष किवा बौद्ध पक्ष यासारख्या कोणत्याहि पक्षास पाश्चात्य ग्रंथकार मिळणार नाहीत आणि हिंदुस्थानच्या ऐतिहासिक प्रश्नावर निर्विकार मनानें ते लिहितील. पण ही अपेक्षा व्यर्थ आहे असें वाटावयास लागतें. ख्रिस्ती संप्रदायावरील आसक्ति वारंवार घोटाळा करते. हिंदी संस्कृतीचा पुरस्कर्ता म्हणून समजल्या जाणाऱ्या मॅक्स मुल्लर नावाच्या पडिताची अशी अपेक्षा होती की, ख्रिस्ती संप्रदायाच्या उच्चतम गुणाची माहिती हिंदूस पन्नास एक वर्षांच्या शिक्षणानें होऊन सर्व हिंदू लवकरच ख्रिस्ती होऊन जातील ! त्यानें ही अपेक्षा व्यक्त केल्याला साठ वर्षे होऊन गेली. तथापि त्यानें अपेक्षिलेला परिणाम मात्र घडून आला नाही.

कित्येक ग्रंथकार ब्राह्मण लबाड आहेत, त्यांच्या भिक्षुकी लेखावर विश्वास ठेवू नये, प्रामाणिक बौद्धांच्या ग्रंथावर विश्वास ठेवावा असा आग्रह धरतात. वेदग्रंथाचे अभ्यासक आणि अवेस्त्याचे अभ्यासक यामध्ये आपल्या अभ्यासविषयाच्या ग्रंथासंबंधाने अभिमान असून एकांने दुसऱ्याच्या ग्रंथास अर्वाचीन ठरविण्याचा प्रयत्न करावा अशी धडपड आहेच. जसजसे अर्वाचीन कालाकडे यावे, तसतसे पाश्चात्य पंडितांचे मन अधिकाधिक दूषित झाले आहे असे दिसून येते

पाश्चात्य पांडित्यातील दोष त्यांच्या गुणामुळे भयंकर होतात. जे ग्रंथ आदरणीय नाहीत, त्यातील दोषामुळे कोणाचे काही नुकसान होत नाही; तथापि जे ग्रंथ आदरणीय आहेत, त्यातील दोष लोकावर परिणाम घडवितात आणि यामुळे त्यातील दोष शोधणे अवश्य असते. पाश्चात्य ग्रंथकारांचे दोष शोधण्याची दृष्टि अहितकारक नाही, ती अवश्य आहे. ग्रंथात दोष शोधण्याची दृष्टि नेहमीच चांगली असते असे नाही. पण एका राष्ट्राने दुसऱ्या राष्ट्रातील पंडितवर्गाच्या पांडित्यामुळे दिपून जाऊन वाचाहीन व्हावे यापेक्षा दोषेकटकू बुद्धि देखील वाईट नाही. पाश्चात्यांचे शिष्यत्व योग्य आहे पण ते जगातील चढाओढीत जय पावण्यासाठी आहे. पाश्चात्य पांडित्यामुळे घाबरून हतवीर्य होणे आणि “बाबाबाक्य प्रमाण” या प्रकारची दृष्टि त्यांच्याविषयी ठेवणे, हे केवळ उद्धटपणाने पाश्चात्य पंडितांच्या लेखाचे महत्त्व कमी समजण्यापेक्षाही वाईट आहे.

नागपूरच्या गाडींत

ब्रह्मगिरि नागपुरास जाण्यासाठी नागपूर मेलमध्ये दुसऱ्या वर्गानें प्रवास करीत होते. कल्याणच्या स्टेशनावर त्याच्या डब्यात एक नवीन गृहस्थ येऊन बसले. आलेल्या गृहस्थाचें त्याच्या डब्यात बसलेल्या दुसऱ्या एका गृहस्थाकडे लक्ष गेलें व त्यानीं “हॅलो ! कोण मोरे ! तुम्हीहि परत चालला काय ? मला वाटलें कीं तुम्हाला आणखी कांहीं दिवस मुंबईस राहावयाचें असेल.” असे शब्द उच्चारले.

“मुंबईस कांहीं दिवस राहण्याच्या तयारीनें आलों होतो पण मुंबईला जास्त दिवस राहण्याची आवश्यकता दिसली नाहीं, तेव्हा परत चाललों.” मोन्यानी उत्तर दिलें.

कल्याणच्या स्टेशनावर डब्यात शिरलेल्या उतारूंकडे स्वामी ब्रह्मगिरिचें लक्ष गेलें. तेव्हा ते एकदम त्याच्याकडे वळून म्हणाले, “कोण, पर्वते !”

पर्वते ब्रह्मगिरिंकडे निरखून पाहू लागले आणि म्हणाले, “चेहरा ओळखीचा दिसतो; तुम्ही मि. ब्रह्मगिरी नाहीं काय ? पण आतां तुम्ही संन्याशाच्या पोशाखांत आहांत ! काय, संन्यास घेतला आहे कीं लोकानीं आपणांस ओळखूं नये म्हणून ही तजवीज आहे ? बाकी तुम्ही खरोखर संन्यास घेतलेला असून साध्या पोशाखांत हिंडता म्हणून मी लडनला ऐकलेंच होतें !”

“तुम्ही ऐकलें होतें तें बरोबर होतें.”

“आता कोणीकडे चाललां ?”

“नागपुरास.”

“मलाहि तिकडेच जावयाचें आहे. हे आमचे स्नेही बॅरिस्टर मोरे. हे तेथील ब्राह्मणेतर पक्षाचे पुढारी आहेत. ते देखील तिकडेच जाणार आहेत.”

मोरे स्वामीजींकडे वळून म्हणाले की, “ब्राह्मण पक्ष किंवा ब्राह्मणेतर पक्ष या तऱ्हेच्या सर्व भावना व्यर्थ आहेत, आणि असले भेद करून भाडत बसणें हा सर्व मूर्खपणाच आहे असेंच आपणास वाटतें नाहीं ? ”

“आपल्यासारख्या सुशिक्षितास जर एखाद्या विशिष्ट पक्षास चिकटून काम करावेसं वाटतें तर ती गोष्ट मूर्खपणाची खास नाहीं. जग हें नाटक आहे आणि या नाटकात काम करू इच्छिणारानें ज्या पात्राचें काम आपल्या वाट्यास येईल तें निमूटपणें केलेंच पाहिजे. जर जगात राहावयाचे आहे, तर प्रत्येक मनुष्यास ज्या उपाधी असतात त्या नाकारून काय उपयोग ? ”

“तर मग मी विशिष्ट वर्गाचें हित वाढविण्यासाठीं प्रयत्न करतो याबद्दल आपण मला वाईट म्हणत नाहीं ? ”

“अर्थात् नाहीं.”

“तर मग तुम्हीं माझे हेतु आणि माझ्या भावना समजू शकाल; माझे मित्र हे विश्वाभिन्न पर्वते याच्याशीं माझा वारंवार वाद होतो, ते म्हणतात कीं विशिष्ट जातींचे हितसंबंध पाहता बसण्याची ही वेळ नाहीं. सर्व जनतेचे हितसंबंध अनेक बाबतींत एकच आहेत, ते सर्वमान्य हितसंबंध साधण्यासाठीं सर्व सुशिक्षितांनीं एकत्र झालें पाहिजे.”

“पण हें तत्त्व तुम्हांस अमान्य आहे काय ? ” ब्रह्मगिरि म्हणाले.

“अमान्य आहेहि, आणि नाहींहि. सामान्यतः पाहिलें असतां रा. पर्वते आणि मी अशा दोघाचे विचार अनेक प्रसंगीं म्हणजे शिक्षण वाढविण्यासाठीं किंवा व्यापार वाढविण्यासाठीं काय करावें या विषयावर एकसारखेच आहेत असें दिसेल, तथापि मला ब्राह्मणेतर वर्गाची बकिली केली पाहिजे अशी माझी खात्री झाली आहे. मी रा. पर्वते यांना म्हणतो कीं, तुम्ही पुढारलेल्या वर्गाचे पुढारी वना. देशाच्या स्थितीविषयीं अनेक बाजूनीं

पाहणारा त्याच्यासारखा मनुष्य पुढारलेल्या वर्गाचा पुढारी बनला तर तो आम्हास हवाच आहे पण ब्राह्मणसदृश वर्गाचा पक्ष निराळा असणें आणि ब्राह्मणतराचा निराळा असणें या गोष्टीच त्यांना पसंत नाहींत.”

“ त्यांना काय पाहिजे आहे ? ” ब्रह्मगिरी विचारते झाले.

“ त्यांना ब्राह्मण-ब्राह्मणेतरेवाद किंवा त्यावर रचलेले पक्ष नकोच आहेत.”

“ आणि तुम्हाला ? ”

“ पक्ष जातीच्या तत्त्वावर उभारलेले असण्यास कोणतीच हरकत दिसत नाहीं; युरोपात जातीच्या तत्त्वावर पक्ष असणें ही गोष्ट चागली धरीत नाहींत; तेथें तसे पक्ष तरी देखील असतात हें मात्र खरें; माझें असें म्हणणें आहे कीं, अनेक व्यक्ति एकत्र जमा होतात त्या काहीं सामान्य हितसंबंधामुळें जमा होतात. पक्षाशिवाय अर्वाचीन प्रकारची राज्यव्यवस्था चालावयाची नाहीं हें मत विश्वामित्रास मान्य आहे; पण त्याचें मत असें आहे कीं, हे पक्ष राजकारणाच्या किंवा अर्थशास्त्राच्या तत्त्वावर रचलेले असावेत, जातीवर रचलेले नसावेत.”

“ आणि तुम्हाला तसें वाटत नाहीं ? ”

“ मी म्हणतों कीं जातीच्या तत्त्वावर पक्ष नसून दुसऱ्याच कसल्या तरी तत्त्वावर पक्ष आहेत असें सागून जातीची भावना कायम ठेवणें यापेक्षा खरोखर जातीच्या तत्त्वावर पक्ष आहेत असें सरळ सागणें हें अधिक प्रामाणिक आहे.”

“ पण मी म्हणतों कीं, सामाजिक किंवा राजकीय तत्त्वावर पक्ष रचून आत जातीच्या तत्त्वावर कारवाई करणें ही क्रिया चागली नाहींच, पण जातीच्या तत्त्वावर पक्ष असणें हेंहि चांगलें नाहीं.” विश्वामित्र म्हणाले.

“ स्त्रीक स्वाभाविकपणें कोणत्या भावनेनें जमा होतात हें पाहणें हें पक्षरचनेचें पहिलें तत्त्व होय; पक्ष म्हणजे सामुच्चयिक हिताकारिता जुळ-विलेली फौज. ही लवकर कशी जुळेल हेंच राजकारणात कारवाई करणारानें पाहिलें पाहिजे. पक्षरचनेचें तत्त्व आपण लोकावर लादावयाचे कीं लोकांची

स्वाभाविकपणे सघटना कशी होते, लोकांना आपले कोणते हितसंबंध अगोदर दिसतात हे पाहून घटना करावयाची ! मला वाटते की ज्या तत्त्वावर लोकसमूह आपल्याकडे जास्त येईल त्या तत्त्वावर सघटना केली पाहिजे.”

“पक्ष कोणत्या तत्त्वावर तयार करावा याविषयी काही नैतिक विचार नाहीच काय ? ” विश्वमित्रांनी विचारलें.

“तुम्ही ज्यास नैतिक विचार म्हणता तो केवळ भाषेचा फरक आहे असे मी समजतो. आपलें हित साधणें हे पक्षातल्या व्यक्तीचें कार्य असतें, पुढारलेल्या जातींना तें कार्य साध्य होण्यासाठी अधिक तात्त्विक भाषा वापरता येते.” मोरे म्हणाले.

“पण तुम्हांला राजकारणांत केवळ जातिस्वार्थ साधण्यापलीकडे कर्तव्य दिसत नाही काय ? ”

“ब्राह्मणेतर पक्षाचें धोरण सध्याच्या पुढाऱ्यांना व्यक्त करता येत असो अगर नसो, तें व्यक्त करण्यासाठी लागणारी दरबारी भाषा आमची मंडळी शिकली नाहीत. आमच्यापैकी काही दरबारी भाषा वापरू शकतील; पण ती भाषा आमच्या पक्षातील सामान्य लोकांस समजणार नाही. म्हणून आम्ही आपल्या इच्छा तुमच्यासारख्या दरबारी भाषेत बोलू इच्छित नाही. पण आमच्या लोकाना काय पाहिजे तें समजत नाही असे नाही. अगदी सामान्य लोक आपल्या आकांक्षा अगदी स्पष्टपणे जाणतात.”

“पुढारलेल्या जातींच्या लोकांना तुमच्या गरजा समजत नाहीत असे तुमचें म्हणणें आहे काय ? ” पर्वते म्हणाले.

“पुढारलेल्या जातींना मागासलेल्यांच्या गरजा पूर्णपणे कशा समजतील ! ” ब्रह्मगिरि म्हणाले.

“पुढारलेला वर्ग आमच्याविषयी फारसा विचारच करीत नाही; राष्ट्र म्हणजे खरोखर आम्ही बहुसंख्याक लोक म्हणजे कुणबी आणि महार; पण पुढारलेल्या जाती “राष्ट्र” म्हणजे ब्राह्मण सध्या “सध्या वर्ग” समजतात.” मोरे म्हणाले.

“आम्ही राष्ट्रीय हित कोणत्या गोष्टीत दुर्लक्षित होतो ते सांगा !”
पर्वते म्हणाले.

“तुम्हांला आमची आठवणच नव्हती. पुढारलेले वर्ग सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा हिंदुस्थानांत व्हावी म्हणून मागत होते. ही आमची मागणी खरोखरच नव्हती. ही केवळ पुढारलेल्या लोकांची वर्गविशिष्ट मागणी होती. ही खरोखर ब्राह्मण जातीची तरी मागणी कितपत होती याबद्दल शंका आहे. ही खेड्यातल्या लोकांची मागणी नव्हतीच. गावातल्या लोकांचीही मागणी नव्हती. सिटी आणि कॅंप यांच्यामध्ये असलेल्या वस्तीची ही मागणी होती.”

“आम्ही तुमच्याकरता काहीच केले नाही काय? आम्ही ज्या सुधारणा व्हाव्यात म्हणून खटपट केली ती तुमच्याहि हिताची नव्हती काय?”

“कौन्सिलें उत्पन्न व्हावी म्हणून पुढारलेल्या वर्गांनी खटपट केली. आम्ही त्याबद्दल आभारी आहो, पण आमच्यासारख्या मागसलेल्या लोकाना त्याच्या गरजा पुढे माडतां याव्या म्हणून आम्हांस काही निश्चित प्रतिनिधि मिळावे अशी जी आमची खटपट होती तिला पुढारलेल्यांनी विरोधच केला.” मोरे म्हणाले

“पण जातिविशिष्ट प्रतिनिधि असावे हे तत्त्वच आम्हास मान्य नसेल तर ?” ब. पर्वते म्हणाले.

“आम्ही त्यास स्वार्थ लपविण्याची दरवारी भाषाच समजतो आणि तुम्ही जर मोकळ्या मनाने विचार कराल तर वस्तुस्थिति तशीच आहे असे आढळून येईल. आपण आपल्या धंद्यांत केस जिकण्यासाठी कायद्याच्या तत्त्वाच्या गोष्टी बोलत नाही काय? आम्ही हे ओळखतो की बहुजनसमाजापासून विवाहाने वियुक्त असलेले किंवा बहुजनसमाजाशी संघटन नसलेले लोक त्यांचे प्रतिनिधि होऊ शकत नाहीत.”

“पण ब्राह्मणादि सुशिक्षित वर्गांमध्ये सामाजिक नावतीत उदार धोरण असलेला आम्हां लिवरल्सचा वर्ग बहुजनसमाजाच्या सामाजिक आकांक्षांस अनुकूल आहे.”

“पण त्या वर्गाचाहि मला विश्वास वाटत नाही. त्या वर्गाला आमच्या जनतेच्या अडचणी कळावयाच्याच नाहीत. गेल्या पिढीत सामाजिक सुधारणेचें मोठें स्तोम माजलें होतें, पण त्या काळच्या सुधारकांच्या मजलशीत सामान्य जनतेचे प्रश्न फारच थोडे पुढें आले. पुनर्विवाहाचे ठराव झाले, पण त्यावरून काय ठरतें ? त्यावरून एवढेंच ठरतें की, पुढारलेल्या जातींच्याच बायकांचा प्रश्न त्यांनीं विचारासाठीं घेतला. त्यावेळची हिंदुस्थानात सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा मागणारी काँग्रेस आणि केवळ ब्राह्मण विधवांच्या पुनर्विवाहाविषयी चर्चा करणाऱ्या सुधारकांच्या मजलशी ह्या दोन्ही ब्राह्मणांच्या किंवा पुढारलेल्यांच्याच सत्ता होत्या. हे वर्ग केवळ कारकुनीवजा धंदे करणारे होत; आणि या वर्गाचें एकदर जनतेंत प्रमाण शेंकडा पांचदहा असेल. हा वर्ग आपल्या वर्गाच्या गरजा किंवा आकांक्षा बोलणार आणि त्या राष्ट्रीय आहेत म्हणून सांगणार. हा चावटपणा बद होण्यासाठीं ब्राह्मणेतर पक्षाचा अवतार होणें आवश्यक होतें. थोडक्यात सागावयाचें म्हटल्यास आम्ही पुढारलेल्या कोणत्याच वर्गावर पूर्ण विश्वास ठेवावयास तयार नाहीं.”

“आपण असें समजू कीं, पुढारलेले वर्गच कौन्सिलांत असते तर त्यांमार्फत तुमची उन्नति साध्य झाली नसती काय ?”

“आमच्या वर्गाविषयीं विचार करून त्या विचाराचें महत्त्व पुढारलेल्या वर्गास पटवून देऊन त्यांच्यामार्फत आपली उन्नति साध्य करून घेण्याचा प्रयत्न करणें हा द्राविडी प्राणायाम होय. पुढारलेल्या वर्गामार्फत आम्ही गोष्टी साध्य करून घ्याव्यात त्यापेक्षा प्रत्यक्ष इंग्रज अधिकाऱ्यांस अर्ज करून का साध्य करून घेऊं नयेत ? केवळ मध्यस्थांची भिक्षुकी कायम राखावयाची एवढ्यासाठींच का आम्ही आणि सरकार यांच्यामध्ये पुढारलेला वर्ग ठेवावयाचा ? आमच्या हिताच्या गोष्टी साध्य करून घेण्याचा अधिकार आम्हीं मिळविला पाहिजे आणि नंतर तो सर्व राष्ट्राच्या हितासाठीं वापरला पाहिजे.”

“ब्राह्मणेतरांच्या उन्नतीस ब्राह्मणांची जरूर नाही काय ?”

“कोणताहि मागासलेला वर्ग पुढारलेल्या वर्गाची संस्कारिता

असल्याशिवाय व त्याबरोबर स्पर्धाहि असल्याशिवाय सुधारणार नाही. पण आम्हास आमचें भवितव्य केवळ ब्राह्मणावर सोंपवून चालावयाचेंहि नाही.'

“ तर मग तुम्ही ब्राह्मणाची सहकारिता कशा तऱ्हेची अपेक्षिता ? ”

“ सामान्य जनतेचें सुख वाढावें यासाठीं जो प्रयत्न करावा लागतो तो प्रयत्न करण्यास ब्राह्मणवर्ग उपयोगी होणार नाही असें मी म्हणत नाही; उलट मी असेंहि म्हणतो कीं, ब्राह्मणादि वर्गांनं हें काम मनापासून अंगावर घेतल्यास ते चांगल्या तऱ्हेनं पार पाडूं शकतील, पण त्या वर्गाला तें काम करण्याची आवश्यकता वाटल्यास ते वर्ग सामान्य जनतेस म्हणजे ब्राह्मणेतर वर्गास जबाबदार झाले पाहिजेत. ब्राह्मणामध्ये शिक्षणाचा प्रसार अधिक आहे, आणि त्याची राहणीदेखील ब्राह्मणेतरांपेक्षां अधिक उच्च दर्जाची आहे आणि यामुळे हें काम मनापासून अंगावर घेतल्यास ब्राह्मणेतराची राहणी आणि शिक्षण हीं दोन्ही अधिक उच्च दर्जास ते आणूं शकतील. पण त्याबरोबर हेंहि सांगतों कीं आमच्या लोकांचें कल्याण व्हावें, आपलें शिक्षण वाढावें आणि आपली राहणी अधिक आरोग्यकारक व्हावी यासाठीं इंग्रज जर खटपटी करूं लागले तर ते जास्त उपयुक्त होईल. मनुष्यास कोणत्या गोष्टी सुखानें राहण्यास आवश्यक आहेत याविषयी इंग्रजांच्या अपेक्षा अधिक उच्च आहेत, व यासाठीं इंग्रज घालवूनहि उपयोग नाही, असेंच माझे मत आहे. आणि यासाठीं इंग्रज नोकरशाहीचें उच्चाटण करण्याविषयी जो पुढारलेल्या जातीचा प्रयत्न आहे त्याविषयी आम्ही— निदान मी तरी— अंतःकरणपूर्वक उदासीन आहे.”

बॅ. विश्वमित्र आणि बॅ. मोरे या दोघामध्ये चालू असलेलें संभाषण स्वामी ब्रह्मगिरि यास बरेंच मौजेचें वाटलें; पण त्यांना ज्या प्रकारचें संभाषण पाहिजे होतें त्या प्रकारचें संभाषण उत्पन्न होईल असा रंग दिसेना. बॅ. मोरे यांच्या संभाषणावरून केवळ अशिक्षित आणि शिवराळ अशा ब्राह्मणेतर चळवळबांधून सुशिक्षित ब्राह्मणेतर पुढारी कसा मिन्न असतो याची ब्रह्मगिरीस कल्पना आली, आणि आपण ज्या प्रकारचें संभाषण करूं इच्छितों त्या प्रकारचें संभाषण हा करू शकेल असेंहि वाटलें.

ब्रह्मगिरींनीं बॅ. मोरे यांच्याकडे बघून प्रश्नचिन्हांस सुरुवात केली. ते

म्हणाले की, “ब्राह्मणेतरांच्या जागृतीवर माझा विश्वास आहे, व त्याची जागृति झाल्यापासून समाजाला काही निश्चित फायदे होतील असे माझे मत आहे. उदाहरणार्थ, जेव्हा ब्राह्मणेतर मडळी धार्मिक गोष्टींविषयी चर्चा करू लागली तेव्हा त्यांनी स्वतःचा विचार उत्पन्न केला, कर्ममार्ग बाजूला ठेवून ज्ञानमार्गाचे प्राधान्य उत्पन्न करण्याचे श्रेय जनकासारख्या ब्राह्मणेतरासच आहे. त्यावेळच्या ब्राह्मणाचे विचार यज्ञविषयकच होते, म्हणजे एकाच नळकाड्यातून वाहात होते, आज जर ब्राह्मणेतर वर्ग सामाजिक, धार्मिक किंवा राजकीय विषयावर विचार करू लागेल तर तो वर्ग नवीन विचार प्रसूत करील यात शका नाही. तुमचे सामाजिक भवितव्याविषयी विचार काय आहेत ? अशी कल्पना करा की, महाराष्ट्र हे एक राज्य आहे, त्याचे मुख्य दिवाण तुम्ही आहात, आणि तुम्हास बऱ्याच सुशिक्षित मराठ्यांना आपल्या कामाबद्दल जाब द्यावा लागणार आहे तर अशा प्रसंगी तुम्ही कोणकोणत्या गोष्टी कराल ? ”

“हा प्रश्न तुम्हीं माझ्यापुढे एकदम टाकला आणि माझ्यावर नियंत्रण करणारी एक शक्ति तुम्हीं जागृत आहे असे धरून मी काय करीन असे मला विचारता, त्या ऐवजी मी जर अगदी स्वतंत्र असलों तर काय करीन हा प्रश्न मला विचारला तर मला उत्तर देणे सोपे होईल.”

“तु का बरे ? ”

“कारण की माझ्या मनातील विचार आजच सर्व मराठ्यांस प्रतिलोभित असे वाटत नाही.”

“तर मग तुम्हीं अगदी डिक्टेटर असला तर काय कराल तु सांगा ! ”

“पुष्कळच गोष्टी करीन, शिक्षणाकडे मी सगळ्यापेक्षा जास्त लक्ष देईन, पण शिक्षण याचा अर्थ मी व्यापक करतो. जे अनुभव सहज येत नाहीत ते मुद्दाम आणणे, ज्या गरजा नाहीत त्या उत्पन्न होणे यासारख्या गोष्टीदेखील मी महत्त्वाच्या समजतो. आणि त्याचा लोकशिक्षणात अंतर्भाव करतो.”

“अशा तात्त्विक विचारापेक्षा तुम्ही काही गोष्टी निश्चयात्मक सांगाल तर बरे.”

“ महाराष्ट्राचा आयुष्यक्रम अधिक उच्च तऱ्हेचा होईल, आणि लोकांस उच्च तऱ्हेच्या आयुष्यक्रमाची अभिरुचि उत्पन्न होईल असे प्रयत्न मी करीन.”

“ ही भाषा देखील जरा गूढच होऊं लागली आहे. ही ब्राह्मणेतर भाषा नव्हे. ”

“ बरें आहे तर, मी अगदी सोप्या भाषेत सागतों. आजची राहणी अगदी पालटून जाईल असें केलें पाहिजे. शेंकडा नव्वद लोक घाणेरड्या स्थितीतच राहतात. तर त्याची राहणी स्वच्छ, सुंदर आणि गोंडस केली पाहिजे.”

“ शेंकडा नव्वद लोक अस्वच्छ ? ”

“ हो, शेंकडा नव्वद लोक घाणेरड्या स्थितीत आहेत. कदाचित् शेंकडा पंचाण्णवहि असतील. तुम्ही ब्राह्मण लोक शेंकडा पांच आहात त्यातले देखील शेंकडा २५।३० लोकाना स्वच्छतेनें राहणें म्हणजे काय हें समजत नाहीं असें तुम्ही कबूल करालसें वाटतें. ब्राह्मणाप्रमाणें राहणाऱ्या ब्राह्मणेतर लोकांची सख्या ब्राह्मणांच्या एकंदर सख्येइतकी देखील नाही.”

“ बरें, शेंकडा नव्वद-पंचाण्णव अस्वच्छ तऱ्हेनें राहतात, तर तुम्ही काय करणार ? ”

“ गेली पिढी आम्हाला सुधारणें अशक्य आहे; पण नव्या पिढीची राहणी सुधारणार; ही सुधारणा होण्यासाठीं मोठा खटाटोप करावा लागणार आहे.”

“ तो काय करणार ? ”

“ मी सरकारवर मोठी जबाबदारी टाकीन सरकारनें स्वच्छ राहणी तरुण पिढीत वाढविण्यासाठीं सक्तीच्या शिक्षणाबरोबरच स्वच्छ राहणी शिक्कविण्यासाठीं परिश्रम केले पाहिजेत. सर्व महाराष्ट्र म्हणजे एक कुटुंब आहे ही भावना लोकात वाढवीन, या मोठ्या कुटुंबाची इस्टेट वाढली पाहिजे म्हणजे प्रत्येक तालुक्याला एक इस्पितळ, धंदेशिक्षणाची शाळा इत्यादि गोष्टी पाहिजेत, रस्ते चांगले पाहिजेत, पार्क पाहिजेत, ग्रहणें स्वच्छ

झाली पाहिजेत, धुळीच्या योगाने द्राकोमासारख्या रोगांची वाढ होते तर धूळ बंद केली पाहिजे, इलेक्ट्रिसिटीचा प्रचार वाढविला पाहिजे, लोकांना राहण्यास मुबलक जागा पाहिजे इत्यादि समाजाच्या गरजा लक्षांत घेईन.”

“ पण या सर्व गोष्टी कशा करविणार ? ”

“ मी सपाटून कर्ज काढवीन आणि उच्च राहणी वाढविण्यासाठी घरे वाढविण्यास सुरवात करीन. आपल्याकडे बहुतेक लोकांची घरेच वाईट असतात. मांगांच्या झोपड्या पाहिल्या तर कशी तरी रचलेली भिंताडे आणि त्यांवर घासलेट्या टिनांचे पत्रे ! महारांची स्थिति त्याहुन बरी आहे, मराठे व ब्राह्मण यांची स्थिति या दोहोंहुन बरी आहे; पण एकंदरीत सर्वच लोकांस राहण्यास जागा अपुरी असते आणि त्यामुळे स्वच्छतेची राहणी ठेवण्यास व्यत्यय येतो, तर महाराष्ट्रांमध्ये एक-दोन लाख घरे वाढविण्याची खटपट करीन.”

“ आणि ती करण्याला लागणारा पैसा कोठून आणणार ? ”

“ पैसे म्हणजे परिश्रम. दुसरे कांहीं नाही. आज आठवण्यांतून दोन-तीन दिवस मजूरवर्ग काम करतो त्याच्याऐवजी त्याला सहा दिवस काम करावे लागेल एवढेच. आपल्याकडे लोक काम करीत असता त्यांच्या पोटाला लागेल इतके धान्य आहे; दगड, माती, चुना, लाकडे इत्यादि वस्तू आपल्या देशातच उत्पन्न होतात, तर राष्ट्राची स्थावर इस्टेट वाढविणे म्हणजे राष्ट्राला काम करण्यास—म्हणजे जमिनीपासून प्राप्त होणाऱ्या मालावर क्रिया करण्यास उत्तेजन देणे आहे, दुसरे कांहीं नाही.”

“ बरे, मी सध्यां शक्याशक्यतेच्या वादविवादात पडू इच्छित नाही. जो मनुष्य एखादी सुधारणा करावयाची योजतो तो ती सुधारणा शक्य होण्याची खटपट करीलच. इच्छेला व्यवहाराचे स्वरूप काय द्यावे एवढाच तो प्रश्न आहे आणि माझ्या दृष्टीने तो सोपा प्रश्न आहे. राष्ट्राची आत्मोनतीची इच्छाच जागृत कशी करावी हा मोठा प्रश्न आहे; मी तुम्हांला विचारतो की, तुम्ही दुसऱ्या कोणत्या गोष्टी करू इच्छितां ? ”

“ लिहिणे, वाचणे सार्वत्रिक करीन हे सांगायलाच नको. ते करू

ग्यास साधने नाहीत ही - सर्व ओरड लबाड दिवाणांची, लबाड नोकर-शाहीची आणि लबाड जनतेची आहे. खरी गोष्ट अशी आहे की, शिक्षण-प्रसाराची लोकांत इच्छाच नाही. मला सत्ता असती तर सार्वजनिक सक्तीचे मोफत शिक्षण देण्याचे काम मी करूनच दाखविले असते. अहो, देशावर परचक्र आले म्हणजे कोट्यवधि रुपये कर्ज काढता तर शिक्षणासाठी कर्ज काढायला झाले काय ? ”

“ आपण तेहि कबूल करू की, सध्यांच्या लोकाना, त्यांच्या प्रतिनिधींना आणि सरकारी अधिकाऱ्यांना आस्था नाही, शिक्षणासाठी तुम्ही कर्ज देखील काढाल हेहि कबूल करा, दुसरे काय कराल ? ”

“ मी यापेक्षाहि दुसऱ्या गोष्टी सांगू शकेन. पण त्या डीटेल्सच्या आहेत. उदाहरणार्थ, मी असा प्रयत्न करीन की, शिक्षकांत युरोपियन स्त्रीशिक्षकांचा वर्ग वाढवावा, म्हणजे आपली राहणी उच्च तऱ्हेची करावी या कार्याची जोपासना त्या अधिक करू शकतील. तसेच बायस्काउटिंग सर्वत्र देशांतले सरकारी खाते म्हणून करवीन. करायला कोणत्या गोष्टी हव्यात याविषयी अधिकार हाती आल्यानंतरच मनुष्य विशेष विचार करू लागतो ! ”

“ पण तुमच्या हाती अधिकार देण्यात समाजाचा अधिक फायदा आहे हे समाजास पटावे लागते. ”

“ सध्या एवढेच सांगता येईल की महाराष्ट्र हे मोठे कुडंब धरून त्याचे सुख कसे वाढवितां येईल हे मी पाहत जाईन. ”

“ कुडंबातल्या मंडळींचे सौख्य पाहावयाचे म्हणजे त्यांना जितक्या गोष्टी जास्त मिळतील तितके पाहावयाचे ते तर मी पाहीनच, पण महाराष्ट्र हा अनेक धंदे करणारा एक मोठा कारखाना आहे अशी कल्पना करून या कारखान्यादून जास्त माल कसा निघेल हेहि पाहीन. ”

“ ही देखील तात्त्विक भाषाच झाली; तत्वाच्या ऐवजी उपमा आली एवढेच ! ”

“ तर मग मी हे सांगतो की, विशिष्ट कल्पनांचा उत्पादक मी नाही; जी कल्पना निघेल ती हितकर किंवा नाही असा हल्लींचे प्रत्येक कल्पनेचा

मी स्वीकार करीन किंवा नाकार करीन आणि मला जरी कल्पना फार नसल्या तरी दुसऱ्या लोकापार्शी तरी कल्पना असतीलच; त्या माझ्याच आहेत. मी कोणत्या वृत्तीने राष्ट्राच्या सुखाकडे पाहीन हेंच आपणांस सांगितलें.”

“तुमच्यापार्शी जर देशाच्या फायद्याच्या विशिष्ट कल्पना नाहींत तर मग लोकांनी अधिकारदानास तुम्हालाच पसंत का करावें ?”

“ब्राह्मणापेक्षा सामाजिक सुधारणेच्या नेतृत्वास माझ्यासारखा ब्राह्मणेतरच अधिक लायक आहे, असें मी समजतो; माझे कित्येक जवळचे आप्त शेतावर काम करणारे मजूर आहेत तर कित्येक गवड्याच्या हाताखाली दगड-माती आणून देणारे मजूर आहेत. त्यांच्याविषयी मला जो आपलेपणा वाटतो तो ब्राह्मणास आज तरी वाटणें शक्य नाहीं. त्या मजुरांचें कल्याण तें माझे कल्याण ही भावना मला वाटते. त्या मजुरापेक्षा महार मजुराचा आयुष्यक्रम अधिक वाईट आहे असें मला वाटत नाहीं, किंबहुना ते लोक निराळे आहेत असेंच वाटत नाहीं. विटाळाच्या कल्पना माझ्या मनातून इंग्लंडला गेल्यामुळें नाहींशाच झाल्या आहेत. “आपले लोक” असे शब्द म्हटले म्हणजे ब्राह्मणाच्या मनात गरीब कारकून येतात. आपल्या लोकांची सुधारणा म्हणजे मी मजुरांची सुधारणा समजतो; आणि यावरून मला असें वाटतें कीं राजकीय कार्यक्षेत्रात ब्राह्मणाचें महत्त्व नाहींसें होऊन ब्राह्मणेतराचें महत्त्व वाढावें.”

“तुमच्या सर्व समाजासंबंधाच्या महत्त्वाकांक्षा बऱ्याच व्यापक आहेत, हें पाहून मात्र आनंद झाला, आणि या विचारास कृतीमध्ये स्थान देण्यासाठीं जर सर्व राज्यतंत्र ब्राह्मणेतरांच्या हातीं गेलें तर त्यात मला आनंद वाटे. तुमच्या विचारास ब्राह्मणेतरांची कितपत सहानुभूति आहे ?”

“अहो, अडचण तर तेथेंच आहे; या तऱ्हेचा कार्यक्रम आज ब्राह्मणेतरास बिलकुल पटत नाहीं ते मला मनोराज्य करणारा समजतात; ब्राह्मणेतरांची आज दृष्टि एवढीच आहे कीं कर वाढूं नयेत, जो कर उत्पन्न होणार आहे त्याचा मिळतो त्यापेक्षा अधिक फायदा ब्राह्मणेतरास मिळावा. सध्याचा ब्राह्मणेतर पक्ष सर्व जनतेचा प्रतिनिधि नाहीं. तर ब्राह्मणेतरांपैकीं जे चार

अक्षरें शिकलेले लोक आहेत त्यांचाच प्रतिनिधि आहे. आणि तेवढ्या लोकांच्याच आकांक्षा तो बोलतो. ”

“तुम्ही कोणाचे प्रतिनिधि आहात ! ”

“मी कोणाचाच प्रतिनिधि नाही. सामान्य कुणव्यास माझ्या मनांतल्या गोष्टीच मला समजावून सागतां येत नाहीत. मला असे वाटते की माझ्या हातीं सत्ता यावी; आणि मी ती सर्व जनतेच्या हितासाठीं चालवावी; त्याच्या मतानें चालवावी असें नव्हे.”

इतक्यांत विश्वमित्र म्हणाले कीं, “तुमच्या आमच्या या बाबतींत कल्पना किती तरी छळतात तर आपण दोषेहि मनोराज्य करणारे आहोंत. मी, जातिविशिष्ट गोष्टींवर पक्ष रचलेले नसावेत, सुधारणांसाठीं पक्ष असावेत हे म्हणतो त्याचें बीज तरी हेच आहे.”

“असो, तुमच्या दोघाच्या मनातले विचार मला कळले. नागपूरला आपण गेल्यावर पुन्हा भेटूं आणि पुन्हा चर्चा करूं.” असें म्हणून भगवद्गीतेचें पुस्तक उघडून स्वामी ब्रह्मगिरींनीं गादीवर आपली पाठ टेंकली.

पोलिटिकल क्लब कसा असावा ?

राजकीय चळवळी करण्यासाठी मनुष्याची एकी लागते. एकी आपोआप होत नाही. ज्या मनुष्याची एकी हवी असेल त्या मनुष्यांची प्रथमतः ओळख झाली पाहिजे; व ओळख झाल्यानंतर परस्पराचा परस्परां-विषयी लोभ व विश्वास ही वाढली पाहिजेत. ज्या मनुष्याचा आपल्याशी प्रत्यक्ष प्रसंग येत नाही त्याच्याविषयी आपल्या मनांत सामान्यतः अविश्वास असतो, व अविश्वास असला म्हणजे मनुष्य स्वतः ओळखी करण्यास प्रवृत्त होत नाही. आपणांमध्ये सामान्यतः एक नियम दृष्टीस पडतो तो हा की, मनुष्य आपण होऊन दुसऱ्याची ओळख करण्याचा जेव्हा प्रयत्न करितो, तेव्हा दुसऱ्या मनुष्यास असे वाटते की आपणांस भेटण्यास आलेला मनुष्य आपल्यापेक्षा कमी प्रतीचा आहे. नाही तर तो आपल्या दारी उगाच कशाला येईल ! या प्रकारची समजूत असल्यामुळे स्वतःचा मान राखून घेऊ इच्छिणारी पुष्कळ मंडळी एकमेकांची ओळख करून घेण्याचा देखील प्रयत्न करित नाहीत. बरे पुष्कळदां असे होत की, एका मोठ्या मनुष्याची दुसऱ्यास भेटण्याची इच्छा जरी असली तरी दुसऱ्यास ती कळण्याचा संभव नसतो. यामुळे समाजांत असलेल्या निरनिराळ्या शक्तींचे एकीकरण होत नाही. आणि समाजाने सुव्यवस्थित रीतीने आपला कार्यक्रम चालवावा यासाठी शक्तींचे एकीकरण तर अत्यंत महत्वाचे आहे.

निरनिराळ्या लोकांत परस्पराविषयी स्नेहसंबंध वाढवून अविश्वास घालविण्यासाठी काय सस्था आहेत, यांचा प्रथम आढावा घेऊ व ते पाहिल्यानंतर पोलिटिकल क्लबासंबंधाने आपली दिशा ठरवू.

बहुजनांस एकत्र करणाऱ्या संस्थांमध्ये ख्रिस्ती लोकांच्या देवळांची

गणना केली पाहिजे. येथे सर्व लोक प्रार्थनेसाठी जमतात. देवळास कांहीं लौकिक गोष्टीदेखील जोडल्या असतात; आणि तेणेकरून परस्परांचे प्रेमसवर्धन होतें. त्या जोडलेल्या गोष्टी म्हटल्या म्हणजे “चर्च” ला जोडून चहाकॉफीची ‘सोशल’ असते. ‘सोशल’ म्हणजे लोकानीं मित्रत्वानें व आनदानें काळ घालवावा यासाठीं योजिलेला प्रसंग. हे प्रसंग आणल्यामुळे सस्थेचें सवर्धन होतें. सभासद एकत्र आणण्यासाठीं संप्रदायाचीं विशिष्ट तत्त्वे असतातच, पण त्या तत्त्वाच्या योगानें व्यक्ति व संप्रदाय यांच्यामध्येच बंधन उत्पन्न होतें. व आनदानें काळ घालविण्यासाठीं जे प्रसंग उत्पन्न करितात त्याच्या योगाने, संप्रदायातर्गत व्यक्तिव्यक्तीत बंधन उत्पन्न होऊन त्या संप्रदायातर्गत व्यक्तीची एकत्व-भावना अधिक वृद्धिंगत होते. ख्रिस्ती ‘चर्च’ ऊर्फ संप्रदायसंस्था मडळीस एकत्र जमवितात तें केवळ ख्यालीखुशालीसाठीं नव्हे, तर लोकांच्याकडून सघशक्तीनें अनेक कार्ये घडवून आणितात. देवळाचें उत्पन्न वाढविण्यासाठीं सभा भरवितात, “चर्च” च्या सभासदांच्या लहान लहान तुकड्या करून प्रत्येक तुकडीस कांहीं कामें दिलेलीं असतात. उदाहरणार्थ, ‘चर्च’ च्या सभासदांपैकीं जे कोणी गरीब असतील त्यास मदत करण्यासाठीं एखादी कमिटी केलेली असते. दुसऱ्या एखाद्या कमिटीस कोणी आजारी असेल तर त्याच्या समाचारास जाण्याचें काम असतें. कधीं कधीं सामाजिक व कांहीं अंशीं राजकीय अशा विषयावर चर्चेमध्ये व्याख्यानें होतात. हीं राजकीय व्याख्यानें सर्व पक्षास सामान्य अशा प्रभावर होतात. उदाहरणार्थ, एखादा प्रोफेसर आपल्या देशात जे परके लोक येतात, त्यासंबंधानें आपलें कर्तव्य काय हा विषय हातीं घेतो. दुसरा, आपल्यामध्ये डायव्होर्स म्हणजे घटस्फोट फार होऊ लागले आहेत म्हणून सांगतो. तिसरा, आपल्या कोणच्या वर्गात गुन्हे फार होत आहेत, व गुन्हे कमी होण्यासाठीं काय केलें पाहिजे याचें विवेचन करितो. कोणी परदेशी जाऊन आलेला मनुष्य मॅजिक लॅटर्नच्या साहाय्यानें व्याख्यानें देतो. याशिवाय ‘आदितवाराचे वर्ग’ असतात, - त्यांचा उपयोग हा कीं, सभासदांपैकीं जे कोणी उल्हासी आणि बहुश्रुत असतील त्यांनीं इतरांस बायबलातील कांहीं भाग समजावून देण्याचें काम हातीं घ्यावें. कधीं कधीं आदितवाराच्या वर्गात शिकविण्याचें ‘काम’ लहान मुलांवरदेखील

सोंपविण्यात येतें. या प्रकारच्या सस्थामुळे धर्मतत्त्वे 'आपली' आहेत व त्याच्यासबधाने विचार करून प्रसार करणें आपलें कर्तव्यकर्म आहे, ही भावना लहान मुलांच्या ठायीं देखील उत्पन्न होते. चर्चमध्ये जी 'सामाजिक' (सोशल) असतात त्याचा उपयोग देखील मोठाच आहे. 'चर्च'चा जो उपाध्याय असतो तो व त्याची बायको गावातील एकमेकांच्या ओळखी करून देतात. तरुणतरुणींच्या ओळखी होण्यास चर्चचा उपयोग फार मोठा होत असल्यामुळे पुष्कळ तरुण चर्चला जाऊ लागतात. पाश्चात्य देशात प्रीतिविवाह आहे व ते प्रीतिविवाह जुळून येण्यासाठी मुख्य गोष्ट म्हटली म्हणजे एकमेकांच्या ओळखी होणें. आज जर 'चर्च' नसती तर पुष्कळ लोकांची लग्नेच झाली नसती.

एवच 'चर्च' हा एकतन्हेचा 'क्लब' आहे. क्लब निहेंतुक नसून सहेतुक आहे. त्यातील मुख्य हेतु म्हणजे संप्रदायातर्गत धर्मतत्त्वाचा प्रसार करणें हा होय. धर्मतत्त्वे ज्या लोकास आवडतात, व त्याच्याविषयी विचार करण्याची ज्याची प्रवृत्ति असते त्या लोकांची ओळख करवावयाची, व त्या लोकाना आपल्या तत्त्वाचा प्रसार इतरामध्ये करण्याची संधि द्यावयाची, सामान्य जनसमूह आणि विचारी जनसमूह याची सांगड घालून द्यावयाची; व अनेक लौकिक फायदेदेखील लोकास लाभ्य करावयाचे, धर्मसंप्रदाय केवळ तत्त्वाच्या शानावर टिकून राहात नाहीत. मोठमोठी देवळे, अगडबब विधि, गायन, नृत्य, गोड गोड प्रसादाची सोय, भोजनें - या गोष्टींची आवश्यकता सामान्य लोकांची भक्ति देवावर जडविण्यासदेखील लागते. ज्या ज्या देशात ईश्वरोपासना दृष्टीस पडतात, त्या सर्व देशात ईश्वराची जाहिरात देण्यासाठी व त्यास लोकप्रिय करण्यासाठी वरील सर्व गोष्टी अवश्य आहेत. पुराणें, कथा, कीर्तनें या गोष्टी मुख्यत्वेकरून ईश्वराच्या व धर्मतत्त्वाच्या मोठ्या कुशलतेने लिहिलेल्या जाहिरातीच आहेत. मुसलमान लोकांच्या मशिदी एका ठराविक दिवशीं सर्व मुसलमानास एकत्र करण्याचें काम करितात. आमच्या हिंदु लोकांच्या देवळाकडून मात्र असे कार्य फारसे होत नाही. जेथें एकत्र नसून भजन करण्याचा प्रघात आहे त्या लोकसमूहास मात्र थोडेंसे सहेतुक क्लबाचें स्वरूप येतें. आपणामध्ये जे अनेक पंथ व संप्रदाय आहेत त्यांच्यामध्ये सर्वज्ञानिक तन्हेने उपासना करण्याचा प्रघात थोडाबहुत आहे.

ईश्वरोपासना करावयाची ती सामाजिक पद्धतीनें का करावी हा प्रश्न जसा परमार्थसाधनविषयक आहे तसाच सामाजिकदेखील आहे. धर्म-संप्रदायाचा जो पारमार्थिक भाग आहे, त्याविषयीं येथें आपणास कर्तव्य नाहीं. धर्मसंप्रदायाचें जें राजकीय अगर सामाजिक स्वरूप आहे त्याविषयींचें येथें विवेचन केलें आहे.

पोलिटिकल क्लब्स ऊर्फ ' राजकीय संघ ' आणि ख्रिस्ती चर्चें यांच्या-मध्ये साम्ये अनेक आहेत. तीं येणेंप्रमाणें:—

(१) राजकीय संघ आणि पारमार्थिक संप्रदाय हीं दोन्ही काहीं तत्त्वावर स्थापन झालेलीं असतात.

(२) दोन्ही संस्थांची खटपट लोकसंग्रहणाकडे असते.

(३) दोन्ही संस्थास स्वतःच्या उद्दिष्टानुरूप राजकीय आणि सामाजिक स्थिति निर्माण करावयाची असते.

(४) दोन्ही संस्थासहि आपलें उद्दिष्ट साध्य होण्यास पुष्कळ बाबतींत सारख्याच उपायाची योजना करावी लागते. आपल्या मताचा प्रसार होण्यास, पैसा उत्पन्न होण्यास, सभासदांची संख्या वाढविण्यास जवळ जवळ सारखेच उपाय योजावे लागतात.

मनुष्यसंग्रह करावयाचा तो करण्यास मनुष्यस्वभावाचें ज्ञान तर अत्यंत अवश्य होय. निरनिराळ्या प्रकारचे लोक एखाद्या संस्थेस कोणत्या आकांक्षा व इच्छा मनात धरून मिळतील ह्या गोष्टीदेखील संस्थाचालकांस लक्षात घ्याव्या लागतात. सर्वच प्रकारचे लोक आपल्याकडे ओढावेत किंवा नाहीं, आणि मनुष्यसंग्रहासाठीं वाटेल त्या उपायाची योजना करणें हें आपल्या संस्थेच्या इष्टतेला शोभेल किंवा नाहीं, ही गोष्टदेखील निराळी. मनुष्याच्या इच्छांचें व गरजांचें ज्ञान संस्थाचालकांस पाहिजे;—मग ती संस्था केवळ मौज मारण्याकरितां असो, अगर तिच्यापुढें मोठीं थोरलीं सामाजिक, राजकीय अगर पारमार्थिक ध्येयें असोत. लोकांचें कल्याण जर करावयाचें आहे तर लोक आपणांकडे येतील असें केलें पाहिजे. ज्या गोष्टीचा अनीतीशीं संबंध असेल अशा गोष्टी करूं नयेत म्हणजे झालें. उमरावती येथील एक प्रसिद्ध वकील एकदां म्हणाले, “काय करावें, आजकाल लोक हुतके उदासीन

बनले आहेत की, ते व्याख्यानालादेखील येत नाहीत. परवां सर्बिटस ऑफ इडिया सोसायटीच्या एका गृहस्थाचें व्याख्यान झालें. तथापि तें व्याख्यान ऐकावयास पाचच माणसें जमलीं.” मी त्यास म्हटलें, “लोक गाणें ऐकावयास येतील कीं नाहीं ?” ते म्हणाले, “होय.” “तर मग गाणें आणि व्याख्यान याची सागड घालावी.” असें मी उत्तर केलें. माझें असें मत आहे कीं, लोक जर अगदींच खुळे! असले तर लोकाना आपल्याकडे ओढून घेण्यास व आपले शब्द ऐकावयास लावण्यास त्यास जें हवें असेल तेंदेखील केलें पाहिजे. देवावर भक्ति जडविण्यासाठीं जर आपण नाच, गाणें, आणि गोड प्रसादाची सोय करतो, तर पोलिटिकल क्लब लोकास प्रिय करण्यासाठीं तसल्या क्लबास मनोहर अंगें जोडण्यास आपण का कचरावें ? भक्ति करताना आपणास टाळ, मृदंग लागतात. प्रगल्भ विचारांच्या मासिकांत आपण गोष्टी घातल्या तर तें मासिकदेखील जास्त पसरेल, व प्रगल्भ विचार प्रसृत होतील, ही गोष्ट लक्षांत आणून जर प्रगल्भ मासिकांत आपण गोष्टी घालावयास कचरणार नाहीं तर पोलिटिकल क्लबांत खेळाची सोय व गाणीं हीं तरी का घालूं नयेत ? ”

वरील विधानें केवळ पाश्चात्यांचें अनुकरण करण्यास सांगण्याच्या हेतूनें करित नाहीं, तर राजकीय संघाचें कर्तव्य लक्षांत आणून करतो. पोलिटिकल क्लब कसा असावा या प्रश्नाचे उत्तर - सर्वांत उत्कृष्टपणें चाललेला असा पाश्चिमात्य पोलिटिकल क्लब पाहून व त्याचें वर्णन करून त्या वर्णनानुसार आपला क्लब असावा असें सांगणें गैरवाजवी होईल. एखाद्या क्लबाचें उत्तम स्वरूप आपणास शक्य अगर इष्ट आहे असें नाहीं. देशाच्या परिस्थित्यनुसार राजकीय चळवळींत पडूं इच्छिणारा वर्ग निमित्त होतो. आपल्या देशांत राजकीय कर्तव्येच आपणांस थोडीं करावयाचीं असतात. त्यामुळे आपल चळवळीया वर्ग लहानच असावयाचा. शिवाय प्रत्येक देशात राजकीय चळवळीकडे दुकूनहि न पाहणारा असा वर्ग असतोच. तो वर्गदेखील आपल्या देशांत आहेच. आपल्या देशातील चळवळीया वर्ग लहानच आहे. बाबरून तो उपेक्षा करण्यासारखा आहे असें मात्र नाहीं. ‘उल्ट या लहान वर्गावर जबाबदारी मोठी आहे; व ज्या अर्थी या लहान वर्गाचा परिणाम बहुजनसमाजवर आहे त्या अर्थी हा वर्ग जितका परिणाम

होईल तितका पाहिजेच आहे. या वर्गाची बहुजनसमाजासबर्धीर्ची कर्तव्ये आहेत ती येणेप्रमाणे:—

पहिले कर्तव्य, ज्या ज्ञानाच्या साहाय्येने देशास हितावह काय आणि अनिष्ट काय या प्रश्नासंबंधाने चांगला खल करिता येईल ते ज्ञान वाढविणे, व तत्सबर्धी विचार नेहमी जागृत राहण्याकरिता खल करीत राहणे.

दुसरे एक कर्तव्य म्हटले म्हणजे, या वर्गास देशहितासबर्धी विचार करून ज्या गोष्टी घडवून आणल्या असता देशहित अधिक वृद्धिंगत होईल असे वाटले असेल त्या गोष्टी घडवून आणणे.

तिसरे एक कर्तव्य म्हटले म्हणजे, आपल्या मृत्यूनंतरदेखील देशहितासबधाने ज्याला कळकळ आहे असा वर्ग देशात राहील अशी खबरदारी घेणे.

चवथे एक कर्तव्य म्हटले म्हणजे स्वतःस अनुकूल असा मोठा जनसमूह निर्माण करणे. कारण बहुजनसमूहाचे पाठबळ मिळाल्याशिवाय या प्रकारचे कार्य होणे शक्य नाही.

देशातील तत्त्ववेत्ते समाजशासनासबधाने अगर देशहित कशात आहे यासंबधाने जे विचार उत्पन्न करितात त्या विचाराचा परिणाम लोकावर एक तर केवळ लोकमत तयार होऊन होतो, अगर ते विचार कायद्याच्या स्वरूपाने अस्तित्वात येतात बौद्धिक दृष्ट्या श्रेष्ठ वर्गाचे वर्चस्व राज्यसूत्रावर असले म्हणजे या लोकांच्या विचारास सामाजिक व राजकीय महत्त्व येते. या विचाराचे राजकीय महत्त्व वाढविण्यासाठी त्या विचाराचे प्राबल्य करविले पाहिजे, म्हणजे त्या विचारासबधाने अनुकूलता लोकात उत्पन्न केली पाहिजे. ही अनुकूलता इतकी उत्पन्न करावयाची की, कायदे करणाऱ्या वर्गास ते लोक त्या विचारानुसार कायदे स्वयंप्रेरणेने व लोकात प्रबल झालेल्या मतास विरोध करण्यामुळे जी अप्रियता उत्पन्न होते. ती दाढण्याच्या भीतीने तरी पास करून टाकतील. देशावर उन्नत विचाराचा परिणाम घडविण्यास कायदे हे एक साधन होय. कायदे घडवून आणणे हे साध्य साधण्यासाठी 'चळवळ' हे साधन होय. व चळवळ करण्यासाठी 'पॉलिटिकल क्लब' हे साधन होय. मागे विचारी

मडळींचीं जीं चार कर्तव्ये निर्देशिलीं तीं कर्तव्ये करण्यास पोलिटिकल क्लब हें एक यंत्र आहे. आपणास परिणाम काय घडवून आणावयाचा आहे तो मनात आणून ज्याप्रमाणें यंत्रयोजना करावी लागते, त्याप्रमाणें कर्तव्ये लक्षात घेऊन पोलिटिकल क्लबाचें स्वरूप निश्चित करावें लागतें. या सघानीं काय करावें हें थोडक्यात सागावयाचें म्हटलें, तर लोकाना जागृत ठेवण्या-करिता काहीं तरी चळवळ कायम ठेवावी, सामान्य, उच्च आणि नीच या वर्गांचा सवध आणावा, आधुनिक चळवळ्या वर्ग नष्ट झाला तरी चळवळ कायम राहवी यासाठीं तरुणास उत्तेजन द्यावें, क्लबाचें चिरस्थायित्व कायम राहण्यासाठीं क्लबास काहीं मोठी मालमत्ता देणगी म्हणून द्यावी, व नवीन विचार उत्पन्न करावेत म्हणून समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र इत्यादि शास्त्रांच्या अभ्यासास उत्तेजन द्यावें.

या शास्त्रांच्या अभ्यासास जे उत्तेजन द्यावयाचें तें देण्यास युनिव्हर्सिटीयासारखें चागलें स्थान दुसरें नाहीं. समाजशास्त्राचा अभ्यास करणें सोपें नाहीं. हा अभ्यास करण्यास त्याच विषयास वाहिलेले लोक पाहिजेत. तसे लोक समाजात नसले म्हणजे अर्वाचीन 'सुधारका'त आहे त्याप्रमाणें केवळ ठरलेलींच वाक्ये पुन्हा पुन्हा कटाळवाण्या अगर आलंकारिक भाषेत उच्चारणाऱ्या लोकांचा देशात सुळसुळाट होतो; व दहापाच तत्त्वे नाम० दादाभाईपासून शिकून तींच आर्तस्वरानें उच्चारणारे जाडे मुत्सद्दी तयार होतात. अडाणी सुधारक आणि अडाणी मुत्सद्दी असले म्हणजे कांयें फलित होत नाहींत, व देशात होणाऱ्या प्रयत्नास फळ मिळेनासें झालें म्हणजे देशात नैराश्यवाद पसरतो. गेल्या पिढींतील सुधारकाना व राजकीय चळवळ्यांना न रुचणारीं वाक्ये वर लिहिलीं, याचें कारण दुसऱ्याच्या अतःकरणास झोंबेलसें लिहिल्यानें मला आनंद होतो असें नाहीं, तर समाज-शास्त्राच्या पद्धतशीर अभ्यासाचें महत्त्व मला दाखवावयाचें आहे, व पूर्वोक्त चळवळ्यांच्या कार्याची किंमत शास्त्रीयदृष्ट्या अभ्यास करणाऱ्याला किती वाटते हें स्पष्ट भाषेत कळवावयाचें आहे, एवढेंच. पोलिटिकल क्लबास या शास्त्रांच्या अभ्यासास युनिव्हर्सिटीयाइतकें जरी उत्तेजन देता येणार नाहीं

तरी बक्षिसें लावून सशोधकाकडून सशोधन करवून घेता येईल, व या तऱ्हेने उत्तेजन देता येईल

‘राजकीय क्लब’ जे स्थापन होतात ते केवळ तात्त्विक विचार करून आपण ज्या गोष्टी करायच्या म्हणून ठरवितो त्या गोष्टींचा प्रसार करण्याकरिताच स्थापन होत नाहीत. मनुष्याच्या ज्या इच्छा असतात त्या त्यास घडवून आणावयाच्या असतात, व त्या घडवून आणण्यासाठी सध निर्माण होतात. जनसमूहापैकी ज्या कोणत्या वर्गास आपले हित साधावयाचें असतें तो वर्ग आपल्या हिताच्या रक्षणार्थ घडपडेलच. तसेच देशहित कशाने साधणार आहे, याचा निश्चय झाला म्हणजे त्यासंबंधाच्या सिद्धान्ताचा प्रसार करावयाचा असतो. काहीं व्यक्तींची अशी खात्री होते की, अमुक मार्गानें देशहित होणार, त्या प्रश्नासंबंधानें आता विनाकारण खल करून वेळ दवडण्यात अर्थ नाही आता खल करावयाचा तो केवळ लोकास आपल्यासारखें करण्यासाठी. ‘कार्यकारी’ असे जे क्लब होतात ते केवळ याच प्रकारचे होत. ‘वावदूक’ क्लब खरोखर तत्त्ववेत्त्याचा होय, तो राजकीय म्हणजे राज्यशासनावर परिणाम करणारा नव्हे या प्रकारच्या कार्यकारी राजकीय क्लबांनी जें काम करावयाचे त्याचे आता आपण वर्गीकरण करू.

पहिलें काम म्हटलें म्हणजे, जीं मते कलबास मूलभूत असतील त्यांचा व देशाच्या उन्नतीसाठी काय केले पाहिजे यासंबंधीच्या विचाराचा प्रसार करावयाचा. प्रसार करावयाचा म्हणजे जीं मते अगर माहिती समाजाच्या अगर देशाच्या ज्या भागात नसेल त्या भागात उत्पन्न करावयाची. काहीं क्लब पक्षमूलक असावयाचे, आणि ते तसे असलेच पाहिजेत. तथापि असल्या क्लबांनी आपल्या केवळ पक्षविशिष्ट कल्पनाच लोकात पसरावयाच्या, अगर तेवढ्याचेंच चर्चितचर्चण करावयाचें असें करू नये. कारण असल्या एका क्लबात एकतर्फीच मते प्रतिपादिली जातात, व त्याचा पुनरुच्चार ऐकण्यापलीकडे त्या क्लबाच्या सभास जाऊन काहीं फायदा होणार नाही, असें लोकास एकदा समजलें म्हणजे त्या क्लबाकडे कोणी दुकून पाहणार नाही. तथापि देशहिताच्या सर्वसामान्य गोष्टींची चर्चा त्या क्लबात होऊ लागली

म्हणजे बरेच लोकहि त्या क्लबात व्याख्यानासाठी येऊ लागतील. असे झाल्याने इतर लोकहि प्रथमतः तिकडे जाऊ लागतील, व काहीं काळाने त्या संस्थेचे अभिमानीदेखील होतील. सामान्य लोकांस राजकीय सघात ओढणे हे सघाचे दुसरे काम आहे. राजकीय क्लबात, आपल्या क्लबाचे महत्त्व गावात स्थापन करण्याकरिता जितका इतर दिखाऊपणा लागेल तितका केला पाहिजे, व बहुजनसमाजास ज्या गोष्टी आवडतात त्या गोष्टींचा अतर्भाव केला पाहिजे. पुढारी होऊ इच्छिणाऱ्या मनुष्यास आपल्याकडे लोक ओढून घेण्यासाठी ज्याप्रमाणे पोषाखाचा डामडोल, घोडागाडी, या सर्व गोष्टी ठेवाव्या लागतात व निवडणुकीच्या दिवसात सभासद होऊ इच्छिणाऱ्यास मतदाराना मेजवान्या वगैरे द्याव्या लागतात, त्याचप्रमाणे एखाद्या राजकीय संप्रदायाची गोष्ट आहे.

पूर्वी ज्या वेळेस धर्मज्ञान लोकांस करून द्यावयाचे होते त्या वेळेस धर्मज्ञानप्रसारार्थ चळवळ करणाऱ्यांनी एका गोष्टीवर जोर दिला. ते म्हणत, धर्मज्ञान हे केवळ पडिताकरिता नाही, तर स्त्री-शूद्राकरिता आहे शासन-धर्माच्या म्हणजे राजकीय तत्त्वाविषयी बोलतानादेखील ह्याच वाक्याचा पुनरुच्चार केला पाहिजे राजकीय चळवळी केवळ कायदेपडिताकरिता नाहीत, तर स्त्री-शूद्राकरितादेखील आहेत. महाराष्ट्रात जे जे क्लब आहेत ते ते कसे असावेत हे सागत बसण्यापेक्षा त्यात आढळून येणाऱ्या दोषांची नामावलि वाचली म्हणजे अधिक उपयोग होईल

आपल्या क्लबातील एक मोठा दोष म्हटला म्हणजे, तो क्लब फक्त पादरपेशाचाच होतो हा होय. आपल्या क्लबातून कुणबी, मराठे, वाणी, मारवाडी इत्यादिकांचा समावेश करण्याचा आपण प्रयत्न करीत नाही. अर्थात् आपल्या चळवळी काय काय होतात, आपली ध्येये काय आहेत इत्यादि कल्पना मारवाडी, शेतकरी, दुकानदार इत्यादिकामध्ये शिरत नाहीत; व त्यामुळे त्यांच्या साहाय्यास व सहानुभूतीस आपण सुकतो. वर्गणी गोळा करावयाची झाली तर तिचा बोजा पादरपेशावरच पडतो, इतरावर पडत नाही. आपण पादरपेशे लोक राष्ट्रापासून इतके अलिप्त असता राष्ट्राच्या प्रतिनिधींचे पद आपणास आहे असा इष्ट धरून बसतो हा आपला

निव्वळ दुराग्रह आणि उद्धटपणा आहे. बहुजनसमाजाचे आपण प्रतिनिधी आहोत असा हट्ट धरताना आपल्या आधळेपणाखेरीज तिन्हाइतास काय बरे दिसून येणार आहे ?

आपल्या क्लबामध्ये स्त्रीवर्ग तर मुळीच नाही. सुखदुःखाचे भागीदार आपण पुरुषच आहोत, स्त्रीवर्ग जणू काय अस्तित्वातच नाही. 'देश' मरो अगर जळो, - बायकांना त्यांच्याशी काही कर्तव्य नाही, अशीच आपली भावना आहे की काय कोण जाणे. स्त्रियांचे राजकीय कर्तव्य आज अगदी सक्षित असले तरी ते अगदी नाही असे नाही. ज्या विचारानी पुरुष प्रेरित होतात त्याचा प्रसार स्त्रियातदेखील झाला पाहिजे. तसे झाले नाही तर आपल्या गृहसौख्यावर व तसेच कर्तव्यबुद्धीवर अनिष्ट परिणाम झाल्याशिवाय राहणार नाही. एकच उदाहरण घेतो. कल्पना करा की, एखाद्या मनुष्यास देशाकरिता स्वार्थत्याग करावयाचा आहे. या स्वार्थत्यागाचे महत्त्व कळण्या-इतकी व त्याच्या त्या इच्छेबद्दल नवऱ्याविषयी आदरबुद्धि वाटण्याइतकी तरी त्याच्या बायकोची बौद्धिक स्थिति असली पाहिजे. ती तशी नसली तर बायकोस नवऱ्याविषयी आदर वाटणार नाही. एखादी मोठी नोकरी सोडून देणाऱ्या नवऱ्याबद्दल त्याच्या बायकोस, त्याच्या नोकरी सोडण्याने तिच्या सुखात अंतर पडल्यामुळे आदर न वाटता तिरस्कार वाटे. व दुसऱ्या बायकाच्या घरची मडळी कसे पैसे मिळवितात आणि तुम्ही मिळवीत नाही असे सांगून ती त्याचा जीव नकोसा करील. लोकांच्या मनात एखाद्या मनुष्याविषयी सन्मान आहे; तथापि त्याच्या बायकोच्या मनात विलकूल नाही, अशा गोष्टी थोड्या थोडक्या नाहीत. विद्या म्हणजे काय ? कोणास विद्वान् म्हणावयाचे या कल्पना अशिक्षित स्त्रियास येणारच नाहीत. आणि विद्वान् नवऱ्याचा विद्येबद्दल अशिक्षित स्त्रियास अभिमानदेखील वाटणार नाही. त्याच्या तर्कशास्त्राप्रमाणे जो मनुष्य अधिक पैसे मिळवितो तो अधिक विद्वान्. नवऱ्याविषयी बायकोच्या मनात आदरबुद्धि वाढावी ही गोष्टी अनावश्यक आहे हे स्त्रीशिक्षणास अत्यंत नाके मुरडणारे लोक देखील म्हणावयाचे नाहीत. राजकीय चळवळींमध्ये पडून स्वतःचे अकल्याण करून घेणारा नवरा सन्माननीय आहे हे जर स्त्रियास भासणे समाजास अवश्य असेल तर शासन-विषयक व पक्षविषयक कल्पना थोड्या अंशी तरी स्त्रियात उत्पन्न झाल्य

पाहिजेत. पोलिटिकल क्लबमध्ये स्त्रियांचा प्रवेश करवून राष्ट्रहिताच्या कामासाठी त्यांच्या बुद्धीप्रमाणे काही अशी तरी त्यास लावणें हें राष्ट्रास हितावह होईल. सध्याच्या स्थितीत बायकांच्या उत्साहनाशक शब्दांनी स्वतःची तगडीमोड करून घेऊ इच्छिणाऱ्याने एक तर अविवाहित राहिलें पाहिजे; अगर मी वाटेल तें करीन, तू चुलीपुढें स्वयंपाक कर व दुसरें काहीं एक करू नको - असे बोलून प्रसर्गी यष्टिप्रयोग करून बायकोस गप्प केलें पाहिजे. अगर अडाणी बायकोच्या बुद्धीनें आपल्या आयुष्याचें अगर कर्तव्याचे नियमन करून घेतलें पाहिजे.

सधानीं आपलें काम करताना एक कर्तव्य विसरता कामा नये, तें हें की, आपल्या देशात जो एकलकोंडा स्वभाव आहे तो घालवून देऊन लोकास सधेच्छु बनविले पाहिजे. जे लोक सधेच्छु नसतील त्यापेक्षा केवळ चहा पिण्याकरिता आणि विड्या ओढण्याकरिता एकत्र जमणारे लोक देशहिताच्या दृष्टीनें अधिक चागले हें लोकास बजाविलें पाहिजे.

आपल्या देशात लोकात मिळून मिसळून वागण्याची सवय बिलकूल नाही " आपण बरे कीं आपलें घर बरें " हें तत्त्वज्ञान आपल्या हाडीमासीं खिळलेले दिसतें. एकीकडे तर आपण आम्हास स्वराज्य हवें असें म्हणतो, व समतेच्या कल्पना इंग्रजी प्रथातून शिकून त्याचे गोडवे गातो, व दुसरीकडे पाहिलें तर आपलें आचरण त्या कल्पनांच्या अगदीं विरुद्ध असतें. ज्या गावात वकील वगैरे मडळींचा क्लब असतो त्या गावात त्या क्लबासंबंधानें विलक्षण गप्पा पसरलेल्या असतात. एक म्हणतो, तेथें ब्राह्मण लोक ' मटन ' खातात. दुसरा म्हणतो, त्या क्लबाचे दारूचे बिल दरमहा पाचशें रुपयावर होतें ! याचें कारण एवढेच असतें कीं, ज्या ठिकाणीं काहीं विवक्षित मडळी-खेरीज करून इतर कोणी जात नाही त्या मडळीसंबंधानें बऱ्याच वेड्या-वाकड्या कल्पना लोकात पसरवावयाच्या म्हटल्या तरी तें शक्य होतें. शिवाय एकत्र जमून गप्पा मारण्यासाठी व विनोदानें काळ घालविण्यासाठी पैसे खर्चणें हें तर लोकास अजून शिकावयाचेंच आहे. पुष्कळ लोक जेथें जाण्यास पैसे पडतात तेथें जात नाहींत, व आपण का जात नाही असा कोणी प्रश्न विचारला म्हणजे स्वतःचा कजूसपणा स्पष्टपणें न सांगता त्या संस्थातले दोष

काढण्यास प्रवृत्त होतात. एवढेहि येथे सांगितले पाहिजे की, आपल्याकडील क्लृप्तासारखे निर्हेतुक सध पुष्कळ लोकाम आवडणार नाहीत. ज्याप्रमाणें फुंकळ लोकास तत्त्ववेत्त्याच्या मडळीत चहा-काफीची सोय करणें अवश्य वाटते, व ती केली नाही तर तो सध आवडत नाही, त्याप्रमाणें निव्वळ चहा-काफीच्या क्लृप्तात वेळ दवडणे 'विचारी लोका'स आवडत नाही. क्लृप्त चागला लोकप्रिय व सर्वमान्य होण्यास शरीर व मन या दोहोंसहि पुष्ट करणाऱ्या व आनदविणाऱ्या गोष्टी पाहिजेत. येथें कोणी असा प्रश्न उपस्थित करील की, राजकीय म्हणजे शासनविषयक प्रश्नावर लोकामध्ये विवक्षित स्थिति उत्पन्न करण्यासाठीं केवळ बुद्धिगोचर वादविवादाखेरीज अन्य उपायाचा उपयोग करावा कीं नाही? लोकामध्ये जर एखादे मत पसरवावयाचें असेल तर तें चहा-काफीचा उपयोग का करावयाचा? मते लोकास सांगावीत म्हणजे झालें. आपणाकडे लोक ओढून घेण्याचें कारण काय? अनुयायी उत्पन्न का करावयाचे, शिष्टमंडळें का बनवावयाचीं?

याला उत्तर एकच आहे. मनुष्यस्वभाव केवळ मतार्थी नाही. एखाद्या राजकीय अगर धर्मविषयक अगर परमार्थविषयक संप्रदायाचे लोक अनुयायी बनतात ते केवळ विवक्षित तत्त्वे त्यास पटलीं म्हणून बनतात असें नाही. कित्येक लोक तर आपणास चार चागली मित्रमंडळी मिळाली म्हणून एखाद्या सांप्रदायाच्या सघाचे सभासद होतात. कित्येक लोक असे आहेत की, एखाद्या सघानें प्रत्येक सभासदाकरिता काहीं विला वगैरे काढला म्हणजे तो विला आपणास वापरावयास सापडावा म्हणून सभासद होतात. मला अशी अनेक पदवीहीन व ज्ञानहीन मंडळी ठाऊक आहेत की त्यांच्या दृष्टीने रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे सभासद का व्हावयाचें, -तर आपल्या नावापुढें एम. आर. ए. एस. अशीं अक्षरे लिहिता यावीत. काहीं मंडळी एफ्. टी. एस्. हीं अक्षरे नावापुढे लिहिता यावीत याकरिता थिऑसफीच्या अव्वल दिवसात त्या सस्थेचे सभासद झाली होती. एखाद्या संस्थेचे गोंडे अगर विले अगर दुसरीं उपकरणें आपल्या अगाखाद्यावर नाचविण्याची इच्छा सार्वत्रिक आहे. लोकास परमार्थसाधन शिकवून त्याचा उद्धार करावा, या इच्छेनें स्थापन झालेल्या सस्थादेखील आपलें उत्पन्न वाढविण्यासाठीं व लोकास अधिकाधिक उपदेश करण्यासाठीं लागणारें लोकसाहाय्य व द्रव्य-

सामर्थ्य वाढविण्याच्या हेतूने उपदेशाखेरीज इतर उपायाची उपेक्षा करीत नाहीत, व केवळ विद्वान् लोकांच्या मंडळ्या आपले अस्तित्व कायम रहावे यासाठी दिखाऊ पदवीस भुलून आपणाकडे येऊ पाहणाऱ्या लोकांची उपेक्षा करीत नाहीत, तर शासनविषयक विचारांचा प्रसार करण्यासाठी स्थापन झालेल्या मंडळ्यास ही उपकरणे अधिकच अवश्य होत.

लोकहितार्थ ज्या कल्पना राजकीय सघात वागत असतील त्या कल्पनांचा प्रसार होऊन लोकमत अनुकूल झाले म्हणजे, त्या कल्पनांचा परिणाम शासनयंत्रावर घडविणे हे त्या कल्पनासंबंधाने दुसरे कर्तव्य होय. मतदार लोकास एकत्र करणे, त्यास आपल्याकडे ओढून घेणे, त्यास विचारांची तालीम देणे हे आणखी एक कर्तव्य होय. ज्या शहरात राजकीय सघ असेल त्या शहरात जे मत देणारे लोक असतील त्यांच्याकडे वारवार जाऊन त्यास सुधारण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. शहरातून जे मतदार आहेत त्यांच्याकडे वर्षातून केवळ एकदा जावयाचे असे करणे बरोबर नाही. कल्पना करा की, एक मनुष्य वर्षातून एकदाच मतवाल्याकडे जातो, व दुसरा मनुष्य या मतवाल्यास वारवार भेटत असतो या दोन प्रकारच्या मनुष्यात वारंवार भेटणारा मनुष्य अधिक यशस्वी होईल यात शका नाही. कर्तव्यबुद्धीचा विचार जरी घटकाभर वाजूस ठेवला व स्वतःची महत्त्वाकांक्षा तृप्त करणे हा विचार जरी मनात आणला तरी तेवढ्यावरून मतदाराशी अधिक सवय ठेवण्याचे काम अवश्य होईल. मतदार लोक आजकाल आपल्या शहरातून शिक्षणाने व संस्कृतीने कमी योग्यतेचे असतात, पण तेवढ्यावरून त्यांच्याशी बोलणे चालणे व दळणवळण ठेवणे हे हलकेपणाचे आहे असे नाही लोकास राजकीय हक्क देण्याचे जे हेतू आहेत त्यात खालच्या व वरच्या लोकात दळणवळण वाढवावे, व खालच्या लोकांची संस्कृति सुधारावी हा तर प्रधान हेतू आहे. अशिक्षित लोकामध्ये अनेक दोष असतील, तथापि कर्तव्यबुद्धीची जागृति ह्या वर्गात करून देणे हे अगदीच अशक्य आहे असे नाही चांगल्या व लोकहितार्थ झटणाऱ्यास आपले मत आपण द्यावे ही इच्छा अडाणी लोकातदेखील असते. पण आज मत देणाऱ्या लोकास उमेदवार वर्षातून एकदा काय ते भेटतात, व मत मागण्यासाठी येतात. त्यास आज 'गोडबोले' हि सारखाच आणि 'नसरवानजी' हि सारखाच. दोघेही दूर दूर राहणारे

व वर्षातून एकदा तोंड दाखविणारे. अशा वेळेस मतदारानीं तरी काय करावें? गोडबोले तत्त्ववेत्त्यापेक्षा गुत्तेवाला साहेब नसरवानजीच त्याच्या असला तर अधिक ओळखीचा असावयाचा. मतदारास वर्षभर आपल्या सघाशीं सबंध ठेवण्यास जर उत्तेजन दिलें तर मतदाराची बौद्धिक स्थिति सुधारेल. मतदारास आपलीं मतें व विचार सांगण्यात कमीपणा कोणासहि येणार नाही. राजकीय संघ निर्माण व्हावयास व त्यास अडाणी लोक जोडावयास खरी अडचण बहुजनसमाजाची हीन स्थिति आहे हें नसून, खऱ्या पुढाऱ्याच्या अर्गी अवश्य असलेल्या गुणाचा अभाव आहे सुशिक्षितांनीं अशिक्षिताकडे कसें जावें, व राजकीय विचाराची तालीम लोकास कशी द्यावी, व कल्पनायुक्त मनुष्यांनीं इतर लोकास आपल्याकडे ओढून घेऊन सस्था हस्तगत कशा करून ध्याव्यात या महत्त्वाच्या विषयावर पुढें कधीं तरी लिहीन.

नगरसंवर्धन आणि नगरसौंदर्य

आपल्या देशात म्युनिसिपालिट्याची कर्तव्यासंबंधाने कल्पना फारच कोती आहे.

शहर अगर सस्थान याची स्वकर्तव्यासंबंधाने जी कल्पना असते, तीस दोन कारणे असतात. एक तर राज्यपद्धतीप्रमाणे शहराचे कर्तव्य काय, व राज्याचे म्हणजे सस्थानाचे अगर देशाचे कर्तव्य काय, हे कर्तव्याची वाटणी होऊन ठरलेले असते. उदाहरणार्थ, जर शहर हेच स्वतंत्र सस्थान असले तर परराज्याबरोबर राजकारण शहरास करावे लागते. मग हे, शहर एका मोठ्या राज्याचा भाग असेल तर तो व्यवहार शहरास करावा लागत नाही. राष्ट्राच्या अतर्व्यवस्थेत शहराचे काम शहराकडे किती सोंपवावे, व किती सोंपवू नये हे निश्चित नसते. यासंबंधाने पुष्कळ ठिकाणी भेद आढळून येतो.

नगर अगर राष्ट्र याची स्वकर्तव्यकल्पना निश्चित होण्यास दुसरे एक कारण असते. आपल्या सत्तेखाली जो जनसमूह आला असेल, त्यासंबंधाने आपले ध्येय काय? या विषयावर त्या राष्ट्रातील तत्त्ववेत्ते जे विचार प्रगट करतील, त्या विचाराचा परिणाम लोकावर व लोकनियुक्त सत्ताधारी वर्गावर होतो

ग्रीससारख्या देशात शहर म्हणजे एक तऱ्हेचे राज्यच होते. तेथे शहरासंबंधाने नागरिकांची कर्तव्ये काय आहेत यासंबंधाची कल्पना देखील उज्ज्वल होती. इंग्रजीत 'सिटिझन्' याचा अर्थ केवळ शहरात राहणारा इतकाच नाही, तर एखाद्या रियासतीत राहणाऱ्या सर्व लोकास व विशेषेकरून त्या रियासतीचे सूत्रचालन ज्या लोकाच्या हाती अशें करून असते त्यास हा शब्द लावण्यात येतो. ते सर्व लोक शहरातच राहणारे नसतात. तथापि सर्वच लोकास 'सिटिझन्' म्हणजे 'नगरवासी' असा शब्द

लावण्यात येतो याचें कारण ग्रीस देशात जी परिभाषा ठरली ती इंग्रजीत राहिली हें होय. मराठीत आपण नागरिक हा शब्द लावतों याचें कारण इंग्रजी शब्दाचें आपण रूपांतर केले हें होय. पडिता रमाबाई यांनी 'नागरिक' या शब्दास आक्षेप घेऊन "जानपद" हा शब्द सुर्चावला होता, पण तो रुढ झाला नाही "नाकरिक" हा शब्द संस्कृतमध्ये 'सभ्याचारयुक्त मनुष्य' या अर्थानें वापरतात. असो. सभ्याच्या परिस्थितीत ग्रीकाची उज्ज्वल कल्पना व्यवहार्य नाही तथापि त्याचीं ध्येयें जर आपण लक्षात ठेवलीं तर बराच फायदा होणार आहे. प्राथमिक शिक्षण व शहराची साफसफाई, पाण्याचा पुरवठा व रस्त्यात दिवे लावणें यापलीकडे आपल्या नागरिकत्वाच्या कर्तव्या-विषयाच्या कल्पना जात नाहीत, परंतु आपल्या त्या कल्पना अधिक विस्तृत व्हाव्यात यासाठीच हा लेख लिहीत आहे.

जनपदाच्या संस्कृतीत नगराचें स्थान

आज आपल्या देशात शहर म्हणजे केवळ राष्ट्रभाग ऊर्फ जनपदाचा भाग आहे व शहराचें कर्तव्य आपल्या लक्षात येण्यासाठीं राष्ट्रामध्ये शहराचें स्थान काय या विषयाकडे आपण प्रथम लक्ष दिलें पाहिजे

शहर हें संस्कृतीचें केंद्र होय आसपासचीं खेडीं आपल्या अनेक गरजा शहरात जाऊन भागवतात ज्या गोष्टी खेड्यात मिळत नाहीत त्या शहरात मिळतात नाटकगृहे, विद्यापीठे, पुस्तकालये इत्यादि गोष्टींमुळें देखील अनेक लोकांचे पाय शहराकडे वळतात चांगले कपडे शिवणारे शिंपी, कुशल सुतार, सोनार, लोहार, चाभार इत्यादि वर्ग शहरात असतात, यासाठीं चांगल्या मालाचे ग्राहक शहराकडे धाव घेतात. बहुतेक खेड्यात वाण्याचीं दुकानें देखील चांगलीं नसतात. त्यामुळें तो सौदा देखील खेड्यातील लोकाम शहरातच करावा लागतो.

खेड्यात होणारा माल ज्या लोकास विकून टाकावयाचा असतो त्या लोकास तर शहरातच यावें लागतें. शिवाय शेतकामासारखें काम बहुतेक लोकास कंटाळवाणें वाटतें, व यासाठीं नोकरी मिळाली तर ती शहरातच पहावी अशी पुष्कळ लोकास इच्छा असते. शहराची भरभराट अर्थात् लोकास अनेक कामाकरिता शहरात यावें लागतें या गोष्टीवरच अवलंबून

असते. जे शहर लोकास आपल्या व्यापारधंद्यासाठी अगर इतर गरजा भागविण्यासाठी शहरात येणाऱ्यास उत्तेजन देईल ते शहर अधिक भर-भराटेल यात नवल ते कोणते ? शहराच्या कार्यकारी सस्थेचे म्हणजे म्युनिसिपालिटीचे अथवा तेथील नगरहितेच्छु नागरिकांचे कर्तव्यकर्म कोणते हे ज्यास समजून घ्यावयाचे असेल, त्याने जनपदाची कोणती कामे शहर करिते याचे सूक्ष्म अवलोकन करावे. व शहर सुधारण्याकरिता म्हणजे शहराकडून जनपदाची सेवा अधिक चांगली घडवून आणण्याकरिता प्रयत्न करावा. शहराची उत्तरप्रकारे सेवा करावयाची म्हणजे राष्ट्राची सेवा करण्यात आपल्या शहरास उत्तम प्रकारे मदत करावयाची हे होय. म्युनिसिपालिटी सर्व लोकांचे हित साधण्याचा सर्व लोकानी एक होऊन प्रयत्न करण्यासाठी निर्माण झालेली मंडळी होय. ही गोष्ट ज्याच्या हृदयास पटली तोच मनुष्य म्युनिसिपालिटीचा सभासद होण्यास योग्य होय. शहरातील लोकांनी म्युनिसिपालिटीचे वर सांगितलेले कर्तव्य लक्षात ठेवून सभासदाकडून सद्भावाने काम करून घ्यावे. जो मनुष्य हे काम करण्यास योग्य नसेल त्यास घालवून देण्याचा प्रयत्न करावा.

शहरात येणाऱ्या लोकांचे वर्गीकरण करून त्या वर्गाच्या वृद्धीस कोणत्या गोष्टी कारण होतात याचा विचार करू. पहिला वर्ग कायमच राहणाऱ्याचा हा वर्ग बराच मोठा असतो. “कायमचा रहाणार” या शब्दाचा अर्थ एवढाच की, त्याचे उपजीविकेचे स्थान शहरच आहे या वर्गात अनेक प्रकारच्या लोकांचा समावेश होतो. सरकारी नोकर, उच्च प्रकारच्या धंद्यातील लोक (उदाहरणार्थ डॉक्टर, वकील वगैरे, दुकानदार, कारागीर, ठोक व्यापार करणारे, दलाल, कारखानदार इत्यादि माणसे) या वर्गात येतात शहरातील लोक परस्परावलंबी असावयाचेच व यामुळे बहुतेक धंदे शहरात चालतात उदाहरणार्थ, सुनाराम सोनाराची गरज असतेच, या दोघास व इतर धंद्यातील लोकास शिंप्याची गरज असते; सर्वच लोकास न्हाव्याची गरज असते परस्परावलंबनाने बहुतेक धंदे चालतात. तथापि या लोकांचे उत्पन्न काही अशी बाहेर गावाहून येणाऱ्या लोकावर अवलंबून असते. शहराची लोकसंख्या केवळ कायमच्या परस्परावलंबी धंद्याने वाढत नाही, लवकरच समाजाची वाढ थांबते. शहरात

लागणाऱ्या गरजा निरनिराळ्या वर्गांकडून जोंपर्यंत पूर्ण झाल्या नाहीत व जोंपर्यंत एखाद्या धंद्यास वाजवीपेक्षा अधिक किफायत होते तोंपर्यंत ती गरज पुरविणारा वर्ग वाढतो व समाजाची वाढ लवकरच खुंटल्यासारखी होते; अगदीच खुंटली नसेल तरी वृद्धि मंदगतीने होते.

शहरांत कायमच्या राहणाऱ्या लोकांची वृद्धि होण्यास दोन गोष्टी कारण होतील. एक तर सर्व धंद्यांस जो आश्रय केवळ एकाच शहरांत राहणाऱ्यांना परस्परांकडून मिळतो त्यापेक्षा निराळें कांहीं तरी द्रव्यसाधन झालें पाहिजे, तसें द्रव्यसाधन झाल्याशिवाय शहराची वृद्धि होणार नाही, एवढेंच नव्हे तर खेड्याचें शहरहि बनणार नाही. न्हावी, शिंपी, सोनार, लोहार हे तर खेड्यांपाड्यांतून देखील असतात व खेड्यांमध्ये देखील परस्परांकडून आश्रय मिळतो. असें असतां देखील खेड्यांची लोकवस्ती फारशी वाढत नाही. केवळ एका स्थानावर राहणाऱ्या लोकांकडून मिळणाऱ्या परस्पर आश्रयाखेरीज जर इतर कोणताहि आश्रय कोणत्याहि स्थानांतील लोकांस मिळाला नसता, तर शहरें उत्पन्नच झालीं नसतीं व खेड्याखेरीज देशांत दुसरे कांहींही नसतें. तथापि वस्तुस्थिति अशी नाही.

निरनिराळ्या धंद्यांतील स्थानिक अन्योन्याश्रयाखेरीज शहराच्या वृद्धीस व पुष्कळ अंशी अस्तित्वासच कारण गोष्ट म्हटली म्हणजे शहरांतील लोकांचा व राष्ट्रांमधील इतर लोकांचा संबंध ही होय. हा संबंध अनेक प्रकारचा असतो. एक तर शासनविषयक संबंध होय. पुष्कळ शहरें तालुक्यांची, जिल्ह्यांची अगर संबंध राज्यांची ठिकाणे असतात. तालुका, जिल्हा, प्रांत, राष्ट्र यांतील पैसे गोळा केले जाऊन, ते कांहीं विवक्षित ठिकाणी खर्च केले जातात व तो खर्च नगरांच्या स्थापनेस अनेक प्रसंगी कारणीभूत होतो.

आपल्या देशांत बहुतेक जी मोठी शहरें आहेत त्यास कारण हेंच आहे. कांहीं मोठी शहरें जिल्ह्यांची ठिकाणे आहेत, कांहीं प्रांतांची ठिकाणे आहेत व कांहीं संस्थानांच्या राजधान्या आहेत. शहरांतील लोकांचा व राष्ट्रांतील इतर लोकांचा दुसरा आणखी संबंध म्हणजे व्यापार-विषयक, शिक्षणविषयक, इत्यादि प्रकारचा होय. बहुतेक प्रसंगी शासन-

विषयक सबंध असला म्हणजे इतर प्रकारचा सबंध आपोआपच उत्पन्न होतो. खेड्यातील अधिक खर्च करणाऱ्या लोकांचा म्हणजे उच्च तऱ्हेच्या गरजा भागविण्याची सोय राजधानीच्या शहरात उत्पन्न होते. शहर आसपासच्या खेड्यातील लोकांच्या गरजा जसजसे अधिक चांगल्या तऱ्हेने भागविते, तसतसे शहराचे वैभवहि वाढत जाते

शहराचा सबंध केवळ आसपासच्या खेड्याशीच नसतो, तर इतर शहराशी देखील असतो, व एखादे शहर अधिक सुधारलेले म्हणजे इतर शहरांच्या गरजा भागविण्यास अधिक समर्थ असले म्हणजे इतर शहरें-देखील त्या शहराच्या वृद्धीस कारणीभूत होतात.

आपल्या शहरातून त्याच्या नेहमीच्या कर्तव्यापैकी पुष्कळ कर्तव्ये चांगल्या तऱ्हेने बजावली जात नाहीत, हे दाखविण्यासाठी एकदोनच उदाहरणे देतो

नामदार गोखल्यानी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करण्याचा अधिकार म्युनिसिपालिट्यास द्यावा असे बिल पुढे आणले व ते अनेक प्रसर्गी फेटाळून लावण्यात आले, सरकारचे कर्तव्य कसेहि असो, तथापि म्युनिसिपालिट्यानी आपले कर्तव्य केले आहे काय ? ज्या म्युनिसिपालिटीस यासंबंधाचा अधिकार हवा असेल, तिने जर आपणापुरता तो अधिकार मागितला व त्याच्याबरोबर ते शिक्षण देण्यासाठी आम्ही काय करणार आहो, किती खर्च करण्यास तयार आहो, सरकारने खर्च किती केला पाहिजे यासंबंधीची एखादी पद्धति तयार केली, व तिला मजुरी मिळण्यासाठी खटपट केली, तर आपले करणे फुकट जाईल असे वाटत नाही. म्युनिसिपालिट्यास अधिकार देण्याचे बिल पास करून मग काही म्युनिसिपालिट्यानी ही गोष्ट केली काय, आणि त्यानी चळवळीत पुढाकार घेऊन स्वतःपुरती मागणी करून तो अधिकार मिळविला काय, परिणाम सारखाच होणार. जे शहर ऊर्फ म्युनिसिपालिटी जिवंत असल्याप्रमाणे आचरण करील त्याच शहरास प्राथमिक शिक्षणाचा लाभ होणार. शहरातच जर जीवन नसेल तर कायद्याने कितीहि सवलती दिल्या तरी त्या व्यर्थ होत.

आपले नित्य कर्तव्य कराव्यास शहराने काय केले पाहिजे हे समजण्यास आणखी एक उदाहरण देतो.

आपल्या अनेक शहरात पाण्याचा जसा पुरवठा व्हावयास पाहिजे तसा होत नाही तो व्हावा यासाठी काय करावे हे सांगणे माझे काम नाही; या विषयाकडे पुष्कळ म्युनिसिपालिट्यांचे लक्ष लागले आहे तो पुरवठा कसा व्हावा हेहि मोठे गूढच आहे. तथापि यासंबंधाने म्युनिसिपालिट्यास एक गोष्ट करता येण्यासारखी आहे. ती ही की, त्यांनी स्वतः काय काय खटपटी केल्या याचा साद्यन्त वृत्तान्त देणारें छापील पत्रक काढावे, हा प्रश्न सोडविण्यासाठी तो लोकांच्या पुढे माडावा, पाण्याचा पुरवठा उत्तम करण्यासाठी काय करावे या संबधाने योजनात्मक निबंध मागवावेत व पाचदहा हजार रुपयांचे बक्षीस लावावे. तसे केले म्हणजे अनेक माणसे आपले डोके चालवू लागतील व उपाय शोधण्यासाठी परिश्रम करतील. पुष्कळदा असे होईल की कोणा एकाकडे काढलेली योजना जरी पूर्ण यशस्वी झाली नाही तरी अनेक मंडळीने काढलेल्या कल्पना वाचून फायदा होईल, व पाण्याचा प्रश्न जरी पूर्णपणे सोडविला गेला नाही तरी तो सोडविण्यास बरीच मदत होईल.

प्रगतीचे अर्थशास्त्र—एकदा राजधानीतील गरजा पुरविणारा वर्ग व राष्ट्रातील गरजा यांचे समीकरण झाले व राष्ट्रातील राक्षणी व गरजा यामध्ये बदल पडला नाही व राष्ट्राचा इतर राष्ट्रांशी फारसा व्यापार नसला म्हणजे राष्ट्राची वाढ खुटते. मागणी व पुरवठा याचे एकदा समीकरण झाले व मागणीच्या आकारात अगर स्वरूपात फेरबदल झाला नाही तर समाजाची वाढ खुटते, हा अर्थशास्त्राचा सिद्धान्त लक्षात ठेवावा. मागणी व पुरवठा यांचे समीकरण वारवार होऊ पाहत असते. व यासाठी दुसऱ्या काही गोष्टींना जर यामध्ये पडून ती स्थिति टाळली नाही तर वाढ खुटणे हा स्वाभाविक परिणाम आहे. सृष्टीचा क्रम अशेवरून राष्ट्राची वाढ खुंट. विण्याचा आहे असे म्हटले पाहिजे, वाढखुटीस अवरोध करणाऱ्या गोष्टी कोणत्या आहेत याचा विचार करिता खालील गोष्टीस महत्त्व द्यावेसे वाटते.

नव्या गरजांची वाढ ही दोन तऱ्हेने होते; एक तर “आकाराने” ती वाढ होते म्हणजे पूर्वोपभुक्त वस्तूचाच अधिक खप होतो. दुसरी तऱ्हा म्हणजे “प्रकाराने” नवीनच चिज्जा निर्माण होतात व त्याचा

खप होऊ लागतो. उदाहरणार्थ, पूर्वी जर लोकास वर्षातून दर माणशी एकच धोतरजोडी पुरत असेल पण पुढे दोन लागू लागल्या तर ती आकाराने वाढ झाली. पूर्वी लोकास वर्तमानपत्रे, गोष्टींची पुस्तके लागत नव्हती, आता ती लागू लागली आहेत, हे प्रकाराने झालेल्या वाढीचे उदाहरण होय. वर आकाराने झालेल्या वाढीचे जे उदाहरण दिले ते व्यक्तीच्या दृष्टीनेच दिले आहे. समाजाच्या दृष्टीने देखील गरजाची आकाराने वाढ होत आहे. एक तर प्रत्येक व्यक्तीस लागणाऱ्या वस्तू व्यक्तीसच अधिकाधिक लागू लागतात, व दुसरी गोष्ट म्हणजे समाजातील उच्च स्थितीत राहणाऱ्या लोकास लागणाऱ्या वस्तू इतर खालच्या दर्जाच्या लोकांसहि लागू लागतात. या दोन कारणामुळे समाजातील गरजाची आकाराने वाढ होते.

प्रकाराने जी वाढ अधिक होते त्याचेहि काही प्रकार आहेतच एक तर पूर्वी ज्या वस्तूचा लोकाकडून उपयोग होत असेल त्याच वस्तु लोकास लागतात, पण अधिक चांगल्या प्रकारच्या त्यास अवश्य होतात. आपणामध्ये या दृष्टीने देखील गरजाची वाढ होत आहे. आज ज्या प्रकारच्या कापडाचे कपडे लोक वापरीत आहेत त्यापेक्षा उद्या चांगल्या कापडाचे कपडे लोक वापरू लागले म्हणजे गरजेत प्रकाराने बदल झाला असे होईल अगदी नवीन गरजा लोकास भासू लागल्या म्हणजे दुसऱ्या तऱ्हेची प्रकाराने वाढ झाली.

प्रगतीचे अर्थशास्त्र व पुणेकरांची वृत्ति—लोकांच्या गरजाची वाढ झाली म्हणजे समाजाची अनेक प्रकाराने प्रगति कशी होते याचे दिग्दर्शन वर झालेच. जे शहर इतर शहरांच्या व खेड्यांच्या गरजांचा पुरवठा करील त्या शहरास प्रमुखत्व येते. ही गोष्ट जास्त जास्त स्पष्ट करून दाखविण्यास आपण एकच व जवळचेच उदाहरण घेऊ. आज महाराष्ट्रात पुणे शहर जे प्रमुखत्व पावले आहे, त्याची कारणे दोन तीन आहेत. एकतर मुंबई सरकारची काही ऑफिसे पुण्यास आहेत व त्यामुळे पुण्यास काही प्रमुखत्व आहे. पुणे पेशव्याची राजधानी असेल पण तेवढ्यावरून आज त्याचे प्रमुखत्व नाही. पूर्वी जरी पुणे, कसेहि असले व लोकाना

पुण्यास कशाकरिताहि जावें लागत असलें तरी आज त्याचें काय! पुण्यास आज जर काहीं महत्त्व असेल तर तें दोनच कारणांनीं — एक तर तें शिक्षणाचें स्थान आहे व दुसरें ‘केसरी’ पत्र तेथें निघतें, आपण जर एका दृष्टीनें विचार केला तर अर्वाचीन पुणें शहराचा कर्ता पुरुष एकच आहे असें दिसतें आणि तो पुरुष म्हणजे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हा होय. पुण्यातील अत्यंत प्रमुख अशी शिक्षणसंस्था त्याच्याच परिश्रमानें अस्तित्वात आली व ‘केसरी’ पत्राचें सस्थापकत्व बहुतांशी त्यासच दिलें पाहिजे. पुण्यातलि अनाथ बालिकाश्रम, सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी इत्यादि संस्था म्हणजे विष्णुशास्त्र्याच्या पूर्वपरिश्रमाचें विकसन होय त्यानें जगविलेली टोळी एक राहो अगर तीत भाडणें होऊन दोन विभाग होवोत, त्या प्रत्येक विभागाचे कसेंहि विकसन होवो, उत्पादकाचें उत्पादकत्व त्यामुळें जात नाहीं. आजचें पुणें म्हणजे बहुतांशी विष्णुशास्त्र्याची कृति होय. विष्णुशास्त्र्याच्या उदाहरणावरून एकच मनुष्य कर्तृत्ववान् असला म्हणजे आपल्या शहराची वृद्धि कशी करतो तें दिसून येईल.

पुण्याचें अर्थशास्त्र फार कोतें आहे हें वर विधान केलें, तथापि असें समजू नये कीं हें अर्थशास्त्र आजकालचें कोतें आहे. त्याचीं मुळें फारच खोल गेलीं आहेत. पुणें शहरास ड्रेनेज असावें म्हणून सरकारची फारच खटपट होती. तथापि काटकसरी पुणें शहरानें हें ड्रेनेज लौकर येऊ दिलें नाहीं व सध्याचें पुण्याचें ड्रेनेज देखील शोकास्पद स्थितीत आहे. पेशवाईच्या काळीं पुण्याचें व मराठी राज्याचें अर्थशास्त्रदेखील फारच कोतें होतें. मराठी राज्याच्या आर्थिक स्थितीसंबधानें तेथील इंग्रज वकील सर चार्ल्स मालेट यानें मोठी मार्मिक टीका केली आहे व त्या टीकेपासून बराचसा बोध आम्ही महाराष्ट्रीयानीं घेतला पाहिजे. “सापत्तिक दृष्टीनें मराठ्याचें शानसर्वस्व म्हणजे कंचुषपणा. मराठ्याच्या अर्गी रसिकता नाहीं व नगरशोभेच्या कल्पनाहि नाहींत. मुसलमान राजे मोठ्यामोठ्या इमारती बाधतात व तेणेंकरून आपलें नगर शृंगारतात. जो पैसा खर्च होतो त्याच्या योगानें उदमी आणि कारागीर श्रीमत होतात व तोच पैसा सरकारास पुनः कराच्या रूपानें घेता येतो. परंतु मसठ्यांच्या तिजोरींत पैसे जातात ते व्यापारांत खेळत नाहींत, यामुळें मराठ्यांची सापत्तिक स्थिति जशी

सुधारावी तशी सुधारत नाही ” अशा अर्थाची जी मालेट यानें टीका केली तींत बरेंच तथ्य आहे. जर एखादे शहर आपल्या सुधारणुकीसाठी बराच पैसा खर्च करील तर त्याच्या योगानें त्याचें नुकसान न होता फायदाच होतो, त्या सुधारणांच्या योगानें शहरातील संपत्ति वाढण्यास बरेंच उत्तेजन येतें उदाहरणार्थ, पुणे शहरानें जर विजेचे दिवे पुण्यात आणावयाचें मनात आणलें तर त्याच्या योगानें शहरास बराच फायदा होणार आहे. ज्या शहरात विजेची शक्ति उपलब्ध होते तेथें अनेक लहान सहान धंदे चालतात. विजेचे पखे उपलब्ध झाले म्हणजे लोकास अधिक काम करण्यास उत्साह येतो. विजेचे दिवे वगैरे केवळ चैनबाजीच्या वस्तु नाहीत. इंग्रजांच्या व अमेरिकन लोकांच्या राहणीत ज्या अनेक गोष्टी शिरल्या आहेत त्या केवळ सदरहू लोकास अधिक चैनबाजीची अपेक्षा आहे एवढ्याकरिताच नव्हत. सापत्तिक स्थितीचें संवर्धन करण्यास त्याचा फार उपयोग होतो

नवीन सुधारणेचा शिरकाव आणि अर्थवृद्धि यांचा परस्पर-संबंध—ज्या नवीन सुधारणा देशात शिरतात त्याच्या योगानें जीवित कष्टमय होतें. यासाठी आपणास नवीन सुधारणाच नकोत व तें कष्टमय जीवितहि नको, अशी भावना पुष्कळ लोकांची असते ही वृत्ति धरून राहणाऱ्यास एकच उत्तर आहे की, देशाची सापत्तिक स्थिति सुधारण्यासाठी प्रत्येक मनुष्यास अर्थाजनाकरिता झटलें पाहिजे. लोकास अर्थाजनासाठी झटण्याकरिता ज्याच्यायोगानें भाग पडेल अशा गोष्टी झाल्या पाहिजेत. लोकास पैसे मिळविण्याची आवश्यकता वाढू लागली, खर्चच निभेनासा झाला म्हणजे पैसे कसे मिळवावे हे उपाय आपोआपच सुचतात. आपणाकडे आम्हास काम मिळत नाही म्हणून लोक ओरड करतात, पण कामाला चागली माणसें मिळत नाहीत असा बोभाटा त्याहूनहि मोठा आहे. झटून काम करणारा व अगीकृत कार्यात यश संपादन केलेंच पाहिजे म्हणून खटपट करणारा मेहनती असा वर्ग आमच्यात अजून निर्माण झाला नाही. कोंकणस्थ ब्राह्मणाची जात आणि

पारशाची जात याची तुलना केली तर आपणास असे दिसून येईल की, दारिद्र्य जितकें कोंकणस्थ ब्राह्मणात आहे तितकें पारशात नाही. पारशाची जात लहान आणि आटपशीर आहे व कोंकणस्थ ब्राह्मणाची नाही असे म्हणावें तर तेंही बरोबर होणार नाही. कोंकणस्थाची लोकसंख्या फार तर सव्वालाख असेल व पारशाची जवळ जवळ एक लक्ष आहे. आम्हामध्ये शिक्षण नाही असे म्हटल्यास तें देखील बरोबर होणार नाही कोंकणस्थात जितका उच्च शिक्षणाचा प्रसार झाला आहे, तितका पारशात नाही पारशास शंभर दीडशे रुपये उत्पन्न असलें तर त्यास आपण झगर्दी शोचनीय स्थितीत आहो असे वाटते. व ज्या कोंकणस्थास इतकें उत्पन्न असेल तो आपणास सुखवस्तु समजतो. याच उदाहरणावरून आमच्या सापत्तिक स्थितीतील तफावत लक्षात येईल. पारशी लोक व्यापारात पडल्यामुळे हा फरक झाला आहे. आज पारशी गृहस्थास आपल्या जातभाईंमध्ये सन्मान्य होण्यासाठी जितकें धडपडावें लागतें तितकें कोंकणस्थास धडपडावें लागत नाही. एखाद्या समाजाची त्या समाजातील व्यक्तीसंबधानें जी आकाक्षा असते ती आकाक्षा पूर्ण करण्यासाठी धडपडावें लागतें. कुणव्यात एखादा मनुष्य सरकारी नोकरी करू लागला व कदाचित् मामलेदाराच्या जागेपर्यंत पोचला म्हणजे त्या जातीत तो मोठा मनुष्य होतो. जातीच्या आकाक्षेने व्यक्तीच्या महत्त्वाकाक्षेचें क्षेत्र मर्यादित होतें. समाजाच्या सुखाच्या व तदनुषंगानें सुखवस्तूपाच्या कल्पना जसजशा वाढत जातील तसतसे व्यक्तीस द्रव्यार्जन करणें भाग पडेल. पारशामध्ये तीस चाळीस रुपये किंवा शंभर रुपये महिना मिळविणाऱ्याचे लग्न होणें देखील कठीण होतें.

नवीन सुधारणाचा समाजातील सापत्तिक स्थितीशी दोन प्रकारें संबंध येतो. एक तर समाजाच्या नवीन गरजा सुधारणेमुळे वाढतात व लोकास जास्त मेहनत करणें भाग पडतें. दुसरा एक संबंध म्हणजे म्हणजे नवीन सुधारणेचें ग्रहण करण्यामुळे प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष रीतीने द्रव्यार्जन करण्यास मदत होते.

प्रत्यक्ष मदत म्हणजे नवीन गोष्ट शिकून त्या ज्ञानाचा उपयोग द्रव्यार्जनाकडे मनुष्य करितो. ज्या मनुष्यास स्वतःच्या धंद्याचें

आजतागायतचें सर्व ज्ञान असतें, त्यास तो मनुष्य स्वतःच धंदा करणारा असला तर धंद्यात फायदा अधिक होतो व तो जर नोकर असला तर अधिक पगार मिळतो. अप्रत्यक्ष फायदा म्हणजे मनुष्याच्या संवयीवर सुधारणेचा परिणाम घडतो. उदाहरणार्थ, जो मनुष्य खुर्च्या-टेबलें वापरतो त्याच्या बैठ्या संवयी कमी होतात, व तो उत्साहानें काम करणारा बनतो. या गोष्टी न वापरणाऱ्या मंडळीत उत्साह व काम करण्याचा नेट नसतो असें म्हणणें चुकीचें होईल. तथापि एवढें मात्र खरें कीं, जर या गोष्टी वापरणारा वर्ग घेतला व या चिजा न वापरणारा पण त्याच सापत्तिक स्थितीतला असा दुसरा वर्ग घेतला आणि या दोन वर्गांची तुलना केली तर असें दिसेल कीं, या गोष्टी वापरणारा वर्ग अधिक उत्साही आढळेल. ही गोष्ट बूट-पाटलोण्याची टर उडविणाऱ्या गृहस्थानीं लक्षात ठेवावी.

नवीन सुधारणांसंबंधाने समाजाचें कर्तव्य—नवीन सुधारणा घेऊन स्वतःची उन्नति करून घेणें हें जसें व्यक्तीचें कर्तव्य आहे, त्याप्रमाणें त्यास उत्तेजन देणें हें समाजाचें कर्तव्य आहे. समाजाचें कर्तव्यकर्म समाजानें कसें बजावें या प्रश्नास उत्तर असें आहे कीं, ज्या सार्वजनिक संस्थांच्या योगाने समाज अगर समाजभाग एकवटतो, त्या संस्थांच्या मार्फत समाजानें आपलें कर्तव्य बजावलें पाहिजे. या प्रकारच्या सार्वजनिक संस्था म्हणजे म्युनिसिपालिटी, लोकलबोर्ड, प्रात, इलाखा इत्यादि होत. लोकास स्वराज्य पाहिजे तें एवढ्यासाठीच कीं देशात स्वतःच्या उन्नतीच्या ज्या कल्पना प्रसृत होतील, त्यांचा परिणाम देशावर अगर देशभागावर घडवा

शहराची कायमची लोकवस्ती कशानें वाढते याविषयीचे नियम वर दिलेलेच आहेत. हे नियम लक्षात ठेविले म्हणजे शहराची लोकवस्ती वाढण्यासाठी म्युनिसिपालिटीनें, म्हणजे शहराच्या उन्नतीची जबाबदारी ज्या मंडळावर सोपविली जाते त्या मंडळीनें, काय केलें पाहिजे हें सहजच स्पष्ट होईल एक तर शहरानें नवीन कारखाने आपल्या हद्दीत उत्पन्न व्हावेत यासाठी खटपट केली पाहिजे, शहरातल्या लोकांचा व शहरात येऊ इच्छिणाऱ्या लोकांचा जीवितक्रम ज्या गोष्टींनीं सुलभ होईल त्या गोष्टी केल्या पाहिजेत. एखादी नवीन सुधारणा शहरात आली म्हणजे

तिचा एकदर जनस्थितीवर परिणाम काय होतो हे पाहण्यासाठी आपण एकच उदाहरण घेऊ कल्पना करा, ज्या गावात पूर्वी छापखाना नव्हता त्या गावात आज सुरू झाला, तर त्याबरोबर टाईप जुळवणारे लोक पाहिजेतच. छापखाना उत्पन्न झाला म्हणजे नवीन प्रकारचे कामकरी उत्पन्न होतात एवढेच नव्हे, तर लोकांच्या गरजावरहि परिणाम होतो. लोकांस ज्या गरजा पूर्वी भासत नसतिल त्या गरजा पुढे भासू लागतील, व दुसऱ्या अनेक गोष्टी करण्यास उत्तेजन येईल. कधी जुन्या धंद्याच्या घटनेत फेरफार होतो व कधी नवीन धंदाहि उत्पन्न होतो. छापखाना गावात असला म्हणजे त्या गावात जर कोणास एखादे वर्तमानपत्र काढावयाचे असेल तर ते काढणे सुलभ होईल छापखान्याच्या अनुषंगाने वाढलेला धंदा देखील पूर्वीच्या धंद्यावर परिणाम घडवील जर वर्तमानपत्रकार चतुर असेल तर आपल्या गावातील लोकांस कोणत्या तऱ्हेची माहिती पाहिजे हे पाहून ती त्यास उपलब्ध करून देण्यासाठी खटपट करील. गावात एखादे चागले वर्तमानपत्र निघत असले म्हणजे लोकामध्ये वाचनाची अभिरुचीहि वाढू लागते. छापखान्याचा आणखी एक उपयोग म्हणजे जर गावातील लोकांस आपला माल डब्यात वगैरे घालून दुसरीकडे पाठवावयाचा असेल तर त्यास आपली लेबलें वगैरें छापून घेता येतात, व व्यापारी लोकांच्या कचेरीमध्यें सुद्धा छापील नमुन्याचा बराच शिरकाव होतो तथापि छापखाना जर गावात नसेल तर परगावच्या छापखान्यातून नमुने वगैरे छापून आणण्याच्या भानगडीत कोणी पडत नाहीत व तुम्हीं आपल्या कामास लागणारे नमुने स्वतः न आखता छापून घ्या असे व्यापाऱ्याचे मन वळविण्यासाठी कोणी परगावचा छापखानदार खटपट करणार नाही. तसेंच एखाद्या गावात वर्तमानपत्र निघू लागले म्हणजे ते एका गावाचा ग्राहक व दुसऱ्या गावाचा विक्री करणारा याचा सबंध जोडणारे साधन होतें. एवच, वर्तमानपत्र व छापखाना यांच्यासारखी नवीन सुधारणा गावात आल्यामुळे गावातील रीतीभातीत तसेंच श्रमजीवी सघाच्या घटनेत, काही नवीन धंदे करणारे लोक उत्पन्न झाल्यामुळे फेरबदल होतो. तसेंच, विक्री करणारा आणि ग्राहक एकमेकापासून दूर दूर असले तरी त्याचे सबंध जुळले जातात. तसेंच गावातील व्यापाऱ्याची नावे

परगावच्या व्यापाऱ्यास कळतात, व येणेकरून क्रयविक्रयाच्या घटनेत बराच फेरफार होतो. एवच, नवीन सुधारणा गावात आली असता गावाचे अनेक तऱ्हेने हित होतें. फार कशाला ? एखादा नवीन वैद्य देखील पूर्वी वैद्य नसलेल्या गावात गेला म्हणजे त्या गावाकडे इतर गावातील रोगी येऊ लागतात

म्युनिसिपालिटीचे दुसरें कर्तव्य म्हटलें म्हणजे जे लोक गावात येऊ पाहतील त्यांचें आयुष्य सुखकर करणे हें होय. एखाद्या शहरामध्ये कायमची वस्ती करून रहाणाऱ्या लोकात मजुराचाहि वर्ग बराच मोठा असतो. एखाद्या म्युनिसिपालिटीने जर काम मिळवू इच्छिताऱ्या लोकास कोठें काम मिळेल याची माहिती देण्याचें खाते उघडलें, तर तें कामावर ठेवणाऱ्या लोकास व तसेंच कामावर राहणाऱ्या लोकास अधिक हितावह होईल. अमेरिकेत तर म्युनिसिपालिटीच्या आपल्या गावात मजुराचा तुटवडा पडू नये म्हणून कारखानदाराशी सवध ठेवतात, व त्याच्या गरजा लक्षात घेऊन इतर गावात जाहिरातीहि देतात नगर कसे वसवावें ही कला अमेरिकेत बरीच पूर्णत्वास पोहोचली आहे, व ही कला उत्तम प्रकारें जाणणाऱ्यास, लहान पण धाडसी म्युनिसिपालिटीच्या चांगले पगार देऊन पदरीं ठेवतात व नगराची वृद्धि करण्याचे काम त्याच्यावर सोपवितात. दुसऱ्या ठिकाणचें भाडवल आपल्या शहरात ओढून आणावयाचें, आगमनेच्छु काखानदारास व मजूरदारास माहिती पुरवावयाची, तसेंच आपल्या गावात ट्राम्वेसारख्या सुधारणा आणण्यासाठीं प्रयत्न करावयाचा, आपल्या गावात कोणचा माल होतो त्या मालाची व तो माल उत्पन्न करणाऱ्या लोकांची वार्षिक पुस्तकें वगैरे काढून जाहिरात द्यावयाची, इत्यादि कामें तिकडील “टाऊन बिल्डर” करितो. पुष्कळदा असें होतें कीं, एखादा कारखाना अमुकच ठिकाणीं निघाला याचें कारण दुसरें तिसरें काहीं नसून त्या गावचा “टाऊन-बिल्डर” स्मितमुख, मधुर भाषण करणारा व आपल्या कामात वाक्प्रचार आहे एवढेंच असतें. हिंदुस्थानामध्ये म्युनिसिपालिटीच्या गावातील उदमी लोकांच्या हितासाठीं धडपडतील तर गावाचें फारच चांगले कल्याण होईल. व्यापारासवधीं माहिती गोळा करणें व ती लागेल त्यास पुरविणें हें काम म्युनिसिपालिटीनें आपल्याकडेसच घेतलें पाहिजे असें नाहीं, तर आपल्या

गानात 'चेंबर ऑफ कॉमर्स' ऊर्फ व्यापारी मंडळ घडवून आणण्यासाठी नगरहितेच्छु अधिकारी पुरुषानें खटपट केली असता पुष्कळ काम होईल. आपल्या व्यापाराची वृद्धि करणें हें सार्वजनिक सस्थाचे मुख्य कर्तव्यकर्म आहे. ही कल्पना अमेरिकन लोकांच्या मनावर इतकी ठसली आहे की, ते म्हणतात, "परदेशी जें कॉन्सल पाठवावयाचे त्याचे काम दुसरें तिसरें काहीं नाही परदेशी पाठविलेला कॉन्सल केवळ स्वदेशाचा 'मालखपव्या' होय."

शहरात जाऊन राहण्यात लोकांचा आणखी एक हेतु म्हटला म्हणजे शिक्षणविषयक होय. जी म्युनिसिपालिटी आपल्या शहरातील शिक्षणसंस्था अधिकाधिक चांगल्या करण्याची खटपट करील ती आपल्या शहराची वृद्धि करण्यात अधिक यश पावेल.

शहरात वस्ती करण्याचा आणखी एक हेतु म्हटला म्हणजे शहरातील राहणी होय. खेड्यातील राहणें कटाळवाणें असतें व शहरातील राहणे चित्तवेधक असते. आपल्या शहरातील राहणी सुधारण्याचा प्रयत्न शहरातील पुढाऱ्यांनी व म्युनिसिपालिटीने केला पाहिजे. नाटकगृहें, खुर्ली मैदाने, बागा वगैरे स्थलें निर्माण केली पाहिजेत. ज्या शहरामध्ये लोकांस फिरावयास वगैरे जागा आहे अशी शहरें आज महाराष्ट्रात नाहीतच असें म्हटलें तरी चालेल निरुपायास्तव आज आपण शहराबाहेरच्या ज्या रस्त्यावर कमी धूळ असेल अशा रस्त्यावर फिरावयास जातो, तथापि जर आपल्या शहरात खुलें मैदान वगैरे असतें तर आपला फिरावयास जाण्याचा प्रघात बराच वाढला असता आपल्या स्त्रियास तर फिरण्यास जाण्यास मुळीच जागा नाही व यामुळें ज्या स्त्रियास फिरावयास वगैरे जाण्याची इच्छा असेल त्यास ती पूर्ण करिता येत नाही ज्या शहरात फिरण्यास चांगली सोय असेल व स्त्रियामध्ये फिरावयास जाण्याचा प्रघात रूढ होईल त्या शहरास अधिक शोभा येईल यात नवल कोणतें ? महाराष्ट्रातील काहीं शहरांच्या बाहेर बऱ्याच अंतरावर खुल्या जागा वगैरे आहेत, पण त्या शहरापासून फार दूर आहेत, व ज्यास गाडीघोडा ठेवण्याचें सामर्थ्य असेल त्यासच ह्या जागेचा उपयोग करून घेता येतो. सरकारनें युरोपियन लोकांच्या सोईसाठी मोठाली मैदानें युरोपियन वस्तीजवळ करावयाच

हट्ट धरला तर सरकारबरोबर एतद्देशीयांनी थोडेबहुत भाडलें पाहिजे. सध्या आपली ह्या बाबतीत तर अतिशय अनास्था आहे व ही अनास्था जोंपर्यंत राहिल तोंपर्यंत सार्वजनिक पैशाचा उपयोग युरोपियन लोकांच्याच सुखाकरिता केला जाईल.

पार्क्स अगर फिरावयाच्या मोकळ्या जागा जर करावयाच्या असल्या तर त्यास उत्तम स्थान म्हटलें म्हणजे आपल्या देवळासभोंवतालची जागा हें होय. देवळासभोंवतीं जर आपण खुलें मैदान उत्पन्न केलें तर त्याची लोकप्रियता अधिक वाढेल. व विशेषेकरून आमच्या स्त्रियांना तर त्याचा फार चांगला उपयोग होईल. ज्या गोष्टीस नावें ठेवतात त्या गोष्टी करून घ्यात ही वृत्ति आम्हा महाराष्ट्रीयतात बरीच आहे व सर्व गोष्टींचा विचार केला असता ती चांगली आहे असेहि म्हणता येईल.

जर एखादी बाई केवळ फिरावयास म्हणून निघाली तर तिला तिच्या आसपासच्या व परिचयाच्या बायका हसतील. तथापि देवदर्शनास कोणी गेलें तर त्यास कोणी नावें न ठेवता उलट चांगलेंच समजतील. परंपरेस धरून सुधारणा करावयाची याचा अर्थ एवढाच की सध्याच्या असलेल्या रीतीभाती पूर्णपणें लक्षात घेऊन त्या रीतीभातीसच नवीन सुधारणा टाचावयाच्या. तसें केल्यानें त्या सुधारणा सार्वत्रिक होतात व ज्या गोष्टी सार्वत्रिक होतील त्याच गोष्टी समाजात कायमच्या राहतील. यास आणखी एक उदाहरण देतो. शहरातील सर्व स्त्रियांनीं एकदा तरी जमावें अशी लोकांची इच्छा असते. परंतु ती इच्छा फलद्रूप होण्यासाठीं जुन्या चालीचाच अवलंब केला पाहिजे व त्या चालीप्रमाणें अवश्य होणाऱ्या कार्याचें क्षेत्र विस्तृत केलें पाहिजे. उमरावती येथील वनितासमाजानें चैत्रातील दळदकुस् सार्वजनिक करण्याचा प्रघात केला. त्यास बरेच यश आलें. असो येथें आपल्या देवळाच्या व्यवस्थेसंबंधी थोडेसें विषयांतर केले पाहिजे. उमरावती येथीलच आणखी एक उदाहरण घेऊन देवळासंबंधानें काय केलें पाहिजे याचें विवरण करतो. उमरावती येथील अबाबाईचें सस्थानच ध्या ना ! याचें वार्षिक उत्पन्न तेरा हजार व खर्च आठ हजारांच्या आत आहे पैशासंबंधानें देवळाची स्थिति इतकी असताहि त्यात समाधान-

कारक अशी काय सुधारणा केली पाहिजे इकडे फारच थोड्याचें लक्ष जातें. देवळाची व्यवस्था अडाणी मडळींच्या हातीं असेल असें म्हणावें तर तसें हि नाही. देवळाच्या कमेटीवर गावातील कित्येक प्रमुख वकील, शाळामास्तर देखील आहेत व देवळाचे एक चिटणीस तर बी. ए., एलएल. बी झालेले वकील आहेत. या कमेटीत जुन्या लोकांचा भरणा असेल तर तसें हि नाही. सुदैवानें “ आम्ही सुधारक पडलों, आम्ही देवीच्या देवळात कसे जावयाचें ? ” असल्या तऱ्हेचे मूर्ख विचार जे दुसऱ्या शहरात पुष्कळ दृष्टीस पडतात ते उमरावतीतील प्रमुख सुधारकांच्या मनास देखील शिवत नाहींत. असले सुधारकहि देवीच्या कामात थोडेंबहुत लक्ष घालतात. असें असता, देवीच्या देवळात जर सुधारणा झाली नाही तर याचें कारण दुसरें तिसरें काहीं नसून, एक तर कल्पनाचा अभाव होय अगर कल्पना कृतीत उतरविण्यासाठीं लागणाऱ्या नेटाचा अभाव होय. या देवळाची इमारत भव्य आहे, पण ती आसपास वेडींवाकडीं घरे उभारल्यामुळें अगदी लोपून गेली आहे. शिवाय देवळाच्या आसमतातील स्थिति निर्मल नाही. एवढ्यामुळेंच या सस्थानच्या सौंदर्याची माती झाली आहे. याच्या योगानें शहरास जी शोभा यावयाची त्या शोभेस शहर सर्वस्वी मुकलें आहे, व या देवळाच्या पुढेंच आसमतात जागा मिळवून जर तेथें बाग उत्पन्न केली अगर निदान भोंवतालीं कुण्ण घालून आत स्वच्छ वाळू आणून टाकली व बसावयासाठीं बाकें माडिलीं तर या सस्थानास अधिक शोभा येईल, देवळाची लोकप्रियता अधिक वाढेल, व देवळात न जाणाऱ्या मडळींसहि देवळात जाण्याची स्फूर्ति होईल. सध्या हें सस्थान आपल्या पैशाचा व्यय चागल्या रीतीनें न करता केवळ सावकारी करण्याकडे व भाडें वसूल करण्याकरिता घरे पैदा करण्याकडे करीत आहे असें ऐकतो.

शहरामध्यें भासून येणारी खुल्या भैदानाची अडचण दूर करण्यासाठीं एका अमेरिकन शहराने जो उपाय योजिला होता त्या उपायाचा निर्देश येथें केला असता तो थोडा मनोरंजक होईल असें वाटतें. अमेरिकेत एक शहर १०।१२ वर्षांच्या अवधीत इतकें भरभराटलें कीं, त्याची लोकसंख्या थोड्याशा हजाराहून २॥ लाखावर गेली ! शहराच्या कर्त्या पुरुषाचें लक्ष व्यापारी मडळाच्या सोयीकडे, कारखानदारास उत्तेजन

देण्याकडे व प्राथमिक व दुय्यम शिक्षणाकडे वेधले गेल्याकारणाने शहराच्या सौंदर्यवृद्धीकडे गेले नाही. आरोग्याच्या प्रश्नामुळे खुल्या जागांची आवश्यकता लोकांस भासू लागली; तथापि त्याकडे शिस्तवार लक्ष देण्यास शहरास म्हणजे शहराचे कामकाज पाहणाऱ्यास अवकाश नव्हता. शहरातील लोकांचे डोळे आपल्या शहरात हिरवा-भाग वाढलेला पाहण्यासाठी उत्सुक झाले होते. अशा वेळेस त्यांनी युक्ति योजिली ती ही. शहरात ज्या ज्या बखळी रिकाम्या पडल्या होत्या, त्यापैकी बहुतेक शहराच्याच मालकीच्या होत्या. त्यांनी काही भाजीपाला वाढविणाऱ्या माळ्यास बोलावून काही वर्षांच्या कराराने त्या त्याच्या स्वाधीन केल्या व त्यास तेथे भाजीपाला वाढविण्यास सांगितले. त्या बखळीत शहराने काही दोनएक यार्ड रुंदीचे पायरस्ते ठेविले व त्या पायरस्त्यावर बाके बसविली. असो.

शहरामध्ये फिरण्यासाठी व हवा खाण्यासाठी निरनिराळ्या ठिकाणी बागा व मैदाने असावीत. व्यायामाच्या दृष्टीने व हवेच्या शुद्धीच्या दृष्टीने अशा जागा फारच उपयोगी आहेत. जर जागा नसेल तर बेधडक वस्तीची घरे पाडवून व त्यासाठी कर्ज करून खाली मैदाने तयार केली पाहिजेत, जेथे जेथे बखळ सापडेल तेथे तेथे तिचा उपयोग केला पाहिजे. पुण्यासारख्या शहरात ही सुधारणा अगोदर झाली पाहिजे व ती तेथे झाली म्हणजे काही अनुकरणशील शहरातहि पसरेल.

नाशाचे अर्थशास्त्र—पुण्यासारख्या शहरात म्युनिसिपालिटीने बरीच घरपाडी केली म्हणजे पुण्याची सुधारणा अनेक तऱ्हेने होण्याचा संभव आहे. आज अत्यंत आळशी, साहसशून्य, हातपाय न हलविणारे, व जेटा मारून बसून देशोद्धाराच्या अगर वेदान्ताच्या गप्पा मारीत बसणारे कर्तव्यशून्य लोक जर कोठे सापडत असतील तर ते पुणे शहरात होत. पुण्यातील मोडकी घरे व स्वस्त घरभाडे व पुष्कळ लोकांची स्वतःची घरे याचा परिणाम लोकांस आळशी करण्याकडे होत आहे. घरभाड्याची फारशी काळजी नाही व इतर खर्च (म्हणजे जेवण वगैरेचा) काही कमी करून व सुखाची कल्पना कोती करून कसा तरी भागवायचा एवढेच आज पुणेकरांचे व्यावहारिक अर्थशास्त्र.

झाले आहे वऱ्हाडातील एका वकिलाने विनोदाने बोलताना पुणेकरांच्या अर्थशास्त्राचे दुसरे कलम असे सांगितले की, पुणेकराची पैसा मिळविण्याची दुसरी एक युक्ति म्हटली म्हणजे, आपला मुलगा कसे तरी करून एकदा बी. ए. करावयाचा व त्यास वऱ्हाडातील कोणी तरी सासरा पाहून त्या सासऱ्याजवळून दोन हजार रुपये हुडा मागावयाचा !! या प्रकारच्या विधानात अतिशयोक्ति फारच आहे यात शका नाही; तथापि पुणेकरा-विषयी बाहेर कशा कल्पना पसरत आहेत याच्यासंबंधाने थोडीशी कल्पना येईल. काही असो, पुणे शहरात आज कर्तृत्व व साहस बरेच कमी होत चालले आहे, असे मला वाटते. जर जीवनकलह पुण्यात अधिकाधिक कठीण होईल तरच त्याची स्थिति सुधारेल. पुष्कळ रिकामटेकड्या लोकांची घरे म्युनिसिपालिटीने विकत घेऊन ती पाडून टाकिली म्हणजे पुण्यात थोडाबहुत पैसा खेळता होईल व पुष्कळास पुणे शहर सोडून जीवनार्थ दुसरे कोठे जाण्याची स्फूर्ति होईल. पुण्यात पुष्कळ सुशिक्षित वर्ग रिकामा आहे व इतरत्र सुशिक्षित वर्गाची जरूर आहे. वऱ्हाडात तर हा वर्ग पुरेसा नाही व शिक्षणखात्यास त्याची चणचण बरीच भासत आहे. आमच्या सुशिक्षित वर्गाने लेखनव्यवसाय देखील जितका हाती घ्यावयाला पाहिजे तितका घेतला नाही. वऱ्हाडात व मध्यप्रांतात पदवीधर वर्ग येऊन त्यांनी वर्तमानपत्रासासारखा धंदा हाती घेतला तर तो किफायतशीर होईल व तो पुष्कळ ठिकाणी चालेल असो. पुणे शहरात घरपाडी करून ते सुधरावयाचे व तेथे खुली मैदाने वगैरे उत्पन्न करावयाचे काम केल्याने लोकास जास्त व्यायाम मिळत जाईल हा अप्रत्यक्ष फायदा लहानसहान आहे काय ? घरे पाडण्याचा सल्ला म्हणजे पूर्वाजिताचा नाश करण्याचाच सल्ला होय, असे म्हणून जर कोणी नावे ठेवील तर त्यास माझे हेंच उत्तर आहे की, नाश देखील प्रगतीचा स्नेही आहे व नाशकर्ती विद्यादेखील लोकास यावयास पाहिजे अर्थशास्त्री मडळीने नाश करण्यापासून प्रगति केव्हा होते ह्या विषयाकडे लक्ष दिले नाही. मला सध्या या विषयावर सविस्तर लिहिण्यास अवकाश नाही. तथापि येथे काही उदाहरणे व विचार देतो त्यावरून नाशकर्त्या विद्येचे महत्त्व काही अशी लोकांच्या लक्षात येईल व सुधारणा करण्यासाठी पूर्वाजितापैकी काहींचा निर्दयपणे नाश करणे किती महत्त्वाचे आहे हे

कळण्यास मदत होईल. पुष्कळदा नाश हा सुधारणेस कारण होतो. शहराचा घाणेरडा भाग पाडून टाकून शहर कसे सुधारता येते याची कल्पना मुबईकरास व मुबईचे अवलोकन करणारास होईल. पुष्कळदा नाश करण्यास खालील गोष्टी प्रवृत्त करतात

शहराचा चांगला सभ्य लोकांचा राहण्याचा भाग बदलून निराळा उत्पन्न होतो. शहराची सभ्य वस्ती मध्यभागातून जाऊन शहराच्या आसमतात उत्पन्न होते. असे झाल्यामुळे “शहराचा मध्यबिंदु” म्हणजे जेथे शहरातील व्यवहाराच्या मुख्य घडामोडी होतात तो भाग देखील पूर्वापेक्षा निराळा होतो. जेथे पूर्वी सुखवस्तु लोकांची वस्ती असेल तेथे अगदी गरीब लोक येऊन राहतात व तेथेकरून जी घरे मध्यभागावर असून चांगल्या स्थितीत होती ती घरे अगदी मोडकळीस येतात. शहराच्या त्या भागाची जागा खरोखर बहुमूल्य असते. तथापि दुकानास अगर व्यवहारास ते ठिकाण त्याच्या कामास येण्याजोगी घरे नसल्यामुळे नालायक होत. तेथील घरे जर निराळ्या पद्धतीची झाली तर ती जागा पुष्कळदा दुकानास अगदी लायक होते ही गोष्ट लक्षात आणून सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने त्या जागेचे स्वरूप बदलले पाहिजे व पूर्वस्वरूपाचा निर्दयपणे नाश केला पाहिजे.

एखाद्या गिरणीत काही यंत्रे नवीन असली तरी काढून टाकावी लागतात. यंत्रामध्ये काही नवीन सुधारणा झाली म्हणजे बाजारच्या किमतीत फेरबदल होतो. जो कारखानदार आपल्या गिरणीत जास्त काम देणारी यंत्रे वापरतो तोच यश पावतो व जो कारखानदार यंत्र नवेच घेतले आहे ते मोडीत कसे काढावे याचा विचार करीत बसतो तो नाश पावतो. लोक जितके जितके आपला फायदा कशात आहे हे मोजण्यात दक्ष होतील तितके तितके ते पूर्वसप्रहाचा नाश करण्याच्या बाबतीत देखील निर्दय होतील. नाश केव्हा करावा हे आपल्या लोकास समजले पाहिजे व तो विचार अमलात आणण्यास बघाने त्वरित बुद्धि झाली पाहिजे. आपण नेहमी या बाबतीत चुकत असतो. एखादी घरातील खुर्ची मोडकी झाली म्हणजे आपणातील पुष्कळ लोक घरामध्ये तिची अडगळ ठेवितातच मोडके सामान घरात ठेविल्याने

घराची जागा किती अडते व ती जागा खुली केली तर तिचे भाडे काय येईल व साठवून ठेवलेल्या मोडक्या वस्तूंस पुढे काय किंमत येईल अगर नाही या प्रकारच्या गोष्टींकडे आपण फारसे लक्षच देत नाही असे म्हटले तरी चालेल.

गिरणीतील यंत्रे जशी द्रव्योत्पादनाची साधने आहेत त्याप्रमाणेच शहरातील रस्ते, शहराची माडणी, शहरातील शिक्षण, तेथील लोकांच्या सवयी, राहणी वगैरे सर्व गोष्टी द्रव्योत्पादनास उत्कर्षक आणि अपकर्षक असतात. या सर्व गोष्टींचा शहराने विचार करावा व त्याप्रमाणे वृद्धि कोणत्या गोष्टींची करावयाची, फेरबदल कोणत्या गोष्टीत करावयाचा व तो फेरबदल करण्यासाठी नाश कशाचा करावयाचा यासंबंधाने आपला कार्यक्रम ठरवावा.

शहरांतील येत्याजात्या वर्गासंबंधाने शहराचे कर्तव्य—
शहरातील कायमची वस्ती वाढण्यासाठी आतापर्यंत काही सूचना झाल्या; आता शहरामध्ये तात्पुरती लोकवस्ती अधिक वाढावी यासाठी काय केले पाहिजे, हे सुचविता. जी यात्रेची गावे आहेत तेथे केवळ यात्रेमुळेच लोकवस्ती तात्पुरती वाढणार आहे, तथापि यात्रेकरूंची व्यवस्था चांगल्या प्रकारे होत आहे असे वाटत नाही. अनेक हालअपेष्टा सोसून केवळ आमच्या भाविकपणामुळे लोक यात्रा करतात, व यात्रेच्या गावाच्या सपत्तीची वृद्धि करतात या यात्रेकरूंच्या सबंधाचे कर्तव्य म्हणजे त्याचा तेथील निवास सुखकर करणे, हे आपल्या यात्रेच्या शहराच्या व्यवस्थापकांच्या ध्यानींमनीं देखील येत नाहीसे दिसते. या लोकांच्या सोयीसाठी शहराने आपल्या खर्चाने काही चांगल्या, सुंदर व हवाशीर इमारती उत्पन्न केल्या तर लोकांस यात्रा अधिक सुखकर होईल व यात्रेमुळे शहरात होणारे मृत्युसंख्येचे प्रमाण बरेच कमी होईल. नाशिक शहराचीच गोष्ट घ्या येथे जवळ जवळ वर्षातून बारा महिने यात्रा असते व यात्रेकरूस केवळ भिक्षुकांच्या येथे राहण्याखेरीज दुसरा इलाज नसतो नाशिक हे शहर अत्यंत मागासलेले असल्याकारणाने व त्यातील भिक्षुकांचा वर्ग तर आरोग्यविषयक कल्पनांमध्ये अधिकच मागासला असल्याकारणाने आरोग्यविषयक कल्पना ज्याच्या अधिक पुढे गेल्या असतील त्यास असल्या ठिकाणी राहण्याची सोय नाही.

तथापि म्युनिसिपालिटीने जर या वर्गाकरिता इमारत बाधिली व भाडे वसूल करण्याचा उपक्रम केला तर नुकसान न होता फायदाच होईल. एवढे मात्र खरे की, सिहस्थाच्या पर्वणीसारख्या प्रमर्गी येणाऱ्या लोकास पुरेल अशी इमारत बाधणे शक्य नाही व त्याने फायदाहि होणार नाही. जरी नवीन इमारती बाधणे शहरात शक्य नसले, तरी शहरातील इमारतीसंबंधाने खडतर नियम करणे व ते लोकास पाळावयास लावणे व ज्या भिक्षुकास आपल्या घरी यात्रेकरूची उतरावयाची सोय करण्याची इच्छा असेल त्याच्याकरिता स्वतंत्र परवान्याची पद्धत काढणे, जे लोक म्युनिसिपालिटीच्या नियमाप्रमाणे घरे बाधतील त्यासच ते परवाने देणे, इत्यादि गोष्टी म्युनिसिपालिटीस करणे शक्य आहे. पठरपुरात देखील यात्रेकरूस बराच त्रास होतो. विशेषेकरून पैसे उकळणाऱ्या बडव्यानीं देवळात इतकी अव्यवस्था माजविली आहे की, 'नको हें देवदर्शन' अशी भावना पुष्कळास होऊ लागली आहे. रामेश्वर येथील देऊळ आज सरकारी नियंत्रणाखाली असल्यामुळे सध्या तेथे फारशी अव्यवस्था नाही आपल्या देवळात जर फार अव्यवस्था राहू लागेल व त्या अव्यवस्थेचे निरसन करण्यासाठी लोकमत जागृत झाले नाही व ती दूर करण्यासाठी प्रयत्न सुरू झाले नाहीत, तर ती व्यवस्था देखील हळूहळू सरकारच्या हाती जाऊ लागेल असे वाटते. पूर्वकाळीं लोकांचा असा एक भाव होता, की, यात्रा जितकी दुर्घट व कष्टाने भरली असेल तितकें त्या यात्रेत पुण्य अधिक, पण तसा भाव आज राहिला नाही. आज लोकास सोयीची व सुलभ अशी यात्रा झाली पाहिजे. यात्रेकरूशिवाय शहरात मधून मधून येणारा असा बराच मोठा वर्ग आहे. आपल्याकडे अमुक एक वारी बाजार भरतो अशी शहरे अनेक आहेत बाजार करण्यासाठी येणारा वर्ग केवळ विक्री व खरेदी यासाठी येतो असे नाही, तर तोच वर्ग आपले काही दिवस शहरात आनदाने घालवावे व 'एक पंथ दो काज' करावे या हेतूने देखील येतो. जर शहरात मौजा मारण्याची संधि नसती तर पुष्कळ खेड्यातील लोक बाजार करण्यासच आले नसते. उमरावती येथे बुधवारच्या बाजाराला खेड्यातून जो कुणबी येतो तो त्याच रात्री नाटक पाहून परत जातो. तसेच रविवारच्या बाजारासाठी येणारी पुष्कळ मंडळी एक दिवस अगोदरच म्हणजे शनिवारी

रात्री उमरावतीस येतात व आदल्या दिवशी नाटक पाहून दुसऱ्या दिवशी बाजार करितात. हा प्रकार पाहून काही तत्त्ववेत्ते कुणब्याची कीव करतील पण तशी कीव करण्याचें कारण नाही. पैसा असल्याशिवाय खर्च होत नाही व आमच्यातील किंवा कोणत्याहि देशातील कनिष्ठ वर्गापाशी पैसा असला म्हणजे तो खर्च व्हायचाच.

नाटक पाहण्याचा चैनीचा प्रकार श्रेष्ठ प्रकारच्या चैनीमध्ये घालता येईल. तथापि जर श्रेष्ठ प्रकारच्या चैनीकडे लोकांचे लक्ष न वेधिले तर कानिष्ठ प्रकारच्या चैनीकडे व मनोरजनाकडे लोकांची प्रवृत्ति होईल; यासाठी श्रेष्ठ प्रकारचे चैनीचे व मनोरजनाचे मार्ग समाजानें अधिकाधिक खुले केलें पाहिजेत नाटक पाहण्याच्या योगानें आमच्यातील खालच्या दर्जाच्या राहणीत हळूहळू पण बराच फेरबदल होत चालला आहे, असे सूक्ष्म दृष्टीने पाहता दिसून येईल. उदाहरणार्थ, आमच्यातील श्रेष्ठ वर्गाची राहणी कशी असते याचें ज्ञान कनिष्ठ वर्गाच्या लोकांस होण्यास नाटकाखेरीज दुसरा मार्गच नसतो व ही नाटकें पाहिल्याने आपल्या लोकांस पोषाखाच्या कल्पना व निराळ्या प्रकारची भाषा ही खेड्यामध्ये शिरतात.

राष्ट्र बनवावयाचें म्हणजे समाजातील निरनिराळ्या वर्गांच्या आचारा-मध्ये, विचारामध्ये, अभिरुचीमध्ये, भाषेमध्ये सारखेपणा उत्पन्न करावयाचा. आजच्या जातिभेदानें तुकडे पडलेल्या समाजस्थितीत, बहुजनसमाजाची निरक्षरता असल्यामुळे श्रेष्ठ प्रतीच्या लोकांच्या आचारविचाराचा खालच्या वर्गांत मिशनरीपणा करण्यासाठी नाटकाखेरीज आज अन्य साधन नाही. ही गोष्ट नाटकाविरुद्ध ओरड करणारे तत्त्ववेत्ते विसरतात असे दिसते. खेड्यातील लोकांस शहरात येण्यास उत्तेजन देण्यासाठी प्रदर्शने वगैरे भरविली पाहिजेत. जी शहरे अधिकाधिक प्रदर्शने भरवितील ती राष्ट्रामध्ये साहजिक पुढारीपणा पावतील

नगरसौंदर्यः—आतापर्यंत शहराच्या सुधारणेंसंबधानें जे विचार व्यक्त केले ते केवळ लोकांच्या सोयी व सापत्तिक हित या दृष्टीने केले. शहर शोभिवत करण्यासंबधानें जे विचार व्यक्त केले तेवरील दोन गोष्टींचें विवरण करताना केवळ अनुषंगानेंच व्यक्त केले, शहराच्या व्यवस्थापकाचें

कर्तव्य वरील दोन गोष्टी केल्याने सपत्ते असे नाही. शहर सुंदर देखील करावयास पाहिजे. ज्याप्रमाणे आपण एखादे घर बांधित असता केवळ सोयीकडे लक्ष दिल्याने भागणार नाही, त्याप्रमाणेच नगररचनेची गोष्ट होय, नगररचना सुंदर असली पाहिजे. इटली, फ्रान्स, इंग्लंड, अमेरिका या देशात नगरसौंदर्याचे महत्त्व लोक चांगलेच ओळखू लागले आहेत. तिकडील एखादे लहानसे खेडे का असेना, त्याच्या सौंदर्यवृद्धीकडे लोकांचे लक्ष असतेच. आपल्या लोकात सौंदर्याभिज्ञता फारशी नाही. ती आपणात उत्पन्न झाली म्हणजे तिचा परिणाम प्रत्येक गोष्टीवर घडून येईल. एखाद्या खटपटी मनुष्याने शहराचे सौंदर्य वाढविण्यासाठी हाती सत्ता आली असता खडतर उपाय योजिले तर तो मनुष्य लोकात प्रिय न होता अप्रिय होईल. जी परिस्थिति शहरात उत्पन्न करावयाची असेल त्या परिस्थितीची आवश्यकता अनेक तऱ्हेची चर्चा करून लोकास भासवून दिली पाहिजे. ज्याप्रमाणे एखाद्या राष्ट्रास स्वतंत्रता कोणी मिळवून दिली, तथापि त्या स्वतंत्रतेची महती राष्ट्रातील व्यक्तींस भासून आली नाही म्हणजे ती स्वतंत्रता देखील टिकावयाची नाही; स्वतंत्रता मिळवून देणारा मनुष्य निजधामास गेला म्हणजे त्या राष्ट्राची लवकरच राखरागोळी उडते, त्याप्रमाणेच सुधारणांची गोष्ट आहे सुधारणा कोणावरहि सर्वस्वी लादता यावयाची नाही. नगरसौंदर्याची अभिरुचि लोकात उत्पन्न केली पाहिजे व काही थोड्या अर्शा-पण फारच थोड्या अर्शा-सुधारणा लादण्याचे प्रयोजन एवढेच की, नव्या गोष्टीसंबंधाने सामान्य जन साशंक असतो व काही अर्शा त्यास भीत देखील असतो. तथापि एकदा एखादी सुधारणा आली व तिची सवय लोकाना झाली म्हणजे तिच्याशिवाय लोकांचे चालेनासे होते. सुंदर वस्तू पाहण्याची व सुंदर शहरे पाहण्याची लोकास सवय झाली म्हणजे बेदब व घाणेरडी शहरे दृष्टीस दुखावितात. ज्याप्रमाणे एखादा मनुष्य संगीतशास्त्र शिकला म्हणजे बेसूर गाणे त्याच्या कानास दुःख देते, त्याप्रमाणेच दृष्टिमुखाची देखील गोष्ट आहे. अमेरिकेतून मनुष्य जाऊन आला म्हणजे हिंदुस्थानातील दैन्य अगोदर दृष्टीसच त्रास देते.

शहराचे सौंदर्य सुधारावयाचे ते केवळ आपल्या दृष्टीचे कोड पुरविण्यासाठी नव्हे, त्याचे सापत्तिक स्थितीवर देखील परिणाम घडून

येतात जे लोक आपलें शहर अधिक सुदर करतील ते आपल्या शहराची संपत्ति देखील वाढवितील. आज पॅरिस शहराम जें वैभव आहे व उत्पन्न आहे त्याचा बराच भाग तें शहर पाहण्यासाठी आलेल्या लोकाकडून आहे या रीतीनें जो प्रत्यक्ष फायदा होतो त्यापेक्षा व्यावहारिक दृष्ट्या अप्रत्यक्ष फायदा बराच आहे ज्या लोकांची अभिरुचि देखील सुशिक्षित आहे त्या लोकात ती प्रत्येक वस्तूच्या घडणीवर परिणाम करिते शहराचें सौंदर्य काहीं अशीं सुशिक्षित अभिरुचीचें फल होय व काहीं अशीं कारण देखील होय. अभिरुचि सुशिक्षित झाले म्हणजे लोकास प्रत्येक वस्तु दिसण्यास सुदर अशी हवी असते, व त्या देशाचे कारागीर नेहमींच्या उपयोगाच्या चिजामध्ये आधकाधिक सौंदर्य वाढविण्याचा प्रयत्न करितात. आपणास काहीं एक वस्तु खरेदी करावयाची झाली म्हणजे आपण तिच्या कामचलाऊ उपयुक्ततेकडे जसें लक्ष देतो, तसें सौंदर्याकडेहि देतो जर आपणास एखादा चाकू घ्यावयाचा असेल तर आपण त्याची धार पाहतो. पुस्तक विकत घेताना केवळ आतील मजकुराकडेसच लक्ष देतो असें नाही तर त्याच्या छपाईकडे, कागदाकडे देखील पाहतो. जी मासिके आपलें बाह्यांग सुधारण्याची खटपट करितात ती आपला खप वाढवितात. एवच जर आपण आपल्या राष्ट्रातील अभिरुचीचा विकास केला व चित्रादि ललितकलाचें शिक्षण जर आपल्या सर्व लोकास दिले तर आपल्या अपेक्षा देखील वाढतील. मग आपल्या देशातील कारागिरीस चित्रादि ललितकलाचे शिक्षण मिळवून जिनसा निर्माण कराव्या लागतील व आपल्या व्यापारास अधिक उन्नेजन येईल. मनोहर दिसणारा आपल्या देशातील माल परदेशीं देखील खपावयास लागेल आणि आपले ग्राहक व आपले कारागीर याची अभिरुचि एकच तऱ्हेची बनविली व ती उच्च प्रकारची केली म्हणजे आपल्या श्रेष्ठ प्रतीच्या गरजा परदेशीयास पुरवणें अशक्य होईल

आज आपल्या देशातील अभिरुचि सुधारली नाही व आजच शहराचे व्यवस्थापक सौंदर्याचीं तत्वे लोकावर दडपू लागले तर तें लोकास आवडणार नाही. शिवाय दुसरी एक गोष्ट अशी आहे कीं आज ज्याची सौंदर्याभिज्ञता वाढली आहे, असा आमच्यात वर्गच नाही व त्यामुळे शहर सुदर करण्यासाठी नगराचे व्यवस्थापक खडतर उपाय योजतील असा

सभवच नाही. आमच्या शहरात आज इतकी घाण आहे की, आमच्या शहराच्या पुढाऱ्याची नाकेंच कोणी कापून नेली आहेत की काय असे पुष्कळास वाटण्याचा सभव आहे

आज आपणास फार तर शहराचें सौंदर्य भिडविणाऱ्या ढोबळ चुकापासून अलिप्त राहता येईल. आपल्या शहराचें सौंदर्य वाढवावें अशी ज्याची इच्छा असेल त्यानीं खालील गोष्टी म्युनिसिपालिटीकडून घडवून आणवाव्यात.

शहराच्या ज्या भागात सुंदर वगळे असतील त्याच भागात सर्वत्र दुकानें घालूं देऊ नयेत; व लहानसान झोंपड्या बांधू देऊ नयेत. ज्या लोकांच्या सुंदर घराशेजारी घाणेरडीं घरे बांधण्याचा कोणी इरादा करील तर त्याविरुद्ध म्युनिसिपालिटीकडे त्यानीं आपला जोराचा निषेध कळवावा. घाणेरडें घर जवळ बांधू दिल्यानें आपल्या जगेची किंमत कमी होते. म्हणून कोर्टांत नुकसानीचा खटला आणला तरी देखील चालण्यासारखें आहे. आपल्या देशात यासंबधानें अनास्था फार मोठी आहे, कलकत्त्यास तर फारच दिसून येते. एखाद्या सुंदर राजवाड्यासारख्या तीन चार लाख रुपये किंमतीच्या घराशेजारीच झोंपड्या बांधल्या जातात व त्यात अगदीं निकृष्ट दर्जाची व अत्यंत घाणेरडी वस्ती येऊन राहते. घरे कशीं असावीत यासंबंधी म्युनिसिपालिट्यानीं कायदे केले पाहिजेत, तसेंच शहरातील मुख्य रस्ते सुंदर ठेवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. एखाद्या सुंदर रस्त्यावरच खाटकाचें, भडभुज्याचें अगर मिठाईवाल्याचें दुकान येऊ देऊ नये. हे सर्व दुकानदार घाणेरडीं लखतरीं वापरणारे असतात. जे माल तयार करतात तेच लोक माल विकीत बसतात. या कारणानें त्यांना स्वच्छ कपडे घालून विकीत बसणें शक्यच नाही. असलीं दुकानें गळ्याकुळ्यातूनच असलेलीं बरीं. शहरातील श्रेष्ठ आणि सुशिक्षित वर्गाचे अशिक्षितास व घाणेरड्या लोकास शिस्त लावून देणें हें कर्तव्यकर्म आहे, ही गोष्ट आपण विसरतो असें दिसते. कलकत्त्यात तर काहीं दुकानदार दुकानाच्या पुरोभागीच आपल्या अगास तेल चोपडीत बसतात. असल्या प्रकारचे देखावे डोळ्यास

अत्यंत दुःसह होतात. असले देखावे दृष्टीस पडत असले म्हणजे त्या भागातून सभ्य स्त्रियास जाण्याची देखील लाज वाटे. असल्या दुकानदारास शहर पोलीसकडून पकडून जर पंचवीस तीस रुपये दड करविला तर त्याचें वर्तन सुधारेल असे वाटतें. नागरिकांनीं कसें वागावे या सबंधीचीं फलकें काढून जरी म्युनिसिपालिटीच्या लोकांनीं वारवार उपदेश केला, तरी तो हवाच आहे. कायदा करण्याच्या अगोदर लोकास असा उपदेश केलेला बरा. कारण कायद्यास अनुकूल असें लोकमत जोंपर्यंत तयार झालें नाहीं, तोंपर्यंत त्या कायद्याचा भग लोकाकडून वारवार होणार व सर्वांवरच फिर्याद करून त्यास शिक्षा करणे हें शक्य नसतें. जो कायदा अमलात आणावयाचा तो आणण्याअगोदर त्या नियमाने वागणारे काहीं लोक तयार झाले पाहिजेत, म्हणजे त्या लोकांचें कायद्यास पाठबळ मिळतें व ही गोष्ट गैरशिस्त आहे हें लोकास भासविण्यास ते लोक उपयोगी पडतात. समजा, दुकानदाराच्या शिस्तीसबधानें काहीं नियम शहरानें केले व त्या नियमाप्रमाणें वागणारे काहीं दुकानदार अगोदरच असले तर ते दुकानदार त्या प्रकारच्या नियमाचें समर्थन इतर दुकानदारापाशीं बोलताना करतील. फायदे कळविणें, महत्त्व कळविणें, उपदेश करणें या गोष्टी अगोदर करून मागाहून थोडी सक्ती केली पाहिजे

असे, या विषयावर लिहावें तेवढें थोडेंच आहे मी येथें जे लिहिलें आहे, त्याचाच थोडाबहुत विचार केला व निरनिराळ्या शहराच्या व्यवस्थापकांनीं व प्रमुख नागरिकांनीं थोड्या अशानें तरी पूर्वोक्त विचार कृतीत उतरविण्याची खटपट केली म्हणजे पुष्कळ झालें.

आई आणि मुलगी

बाळचें लक्ष आपणावरून उडालें आणि सत्यवाला ही या सग्रामात अधिक यशस्वी झाली, हें पाहून पुरुषस्वभावाविषयी अनेक विचार मजुळेच्या मनात उद्भवले. “पुरुष लग्न करतात तें कशासाठी ?” असा आपल्या मनाशी प्रश्न करून तिनेच उत्तर दिले, “छे, हा विचार करण्यास आपणास साहित्यच कोठे आहे ? बहुतेक पुरुषाचें लग्न आजपर्यंत त्याच्या आईबापांनीच करून दिलें असतें. अलीकडे आपले स्वातंत्र्य वापरू पाहणारे बरेचसे तरुण आपणास जितक्या मुली सांगून येतील त्यातलि बरीशी पाहून निवडावी, एवढेंच करतात. अशा प्रसर्गां त्यांना त्याच्या जातीतीलच मुली सांगून आलेल्या असतात. आपलें लग्न ठरविण्याच्या बाबतीत आपण अगदी स्वतंत्र आहों असे समजणारे बाळसारखे तरुणच विरळा. तर बाळसारखी वृत्ति आपणास इतरांच्या अनुभवावरून येण्याजोगी नाही. आपणास तो सोडून गेला आहे, यावरूनच जे काय समजायचें ते समजावें ”

बाळच्या अनेक गोष्टी तिला आठवल्या तेव्हा तिने आपलें बाळ-विषयी पुढीलप्रमाणें मत बनविले “बाळच्या मनात औदार्य आहे, दुःखिता. विषयी अनुकंपा आहे, पण जेव्हा लग्नाचा प्रेरक हेतु अनुकंपा असणार, वैयक्तिक प्रेम असणार, तेव्हा दुसरी अनुकंपनीय स्त्री त्यास भेटली म्हणजे पहिली स्त्री मागे पडणार.” सत्यवालेविषयी पुन्हा विचार करून ती म्हणाली, “पण छे ! केवळ अनुकंपा हीच भावनाहि लग्नास प्रेरक होत नाही, तर जेव्हा अनुकंपनीय स्त्रीकडे पुरुष वळतो तेव्हा एक तर त्याचीच स्थिति अनुकंपनीय झालेली असते. त्याचेच लग्न कठीण झालें असून तो औदार्याचा आव आणीत असतो. जेव्हा अनुकंपनीय तरुणीकडे वळण्याचें तें कारण नसतें, तेव्हा आपली जाहिरात व्हावी अशी वृत्ति त्याच्या मनात प्रधान असते.

म्हणजे आपण रूढीविरुद्ध वागलों, आणि दुःखपकातून दीन गाईस बाहेर काढलें, अशाबद्दल आपली वर्तमानपत्रकारांनी पाठ थोपटावी अशी त्याची इच्छा असते. तर जातीबाहेर लग्न करणारा तरुण प्रेमापेक्षा अन्य भावनानीं जेव्हा प्रेरित झालेला असतो, तेव्हा तो आपल्या हातात आला आहे असें स्त्रीनें कधींच समजू नये. प्रेमशास्त्र गहन असेल, पण विवाहशास्त्र त्याहूनहि गहन आहे. कारण विवाहास जे अनेक हेतु प्रयोजक होतात, त्यातील प्रेम हा अनेकांपैकीं एक हेतु आहे. आणि अनेकांच्या बाबतींत तो कमी महत्त्वाचा आहे. बाळ हा लोकप्रशंसेच्या लोभाने अशीच आत्मवचन करून घेत आहे. नवऱ्यानें टाकून दिलेल्या स्त्रीस घटस्फोट मिळवून देऊन मग तिच्याशीं लग्न करावें हा हेतु ज्या अर्थी बाळच्या मनात प्रधान आहे, त्या अर्थी प्रेमाची खरी भावना त्याच्यामध्ये अजूनहि जागृत झालीच नाही, तर आत्मप्रशंसेची हाव हाच त्याच्या मनातील प्रबळ मनोविकार असला पाहिजे अशा परिस्थितीत स्त्रियांनीं वागावें तरी कसें ? पुरुषाच्या मनात कधीं प्रेमाचे कधीं कात्पनिक कर्तव्याचे, तर कधीं किफायतीचे हेतु उत्पन्न होऊन ते त्यास आज या स्त्रीकडे तर उद्या त्या स्त्रीकडे असें फिरवीत असतात

“ स्त्रीनें तरी काय करावें ? आपले प्रेम पुरुषप्रेमासच अर्पण करावें ही भाषा काव्याची झाली पण पुरुषाचें प्रेम तरी कशा प्रकारचें आहे ? तें कितपत स्वार्थमूलक आहे, याचा आम्हास पत्ता कधीं तरी लागेल काय ? लग्न झाल्यानंतर अनेक वर्षांनीं नवऱ्याचें प्रेम आपल्यावर नाही याची बायकाना जाणीव होते, व मग माझ्या पैशासाठीं तू माझ्याबरोबर लग्न लावलेस वगैरे आरोप त्या नवऱ्यावर करू लागतात. ते आरोप खरे असोत अगर नसोत, पण खरे आहेत असें जरी धरलें, तरी त्यात गैर तें काय आहे ? स्त्रीपार्शीं जें काहीं असेल त्यावर लुब्ध होऊन पुरुषांनीं तिच्याशीं लग्न लावावें ही गोष्ट गैर तरी का ? एक पुरुष स्त्रीच्या रूपावर लुब्ध होईल, तर दुसरा सुशिक्षिततेवर लुब्ध होईल, आणखी तिसरा एखादा पुरुष ती स्त्री जर बऱ्याच वजनदार कुळातील असेल तर तिच्यामार्फत सामाजिक दृष्ट्या आपली उन्नति होईल अशा भावनेनें लग्न लावील यापैकीं एक भावना अभ्रयस्कर व दुसरी श्रेयस्कर असें म्हणण्याचें आपणास काय प्रयोजन आहे ? या चार भावनाप्रमाणेंच आपल्या प्रशंसेची भावना बाळ

यास जगाच्या भोंवऱ्यात गटगळ्या खावयास लावीत आहे. हा गटगळ्या खाईल तेव्हा आपल्याकडे येईल व मग आपण त्यास चार शहाणपणाच्या गोष्टी सांगू” इत्यादि विचार मजुळेच्या मनात येऊ लागले.

या विषयावर चर्चा तरी कोणाशी करावी हेच मजुळेला कळेना. खरें सौहृद असलेली किंबहुना आपणाशी समरस होईल अशी कोणतीच स्त्री तिला दिसली नाही. “आपल्या अडचणींची जाणीव कुलीन घराण्यातील सुशिक्षित स्त्रियास असणें शक्य नाही. शिक्षणाच्या योगानें आपले जे स्थित्यंतर झालें आहे, त्या शिक्षणासबर्फी सहानुभूति आपल्या आईस नाही की बापास नाही. आपली आई नायकीण असूनहि स्वतःस मोठी प्रतिष्ठित समजते. आणि ही तिची मनोवृत्ति मला मुळींच समजेनाशी होते. जी बोलून चालून नायकीण तिला प्रतिष्ठितपणा कोटून येणार ? आईच्या मनात आपल्या प्रतिष्ठितपणाची भावना आहे व माझ्यात ती नाही. म्हणजे माझे शिक्षण माझा हीनत्वाचा गंड ऊर्फ Inferiority Complex वाढविण्यासच कारण झालें काय ? आईला प्रतिष्ठितपणा कसा काय वाटतो याची आपण तरी ओळख कोठें करून घेतली आहे ? आई आणि मुलगी यांचें अतःकरण जर परस्परास कळत नाही, तर बाहेरील जगानें तरी त्यांचें अतःकरण समजून घेणें कसे शक्य होईल आणि तें समजून घेण्याची फिकीर तरी का करावी ? ”

या प्रकारचे विचार उद्भूत होऊन शेवटीं “आपली आत्मोद्धाराची कल्पना आपल्या पूर्वपरपरेवरच रचणें श्रेयस्कर आहे. बाहेरील उपटसुंभ जगानें आमच्याकरिता जे नियम केले असतील अगर जो उन्नतीचा मार्ग दाखविला असेल त्याकडे वळून आपण आत्मवचना करून घेता कामा नये,” या प्रकारची मनोवृत्ति मजुळेच्या मनात बाळोबाला सत्यवालेनें आकर्षित केलें आहे याची जाणीव झाल्यानंतर थोडक्याच दिवसात उत्पन्न झाली. आणि त्याबरोबर चंद्रराव लटकें याच्याविषयीदेखील तिच्या मनात सहानुभूति उद्भूत झाली.

आपली कौटुंबिक हकीगत तरी आपणास कोठें टाऊक आहे, असा विचार तिच्या मनात आला. आणि आपण त्याविषयी आईला पृच्छा केलीच पाहिजे असें तिनें ठरविलें.

“आई, तू आपली सर्व हकीगत मला खरी खरी सागशील काय?”
असे विचारण्याचें मजुळें धैर्य केलें.

“मी तुला नाहीं कधीं म्हटलें?” आई उत्तरली.

“तू काहीं चोरून ठेवणार नाहींस?”

“मी चोरून ठेवण्यासारखें काहीं केलें नाहीं. मी नायकीण आहे ही गोष्ट जगजाहीर आहे.”

“तू नायकीण म्हणजे केवळ बाबाचीच आहेस काय?”

“ते विलायतेहून आल्यापासून त्याचीच आहे. ते येण्यापूर्वी मात्र माझी स्थिति अगदी निराळीच होती. मी ठमामावशींच्या चार पोरीपैकी एक होतें, आणि ती सागेल तो पुरुष मला स्वीकारावा लागे.”

“मग?”

“तुझे बाबा विलायतेहून आल्यानंतर त्यानीं माझा पत्ता काढला. त्याची व माझी पूर्वीची ओळख होती आणि मग त्यानीं मला ठमामावशी-पासून सोडविलें.”

“सोडविलें म्हणजे?”

“सोडविलें, याचा अर्थ मी जवळजवळ तिची गुलामच होतें. तिनें मला गायन वगैरे शिकविले होतें पण ती मला पगार अगदीं थोडा देत होती. आणि मला पुरुषाकडे पाठवून माझ्यापासून होणारें उत्पन्न ती मिळवीत होती.”

“मग तू त्याविरुद्ध काहीं केलें नाहींस?”

“काय करावें हेंच आम्हाला समजत नव्हतें. तुझ्या बाबानीं मला सोडविलें, त्या वेळेस मी एकोणतीस वर्षांची होतें मला पगार थोडा होता. दारावर येणाऱ्या वस्तु विकत घेण्यासाठीं मला आग्रह केला जाई. मला माझे कपडे स्वतः ध्यावे लागत. त्यामुळें लागणारा पैसा मला ठमामावशी कर्जाऊ देत असे आणि त्यामुळें वर्षानुवर्षे मी कर्जातच होतें. माझें देणें साडेतीनशें रुपये होतें. तें तुझ्या बाबानीं दिलें आणि त्याच्या बगल्यात मला त्यानीं आणून ठेवलें.”

“तुझ्यावर त्याचें प्रेम पूर्वीपासून होतें काय ?”

“असलेंच पाहिजे ओळख तर होतीच. प्रेम असल्याशिवाय त्यानीं एवढा खर्च केला नाही.”

“मग त्यानीं लग्न कसें केलें ? त्यानीं लग्न केलें, त्यामुळें त्यांना मी हलक्या कुळातली वाटत आहे. तू त्यांना लग्न कसें करू दिलेंस ? लग्नाला तू काहींच अडचण केली नाहीस काय ?”

“मुळींच नाही. उलट त्यानीं लग्न करावें, या गोष्टीला मी उत्तेजन दिलें.”

“आई ?”

“काय ?”

“तुला माझ्या— आपल्या अपत्याच्या— हिताची काळजी नव्हती काय ?”

“मला काळजी पुष्कळच होती आणि आहे. डॉक्टरांच्या लग्नाला प्रतिबंध केल्यानें आपलें कल्याण झालें नसतें. जें झालें तें कल्याणकारकच झालें आहे, असें मला वाटतें.”

“तें कसें ?”

“ज्या लोकांचीं लग्नें एका अंगवस्त्राला ठेवल्यामुळें होत नाहीत, त्यांना पुढें आपण कायमचें हलक्या स्थितीप्रत आलों आणि आपलें कुळ कायमचें हलकें बनलें, असें वाटतें. आणि पुढें त्या स्त्रीविषयीं द्वेष उत्पन्न होतो. ब्राह्मण-शेणव्यासारख्या जातींच्या पुरुषाला आपण चागल्या कुळात राहण्याची सधि का नाकारावयाची ? तर त्याचा पैसा एकसारखा आपल्याला मिळावा म्हणून ! पण यात पुरुषाचें कल्याण होत नाही. तो आपल्या जातीला आणि तिच्या सदृश समाजाला कायमचा मुक्तो. त्याची महत्त्वाकांक्षा नाहीशी होते चागले लोक बरोबरीच्या लोकातच वागत हिंडत असले म्हणजे मोठेपणाची इच्छा त्याच्या मनात कायम राहते. त्याचे आत्मसंबंधीं वगैरे मोठे लोक असतात. तथापि ते एका नायकिणी-बरोबर राहिले म्हणजे त्याच्याकडे कोणी प्रतिष्ठित लोक जाणार येणार नाहीत आणि त्यामुळें पैसा मिळविण्याची इच्छा देखील त्याच्यामध्ये

नाहीशी होते. माझे तुझ्या बाबावर खरें प्रेम आहे. त्यांनी आपल्या जातीला माझ्यासाठी मुकावें असें मला वाटत नाही. माझ्याशी लग्न करावें असा मी आग्रह धरला नाही. माझ्याशी रजिस्टर लग्न करावयास डॉक्टराना सागा, म्हणून काही मडळींनी मला उपदेश केला; पण तो मी मुळीच मानला नाही.”

“तू चूकच केलीस आई !”

“मी मुळीच चूक केली नाही मला दोष देण्यात तूच चूक करीत आहेस. तुला जग मुळीच समजलें नाही.”

“कसे काय तें मला साग ! तुझे करणें मला खरोखरच समजत नाही !”

“तू खरें बोलत आहेस. तुझ्या कल्पनाच चुकीच्या झाल्या आहेत. तू शाळेत गेल्यामुळे आपल्या लोकांची खरी रीत तुला गैर वाटू लागली आहे. मी खरोखर तुझ्या शाळेत जाण्याच्या विरुद्धच होतें. पण तुझ्या बाबाचा आग्रह होता म्हणूनच तुला शाळेत पाठविलें. मी लग्न लावून त्याचा फायदा काय केला असता किंवा माझा फायदा काय केला असता ? तर ते मला पुढें पुढें आपणास तारुण्यात मोह पाडणारी म्हणून माझा द्वेष करू लागले असते. आणि त्याच्याहि आयुष्याचें स्वारस्य निघून गेलें असतें.”

“म्हणजे ? लग्नात काही फायदा नाही काय ?”

“जें लग्न जातींत नाही, तें नाटकी लग्न होय अशा लग्नांने इंग्रज लोकांत मिसळताना प्रतिष्ठितपणा येत असेल; पण जेव्हा इंग्रज लोकांच्या घरी जाण्याचा मला ते आग्रह करीत, तेव्हा ते मला आपली मैत्रीण बनवीत, आणि मलाहि त्यांच्याबरोबर हिंडण्यात कमीपणा येत नसे.”

“पण लग्नाच्या अपत्याना कायदेशीर वारसाचे हक्क आहेत !”

“म्हणजे तुझे शेवटी पैशावरच बोलणें आलें ! इंग्रजांनी तुला हेंच नीतिशास्त्र शिकवलें असें दिसतें. मनात हेतु पैशाचा—म्हणजे वारसाहक्काचा ठेवायचा, आणि बोलताना गप्पा मात्र नीतीच्या मारावयाच्या !”

“तसें नव्हे आई, मी पैशाच्या दृष्टीनें बोलत नाही. मला बाबाच्या

पैशाचा लोभ नाही. तू मिळविले आहेस, तें मला पुरून उरेल इतकें आहे.”

“तू औरसपणाच्या गोष्टी करता करता जशी शेवटी वारसाहक्कावर आलीस, तशीच इतर माणसें येतात. तू ऐकलेली भाषा पुन्हा वापरलीस एवढेंच. पण त्या नितिशास्त्राच्या मार्गे केवळ पैशाच्या गोष्टी आहेत, हें तू ओळखले नाहीस.”

“पैसे असलेले लोक बायकोशिवाय दुसरें अंगवस्त्र बाळगतातच; हें सर्वच लोकात आहे. आणि तुझ्या वडिलानीं जर लग्न केल्यानंतरच मला ठेवून घेतलें असतें तर मी त्याच्यापार्शी राहिलें का नसतें? राहिलेंच असतें. त्यानीं लग्न करण्याच्या अगोदरच मला ठेवून घेतलें. एवढ्याबद्दलच त्यानीं आता लग्न करू नये, करायचें असेल तर माझ्याशींच रजिस्टर्ड पद्धतीनें लग्न करावें, असा आग्रह धरणें आणि त्याचें स्वाभाविक आयुष्य बिघडविणे हें निव्वळ आपलपोटेपणाचें झालें असतें. तथापि माझी तशी आपलपोटेपणा करण्याची इच्छा नव्हती. ते मला आपली भैत्रीण म्हणत, तर मलाहि असें वाटू लागलें कीं आपण त्याच्याशीं खऱ्या मित्राप्रमाणें वागलें पाहिजे. आणि म्हणूनच त्यानीं आपला स्वाभाविक आयुष्यक्रम सुरू करावा, आणि माझ्याशीं मित्रत्वाचें नाते ठेवावें, असेंच मला वाटलें. या माझ्या वृत्तीमुळे माझाहि फायदा झालेला आहे.”

“तो कसा काय?”

“मी असें ठरविले कीं त्याच्या पैशावर आपण अवलंबून राहवयाचें नाही. आपलपोटेपणाचे विचार माझ्याहि मनात येत. पैशाच्या तहानेंमुळे एके दिवशीं मला माझी पैसे मिळविण्याची योग्यता अचानक कळून आली. मुबईला धर्मार्थ चार जलसे करण्यात आले होते. त्या जलशात मी गावयास जावें, अशी त्यानीं सोय केली. पहिल्या जलशात माझें गाणें झाल्यानंतर एकदम मी लोकात प्रसिद्ध झालें. पुढच्या जलशाचीं तिकिटें भराभर खपलीं आणि माझ्यामुळें इतका फायदा त्या सस्थेस झाला, हें लक्षात घेऊन त्या सस्थेनें मला प्रत्येक खेळाचे पंचवीस याप्रमाणें शभर रुपये दिले. त्यानंतर मला एकेका रात्रीच्या गाण्याचे दोनशें रुपये मिळाले आहेत. या दोनशें रुपयांनीं जो आनंद झाला, तो पुढें कधींच झाला नाही.

या आनंदाचा दुसरा एक परिणाम झाला. तुझ्या वडिलांची मी खरोखर मित्र बनावे, आश्रित नसावे, अशी भावना माझ्या मनात उत्पन्न झाली, आणि मी त्यांना ती गोष्ट बोलूनहि दाखविली. त्यांना ती कल्पना आवडली. ते म्हणाले,

‘गायिका या नात्याने तू स्वतंत्रपणे धंदा करशील, तर मी तुझा धंदा वाढविण्यासाठी हवी ती खटपट करीन.’

“त्यांनी काही दिवस माझे व्यवस्थापकाचे काम केले मी त्यांच्या राहण्याचा बगला सोडून दिला; पण जवळच एक लहानशी बगली भाड्याने घेऊन राहिले; आणि लोकानी मला विनाकरण त्रास देऊ नये, यासाठी म्हणा किंवा माझ्यावर आपला एकट्याचा काही हक्क आहे अशी जाणीव असल्यामुळे म्हणा, त्यांनी एक शीख दरवान ठेवला आणि माझ्या नावाची पाटी बाहेर लावली. ती पाटी मला आवडत नव्हती, म्हणून मी दोनचार महिन्यांनी ती काढूनच टाकली. कारण दोनचार महिन्यात माझी अवश्य ती प्रसिद्धि झाली.”

“मग पाटीवर तू नाव कसे काय लिहिलेस ? रगू नायकीण असेच लिहिलेस काय ?”

“नाही. काय लिहावयाचे तेहि मी ठरवू शकले नाही. त्यांनीच पाटीवर ‘मिस् रंजिता वेरेंकर’ असे नाव लिहिले होते.”

“तरीच तुला विचक्षणा ‘रंजिता’ या नावाने ओळखत होती ! आणखी पाटीवर काय लिहिले होते ?”

“पाटीवर गायिका आणि नर्तकी असे लिहिले होते आणि भेट-याची वेळ सध्याकाळी चार ते सहा दिली होती. या वेळेखेरीजकरून मला दुसऱ्या कोणत्याहि वेळेला लोकानी भेटू नये, हा नियम कडकपणे अमलात आणण्याचे त्या शीख दरवानावर सोपविले होते. पुढे मी आपले साथीदार ठरविले आणि लोकांच्याकडे गायनाला जाऊ लागले. पण कोठेहि गायनाला गेले म्हणजे तो शीख मजबरोबर नेहमी असे आणि त्यामुळे माझ्याशी फाजीलपणा करण्याचे धैर्य कोणासहि होत नसे.”

“आपल्या घरीं जो सगीताचा पुस्तकसंग्रह आहे तो तू केव्हां आणलास ! तो तू आणलास कीं बाबांनीं तुला दिला !”

“माझे घर नवीन स्थापन झाल्यानंतर तुझ्या बाबांनीं, लोकांनीं मला भेटावयाचा दिवाणखाना कसा सजवावा, हें स्वतःच ठराविलें. माझे मराठी चार यत्तापर्यंत शिक्षण झालेंच होतें. पण सस्कृतमध्ये र, ट, फ तरी करता यावें, म्हणून त्यांनीं मला शिकविण्यासाठीं एक शास्त्री ठेविला. त्यांनीं माझ्याकडून शेंदोनशें निवडक सस्कृत श्लोक पाठ करून घेतले त्यात काहीं सगीतरत्नाकरातले तर काहीं भरताच्या नाट्यशास्त्रातले असें होते म्हणजे लोकांशीं संभाषण करतांना कसल्यातरी व्याख्या सांगणारे एकदोन सस्कृत श्लोक म्हटले म्हणजे श्रोते मडळी दिपून जात आणि त्यामुळे माझ्या ज्ञानाचीहि तारीफ थोडीबहुत सुरू होई. लोक भेटावयास येणार त्या वेळेस टेबलावर कोणते तरी सस्कृत ग्रंथ, त्याप्रमाणेंच मराठी पुस्तकें उघडीं ठेवलेलीं असावीत, म्हणजे मी शास्त्रीय तऱ्हेनें सगीताचा अभ्यास करणारी आहे, असा लोकांत बोभाटा होई.

“मी शास्त्र मुळींच शिकलें नाहीं आणि जुन्या सस्कृत ग्रंथाचा माझ्या आजच्या गायनकलेला काहीं उपयोग आहेसें मला वाटत नाहीं. पण मला सस्कृत ग्रंथाचें ज्ञान आहे, अशी प्रसिद्धि माझे साथीदार करीत. मी सस्कृत शिकविणाऱ्या शास्त्रीबुवांना किती लढ पगार देतें, हें फुगवून सागत. थोडक्यात सांगायचे म्हणजे, पहिल्याच वर्षांत माझे सुमारे दोन हजार रुपये शिल्क पडले. तेव्हा डॉक्टरांनीं मला भायखळ्याजवळ काहीं जमीन घेऊन दिली त्या वेळेस ती दोन रुपये वार होती. आज तिच्या आसपासची जागा पन्नास रुपये वार झाली आहे. आणि मी अर्ध्या जागेतच इमारत बांधली, ती देखील कर्ज काढूनच बांधली. तें कर्ज मला डॉक्टरांनीं दिलें आणि तेवढ्यात इमारत पुरी झाली नाहीं, तेव्हा ती इमारत पुरी करण्यासाठीं डॉक्टरांच्या ओळखीच्या एका सॉलिसिटरमार्फत पैसे मिळविले.

“अशा तऱ्हेनें माझ्या इस्टेटीला प्रारंभ झाला. मी डॉक्टरांचे पैसे पुष्कळदा घेतले आहेत, त्याप्रमाणेंच जेव्हा डॉक्टरांना पैशाची जरूरी

लागली, तेव्हा त्यानीं काढलेल्या कर्जाबद्दल मीहि जामीन राहिलें आहे. थोडक्यात सागावयाचें म्हणजे, मी स्वतंत्र राहू लागल्यापासून जवळ जवळ पहिल्याच महिन्यापासून पैशाच्या दृष्टीनें अगदीं स्वतंत्र आहे. तू झालीस त्या वेळीं तुला देणगी म्हणून तुझ्या बाबांनीं तुझ्या नावावर हजार रुपये ठेवले तेवढेच. ते मधून मधून मला देणग्याहि आणीत. पण डॉक्टराचें लग्न झाल्यानंतर त्याच्या मुलींना मी पुष्कळच देणग्या दिल्या आहेत; आणि डॉक्टरांच्याकडून मजकडे जवळ जवळ काहीच येत नसल्यामुळे डॉक्टरांना-बाईहि माझा द्वेष करीत नाहींत.

“बायकांच्या मत्सरात देखील प्रेमापेक्षा पैशाचा सबंध जास्त असतो, ही गोष्ट मला पक्की ठाऊक आहे. आपल्या नवऱ्याचे पैसे दुसऱ्या बाईकडे जात नसले, तर बायका दुसऱ्या बायकाचा द्वेष करीत नाहींत, एवढेंच नाहीं, तर काहीं ठिकाणीं दुसऱ्या श्रीमंत विधवाचे पैसे आपल्याकडेच यावेत, यासाठीं त्या श्रीमंत विधवाशीं प्रेम जुळविण्यास आपल्या नवऱ्यांना उत्तेजनच देतात, अशीं उदाहरणें या मुंबईत मी पुष्कळच पाहिलीं आहेत.”

“मायखळ्याजवळील आपल्या इमारतीशिजाराची अर्धी जमीन कोठें गेली ?”

“इमारती बांधल्यानंतर पाच वर्षांनीं जागेच्या किंमती वाढल्या, आणि ती जागा मी पधरा हजार रुपयास इमारतीवरील कर्ज फेडण्यासाठीं विकली.”

“डॉक्टरांच्याकडून आपण पैसे घ्यावयाचे नाहींत, उलट आपणच त्यांना पैशाची मदत करावयाची, अशी वृत्ति ठेवण्यात आपला काय फायदा झाला ?”

“मी स्वतंत्र आहे आणि माझ्या पैशाबद्दल व कर्जाबद्दल मीच जबाबदार आहे; आणि आपण आपला स्वतंत्रपणे मार्ग काढला पाहिजे, ही भावनाच माझ्या उन्नतीच्या मूळाशीं होती. आज डॉक्टरापेक्षा आपली इस्टेट जास्तच झालेली आहे, ही गोष्ट तुला ठाऊक असेल. डॉक्टरावरच मी अवलंबून असतें, तर त्यांना खूष कसे ठेवावें व त्यांना कसे ओरबाडून घ्यावें इकडेच माझें लक्ष गेलें असतें. पण स्वतंत्र धदा करणारी स्वतंत्र व्यक्ति या नात्यानें मी वागू लागल्यामुळेच माझें हित झालें आहे.

लोकाभिरुचि आणि साहित्यशास्त्र

प्रत्येक कृति उत्पन्न होते तेव्हापासूनच तिचें परीक्षण लोकाकडून होऊ लागतें. तें परीक्षण शब्दांनी नेहमी व्यक्त होतें असेंहि नाही. तें परीक्षण अगर मत शब्दांनी जरी व्यक्त झाले नाही तरी तें तें कृतीनें व्यक्त होतें. लढवय्ये-मुत्सद्दी यांना हा नियम जसा लागू आहे तसाच तो कवींनाहि लागू आहे. मराठी कविता जितकी जुनी आहे तितकेंच तिचें परीक्षणहि जुनें आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. मराठी कवितेचा जर इतिहात लिहावयास पाहिजे तर त्याबरोबर तिच्याबरोबर जन्मास आलेल्या परीक्षणांचाहि इतिहास लिहिला पाहिजे; किंबहुना कवितापरीक्षणांच्या इतिहासाशिवाय कवितेचाहि इतिहास अपूर्ण होईल असें म्हटलें तरी चालेल.

काव्यपरीक्षणांच्या इतिहासाचें वाङ्मयेतिहासात जसें महत्त्व आहे तसेंच त्याचें साहित्यशास्त्राच्या इतिहासात महत्त्व आहे. संस्कृतामध्ये जें साहित्यशास्त्र झालें, तें लक्षात घेऊन जुनें मराठी वाङ्मय उत्पन्न झालेलें नाही. संस्कृत साहित्यशास्त्रावरील अनेक ग्रंथ प्रचलित देशी भाषातील वाङ्मयाचा बराच विकास झाल्यानंतर झाले आहेत उदाहरणार्थ : जगन्नाथ रायाचा रसगगाधर हा ग्रंथ तर अत्यंत अर्वाचीन होय हा ग्रंथ तयार झाला तेव्हा हिंदी, मराठी, गुजराती, बंगाली इत्यादि भाषात वाङ्मयहि पुष्कळ तयार झालें होतें पण संस्कृत साहित्य-शास्त्रावरील ग्रंथकारांनी या नव्या वादीकडे मुळींच लक्ष दिलें नाही. नवीन प्रकारच्या ग्रंथाकडे लक्ष देऊन जे काहीं तात्त्विक नियम निघतील त्या नियमाचा अजूनहि अतर्भाव जुन्या साहित्यशास्त्रात करण्याची क्रिया अजूनहि झाली नाही. या नवीन विकासाकडे कोणत्या दृष्टीनें पहावें हें देखील संस्कृत साहित्यकारास समजलें नसावें

असें दिसतें. अर्वाचीन काळच्या वाङ्मयपडितास जुन्या साहित्यशास्त्रास अर्वाचीनत्व आणणें हें एक महत्वाचें अभ्यासक्षेत्र आहे.

नवीन वाङ्मयावर तत्कालीनाकडून विचार झाला नाहीं असें नाहीं. पण त्या विचाराचेंहि महत्त्व संस्कृत साहित्यशास्त्रकारास नव्हतें. त्यास कारणें अनेक आहेत. या नवीन उत्पन्न होणाऱ्या वाङ्मयाला एक तर काव्य म्हणण्याची इच्छा नव्हती; किंवा प्राकृताचें वाङ्मय, आणि त्यावर प्राकृताची टीका, हीं विचारात काय ध्यावयाचीं अशा प्रकारची वृत्ति संस्कृत साहित्यशास्त्राच्या ग्रंथकारात असावी.

पण साहित्यशास्त्रकाराची ही प्राकृत वाङ्मयाकडे दुर्लक्ष करण्याची वृत्ति बरोबर नाहीं. कारण या वृत्तीनें त्यानीं आपल्या ग्रंथाची वाढ खुटविली असेंच म्हणावें लागेल. ज्ञानेश्वरीसारख्या वेदान्तग्रंथाला काव्य या सदरात घालता येत नाहीं म्हणून त्यानीं त्याकडे दुर्लक्ष केलें, तर त्यात त्याचा दोष नाहीं. तथापि “ पृथ्वीराजरासा ” “ अल्हखड ” वगैरे हिंदी ग्रंथाचा तरी त्यानीं विचार करणे अवश्य होतें. त्यानीं त्यावेळेसच जर विचार केला असता तर आतापर्यंत भारतीय साहित्यशास्त्राला निराळें वळण लागून गेलें असतें.

लोकाची आवडनिवड, कवीची कृति आणि साहित्यशास्त्र याचा अन्योन्य सन्ध काय काय असतो याविषयी अगोदर थोडेंसे लिहिलें पाहिजे.

साहित्यशास्त्र हें वाढतें शास्त्र आहे. नवें वाङ्मय उत्पन्न होतें तसतशी त्यावर लोकाची आवडनिवड व्यक्त होते आणि ती आवडनिवड नियम उत्पन्न करून शास्त्र वृद्धिंगत करते.

साहित्यशास्त्राचे नियम तयार झाले म्हणजे काव्यपरिक्षक त्या नियमाप्रमाणें कवि चालला आहे किंवा नाहीं हें पाहू लागतात, काव्य-परिक्षकाच्या या प्रकारच्या टीकेमुळे कित्येक लेखक भितात तर कित्येक दाडगाईं करून पुढें जातात. ते असें समजतात कीं, साहित्याचे नियम सूचक किंवा मार्गदर्शक आहेत, त्याचें दास्य उपयोगी नाहीं. ज्या अर्थी साहित्यशास्त्र हें लोकांच्या आवडीनिवडीचें शास्त्र आहे. त्याअर्थी लोकाची

आवडनिवड ही प्रधान आहे आणि साहित्यशास्त्राचे जमा झालेले नियम अप्रधान होत. लोकाची व्यक्त झालेली आवडनिवड नियम शोधू पहाणाऱ्या तत्त्ववेत्त्याच्या साहित्यशास्त्राच्या घटनेस मदत करते. हे तत्त्व ओळखून धैर्यवान कवि आपली कृति साहित्याचे नियम झुगारून प्रत्यक्ष जनतेपुढे नेली पाहिजे आणि तीवर प्रत्यक्ष जनतेचे मत घेतले पाहिजे, हे ओळखतात. या प्रकारचे कवि काव्यौघास निराळे वळण देतात. एवढेच नव्हे तर साहित्यशास्त्राचीहि सुधारणा करतात.

लोकाची आवडनिवड निर्दोष असते असे नाही. पण ती समजून घेतली पाहिजे. उत्तम कलेचा कवि देखील प्रथम लोकाना अप्रिय असणे शक्य आहे, पण कवि चागला असला तर त्याच्याशी जनतेचा विरोध फार दिवस रहात नाही. उत्तम कवि आपली आवड लोकांच्या मनात स्थापन करील. कवीच्या अभिरुचीप्रमाणे लोकाभिरुचि तयार होणे शक्य आहे, ही गोष्ट दूरदर्शी कवि समजून असतो.

लोकांच्या आवडीनिवडीचे परीक्षण करणे व ती आवड जाणून लिहिणे ही क्रिया प्रत्येक लेखक करित असतो जो लेखक आपण असे करित नाही असे म्हणतो, तो एक तर आपण काय करित आहो याविषयी अज्ञानी असला पाहिजे, किंवा स्वतंत्र वृत्तिविषयी खोटी बढाई मारणारा असला पाहिजे.

लोकांच्या आवडीनिवडी काही अशी प्रत्यक्ष ग्रंथांच्या वाचनाने उत्पन्न झालेल्या असतात, तर काही अशी पूर्व ग्रंथावर व्यक्त झालेल्या मतामुळेच उत्पन्न झालेल्या असतात त्या व्यक्त झालेल्या मताचा परिणाम उत्तरकालीन अभिरुचीवर घडतो. हे लक्षात घेऊन टीकावाङ्मय लोकभिरुचीचे निर्णायक कितपत झाले हे आपणास पाहिले पाहिजे. अभिरुचीचा आपण इतिहास लिहू लागलो तर काव्यपरीक्षणाचा इतिहास हा लोकाभिरुचीच्या इतिहासाचा भाग होईल. व अभिरुचीचा इतिहास हा वाङ्मयेतिहासाचा भाग होईल. वाङ्मयाचा इतिहास अभिरुचीच्या इतिहासावाचून समजावयाचा नाही. आणि यासाठी लोकांची काव्यविषयक मते निरनिराळ्या काळी कशी व्यक्त झाली व बदलत गेली हे पाहिले पाहिजे आणि त्यात काही विकास झाला असेल तर तोहि शोधून काढला पाहिजे.

काव्यपरीक्षक आणि जनता.

जनता हे काव्याचे शेवटचे न्यायासन आहे. आणि काव्यपरीक्षक हे मधले न्यायासन आहे ज्याप्रमाणे शेवटचे न्यायासन पुष्कळदा खालच्या कोर्टाचा निकाल कायम करतं व काही प्रसंगी अगदी फिरवून टाकतं त्याप्रकारची स्थिति वाङ्मयक्षेत्रातहि आहे. किंबहुना अशीहि उपमा देता येईल की काव्याचा विरुद्ध परीक्षक हा वादी आहे आणि प्रथकार हा प्रतिवादी आहे, आणि काव्याकडे अनुकूल वृत्तीने पाहून त्याचे परीक्षण करणारे टीकाकार हे प्रतिवादीचे वकील आहेत. व काव्याविरुद्ध खटला जनतेच्या दरबारात अनेक वर्षे चालत राहून त्याचा निकाल होतो, आणि तो देखील न कळत होतो. जनता एकच निकाल देते आणि तो म्हटला म्हणजे काव्य जिवंत रहाणार की मरणार याविषयीचा असतो. ज्याप्रमाणे खालच्या कोर्टाचा निकाल व विरुद्ध किंवा तफेंच्या वकीलाची बोलणी ही अंतिम न्यायाधिकाऱ्याचे मत बनविण्यास उपयोगी पडतात, त्याप्रमाणेच काव्य परीक्षकवर्गाचे म्हणणे जनतेस आपला निर्णय ठरविण्यास उपयोगी पडतं. आणि या दृष्टीने टीकाकाराच्या वाङ्मयाचे महत्त्व आहे. ज्याप्रमाणे वेडेवाकडे आणि चुकानी भरलेले भाषण करू नये म्हणून वकिलाच्या भाषणावर कोर्टाची टेड्ढणी असते त्याप्रमाणे दीर्घकालाने निकाल देणारी जी जनता तिच्या तफेंने टीकाकाराच्या वाङ्मयावरहि विचार झाला पाहिजे चांगल्या टीकेची निर्भत्सना ही जर समाजात नसतील तर टीकाकार हे अगदी बेजबाबदार होतील प्रामाणिक व मार्मिक टीकेबद्दल अभिज्ञता देखील ताबडतोब होत नाही. ती व्यक्त होण्यासाठी देखील काळ लोटावा लागतो. वाङ्मयपरीक्षणाचे इतिहास यासाठीच उपयोगी पडतात.

काव्यपरीक्षणाच्या इतिहासाचे दुसरे एक महत्त्व आहे. ते म्हटलं, म्हणजे टीकाकारलेखकास त्याचे कार्य काय आहे ते समजून यावे. मार्मिक, जबाबदार आणि दूरदृष्टि टीकाकारास आपण टीका करताना वाङ्मयाच्या विशिष्ट विकासास मदत करीत आहो की अपकर्ष करीत आहो याची कल्पना असणे अवश्य आहे. काव्यपरीक्षण कोणत्या बाजूनी चालू आहे, कोणत्या बाजूनी चालू नाही हे टीकाकारास समजले पाहिजे. काव्यपरी-

क्षणाचा व अभिरुचीचा स्थूल इतिहास टीकाकारास ठाऊक असला म्हणजे त्याची टीका देखील उत्तरोत्तर अधिक सुशिक्षित होत जाईल.

महाराष्ट्रीय काव्यपरीक्षणाच्या इतिहासात आपणास काहीं विकास दृष्टीस पडतो. मुद्रण केल्या काळापूर्वी टीकालेखन फारच संक्षिप्तप्रकारे होई तर मुद्रणकलेच्या आगमनानंतरच्या काळात विस्तृत होऊं लागले. तथापि पूर्वपरपरेची वृत्ति पूर्वी काय होती व ती बदलत कशी गेली हे देखील पहाणें एक तऱ्हेचा इतिहास दाखवील आणि तो इतिहास महाराष्ट्रातील वाङ्मयेतिहासाचा किंवा बौद्धिक इतिहासाचा महत्त्वाचा भाग होईल.

मराठी काव्याचें परीक्षण करण्याची पद्धति, ब्रिटिश राज्यानंतर जेव्हा निबध लिहिण्याची पद्धत सुरू झाली तेव्हापासूनच उत्पन्न झाली असें म्हणता येणार नाही. त्या पूर्वीच्या काळात देखील लोकाना मते होती व तीं मते ते व्यक्त करीत असत त्या मतांचें विवरण मात्र करण्यात येत नसे. ज्याप्रमाणें जेवणारा मनुष्य कोणाचा स्वयंपाक चागला हे सांगू शकतो पण तो स्वयंपाक चागला का हे त्याला सांगता येणार नाही, त्याप्रमाणेंच काव्याचें आहे. ज्याला जें काव्य आवडतें तें तो पाठ करतो किंवा गातो आणि या रीतीने तो आपली आवड व्यक्त करतो. अमुक एक काव्य लोकप्रिय का झालें हे तत्त्ववेत्ता सागावयाचा प्रयत्न करतो पण तो जनतेच्या आवडीनिवडीचें स्पष्टीकरण करतो.

आपल्या पूर्वजानीं जुन्या कवीविषयी ज्या आवडी व्यक्त केल्या त्याच्या आवडीच्या अवलोकनापलीकडे आपण आज बरेच गेलों आहों व थोडीशी विवेचक शक्तीहि खर्च केली आहे. तथापि पूर्वीच्या लोकमतात महत्त्वाचा बदल झाला आहे असें वाटत नाही.

सुश्लोक वामनाचा अभग वाणी प्रसिद्ध तुक्याची

ओंवी ज्ञानेशाची किंवा आर्या मयूरपताची ॥

असें प्रल्हाद बडव्याप्रमाणें आजचा वाचक देखील म्हणेल.

महाराष्ट्रीयच्या काव्याभित्तेंचा इतिहास द्यावयाचा म्हणजे दोन गोष्टी करावयाच्या. काव्यविषयक जी सामान्य चर्चा निरनिराळ्या ग्रंथ-

कारांनी केली असेल तिचें स्वरूप दाखवावयाचें आणि त्याप्रमाणेंच विशिष्ट कवि घेऊन त्याच्या काव्याची अभिज्ञता समकालीनांनी व उत्तर कालीनांनी कशी दाखविली हें दाखवावयाचें. चालू समाज जेव्हा अभिज्ञता दाखवितो तेव्हा ती अभिज्ञता त्या कालातीलच तरुणांच्या मनावर परिणाम करून वाङ्मयाच्या पुढील प्रवाहाचें स्वरूप ठरविते. उलटपक्षी जें वाङ्मय उत्पन्न होतें त्याच्या ग्रहणानें काहीं अशीं समकालीनांची व बऱ्याच अशीं उत्तरकालीनांची अभिरुचि बनते. एवच काव्याची अभिज्ञता, आणि उत्पादन या गोष्टी परस्परावर परिणाम करणाऱ्या आहेत. वाङ्मयाचा इतिहास लिहिताना जें वाङ्मय उत्पन्न झालें त्याच्या कडेसच लोकांचें लक्ष वेधते आणि वाङ्मयेतिहासात निरनिराळ्या काळातील वाङ्मयाचें स्वरूप पाहून आजचा लेखक अभिप्राय देतो. तथापि प्रत्येक काळात लोकमत होतें आणि तें परिणामकारी होतें आणि भावी वाङ्मयाच्या स्वरूपाचें काहीं अशीं निर्णायक होतें ही गोष्ट प्राधान्याने पुढें आणण्यासाठी लोकांच्या अभिज्ञतेचाच इतिहास निराळा काढून मांडल्यास एकंदर वाङ्मयाच्या इतिहासास मदत केल्यासारखें होईल. एवढेंच नव्हे तर ज्या बाजूकडे पुष्कळ लोकांचें लक्ष जात नाहीं ती बाजू चवाठयावर मांडल्यासारखेंच होईल.

काव्याभिज्ञता दोन तऱ्हेनें व्यक्त होते, लोक जेव्हा काव्यविषयक तात्त्विक चर्चा करतात तेव्हा आपलीं मते प्रदर्शित करतात, व त्याप्रमाणेंच दुसऱ्या एखाद्या कवीवर मत देतात तेव्हा तीं प्रदर्शित करतात. या दोन्ही तऱ्हांनी महाराष्ट्रीय अभिरुचीचा इतिहास देता येण्याजोगा आहे. “ कवित्व हें नोहे टाकसाळी नाणें ” असें जेव्हा तुकाराम वदतो तेव्हा तो काव्य-विषयक निरपेक्ष विचार व्यक्त करतो. तसेंच—

“ ज्ञानेश्वरी पाठीं । जो वोवी घालील मन्हाटी ।

तेणें अमृताचे ताटीं । जाण नरोटी ठेवली ॥ ”

असें जेव्हा एकनाथ सागतो तेव्हां तो कवितेविषयीं सापेक्ष मत व्यक्त करतो. आपणास या दोन्ही प्रकारचें साहित्य जमा करून महाराष्ट्राच्या

काव्यविषयक सापेक्ष अभिरुचीचा आणि निरपेक्ष कल्पनाचा इतिहास द्यावयाचा आहे.

पण हें विधान देखील थोडेसे नियामित केले पाहिजे. अभिरुचीचा इतिहास द्यावयाचा म्हणून सांगितले तेथे एरुदर अभिरुचीचा इतिहास द्यावयाचा विचार नाही. तर अभिरुचीच्या इतिहासाचे जें एक अग काव्यपरीक्षण हें आहे, त्या अगाचाच इतिहास प्राधान्याने द्यावयाचा आहे. हा इतिहास देण्याजोगा विषय आहे किंवा नाही याविषयी शका बाळगण्याचे कारण नाही. समाजातील प्रत्येक क्रिया तत्त्वज्ञानाच्या विचाराचा विषय झाली पाहिजे आणि तत्त्वज्ञानी विचार करताना त्या क्रियेचे दीर्घकालीन स्वरूप अवलोकिले पाहिजे.

वाङ्मयाच्या क्षेत्रात काम करणारे जे अनेक प्रकारचे लोक आहेत ते काहीं विशिष्ट क्रिया करीत असतात. निरनिराळ्या क्रियाचा अन्योन्याश्रय आणि हेतु काहीं अशीं तत्कालीन क्रियाच्या अवलोकनाने दृष्टीस पडतो, तर काहीं क्रियाची उपयुक्तता दीर्घकालानेच दृष्टीस पडते. यासाठी समाजशास्त्रात प्रत्येक कार्यसमुच्चयाचे आणि तदंतर्गत क्रियाचे दीर्घकालीन स्वरूप पाहण्याची पद्धति पडली आहे. टीकाकाराच्या प्रयत्नाचा परिणाम काहीं अशीं तत्कालीन दिसून येतो तर काहीं अंशीं दीर्घकालाने दिसून येतो. तसेंच असेंहि दिसून येते की, काहीं कृत्य कायमचा परिणाम कोणताच घडवीत नाही. तर त्या तऱ्हेच्या कृत्याच्या निष्फलतेचीहि जाणीव झाली पाहिजे. समाजात होणाऱ्या प्रत्येक क्रियेची कार्यप्रवीणता किंवा एफिशियन्सी तपासीत बसण्याने ती क्रिया अधिक कार्यप्रवीण होण्यास मदत होते. टीकेची कार्यप्रवीणता बघावयाची म्हणजे निदान काहीं तरी काळ जावा लागतोच व या दृष्टीने टीकेविषयी ऐतिहासिक विचार करण्याची आवश्यकता उत्पन्न होतेच.

वर्तमानपत्रे व मासिके यातून टीका करण्याची पद्धत सुरू झाल्यास जवळ जवळ दोन पिढ्या झाल्या. या दोन पिढ्यात अनुभवाने टीकाकार काय शिकले आणि उत्तरकालीनानीं पूर्वकालीनापेक्षा काय प्रगति दाखविली हें पहाण्याजोगें आहे.

लोकाश्रयी मराठी वाङ्मय

महाराष्ट्रीय अभिरुचीच्या इतिहासास काव्यपरीक्षकाच्या विवेचनाचें आणि अभिज्ञतेचें महत्त्व आहेच तथापि जनतेची अभिज्ञता केवळ तेवढ्यावरून काढता येणार नाही, काव्यपरीक्षकाची अभिज्ञता ही वाचकवर्गाच्या किंवा श्रोतृवर्गाच्या आवडीनिवडीची कितपत दर्शक आहे हा प्रश्न उरतोच. ग्रथाची लोकप्रियता केवळ मध्यस्थाच्या शिफारशीवर अवलंबून असते अशातला भाग नाही. उच्च प्रतीच्या ग्रथाची योग्यता जनतेस आपोआप समजते आणि परीक्षकाची शिफारस केवळ दुय्यमपणा पावते. जनतेतील सामान्य व्यक्ति स्वतः परीक्षण करून दुसऱ्यास कळविणारी असते. ग्रथकारामध्ये ईर्ष्या, असूया, द्वेष इत्यादि भाव असतात हें जनता ओळखते, आणि जेव्हा उत्तम प्रकारच्या ग्रथकारास इतर ग्रथकार मत्सरानें छळूं लागतात तेव्हा जनता छळल्या जाणाऱ्याचें महत्त्व ताबडतोब ओळखते याची उदाहरणें आपणांस आजच्या कालात, तशीच प्राचीन कालात-देखील देता येतील. तुकारामास वध्या बुडवावयास लावण्याची क्रिया केवळ घद्यातील मत्सराची दर्शक आहे. पण तीच गोष्ट तुकारामाच्या वार्षांत काहीं तरी नवें तेज आहे याची तत्कालीन लोकात जाहिरात करती झाली जनतेच्या परीक्षणात दोष असतात, पण तेच दोष धर्देवाईक टीकाकाराच्या लेखातहि असतात जेव्हा अगदीं अपरिचित प्रकारचें वाङ्मय डोळ्यासमोर येतें तेव्हा जनतेस त्या प्रकारच्या वाङ्मयाची आवड उत्पन्न झाली नसल्यामुळें जनता तिकडे प्रथम लक्ष देत नाही. तसेंच टीकालेखकास देखील त्याप्रकारच्या वाङ्मयाची अभिज्ञता उत्पन्न झाली नसल्यामुळें टीकाकार देखील त्या नवीन प्रकाराची निंदाच करतात. या प्रकारच्या गोष्टी आपणास प्रत्येक देशाच्या वाङ्मयाच्या इतिहासांत दिसून येतात. उत्तम कवि असून त्याची समकालीनात चहा झाली नाही अशामध्ये भवभूति कवीचें नांव

पेता येईल. तथापि या कवीस उत्तरकालीं जें महत्त्व मिळालें त्यावरून समकालीनास रुचलें नाहीं तरी हरकत नाहीं, आपलें वाङ्मयविषयक ध्येय सोडून नये अशा तऱ्हेचा उपदेश हाच कवि अजून सर्व भारतीय कवींस करीत आहे असें म्हणता येईल. जनता उदासीन असली तरी कवींमै निराश होऊ नये; ज्यास उच्च प्रकारचे वाङ्मय पाहिजे असेल त्यास दीर्घकालीन आशावादी बनलें पाहिजे, या भावनाचा भवभूति फार जुना शिक्षक होय.

महाराष्ट्रीय वाङ्मय राजाश्रयानें वृद्धिंगत न होता केवळ लोकाश्रयानें वृद्धिंगत व्हावयाचें हा महाराष्ट्राला कित्येकांच्या मते श्राप लागला आहे; किंवा माझ्या मते महाराष्ट्राला हें वरदान मिळाले आहे त्याचा पहिला अनुभव महाकवि भवभूति यासच मिळाला आहे. भवभूति हा लोकाश्रयी-वर अवलंबून रहाणारा कवि आणि त्याच्या वाङ्मयविषयक उच्च ध्येया-मुळें समकालीनाकडून गौरव होत नाहीं अशा कच्चाटीत सापडला असता देखील त्यानें सस्कृत भाषेला भूषणास्पद होतील अशीं तीन नाटके लिहिलीं हें लक्षात ठेवलें पाहिजे. भवभूति हा वऱ्हाडचा. विदर्भ देश हा महाराष्ट्रात सर्वांत अगोदर सुधारलेला आणि तेथील राजावलि देखील फार जुनी, असें असता त्यास राजाश्रय न मिळता आपलीं नाटके जत्राच्या ठिकाणीं प्रकट करावीं लागलीं. यावरून त्याची लोकाकडून काहीं तरी चहा होत असली पाहिजे. नाहीं तर जत्राच्या ठिकाणीं त्यास आपलीं नाटके दाखविण्याची सधीच मिळाली नसती. शिवाय जर त्यास त्याच्या काळातच चहाते मिळाले नसते तर त्याचीं नाटके टिकलींही नसतीं; पण तीं ज्या अर्थी टिकलीं आहेत त्या अर्थी जनतेस चांगले वाङ्मय टिकविण्याइतकें बळ आहे खचित. भवभूतीनें लोकाची अनभिज्ञता पाहून जे उद्गार काढले आहेत त्याचा अर्थ एवढाच कीं भवभूतीची अवहेलना अदचारी मडळची कडून झाली असेल, विदर्भाच्या राजघराण्यानें त्यास आश्रय दिला नसेल व राजाश्रयास असलेल्या इतर कवींनीं त्यास राजद्वारापासून दूर ठेवण्याचा प्रयत्न केला असेल. भवभूतीच्या कहाणीवरून त्याची लोकात चहा नव्हती असा अर्थ निघत नाहीं. तेव्हा एकदरीत जनतेच्या अभिज्ञतेविरुद्ध निकाल देण्यास जडच जाईल. याशिवाय आपणास असेंहि दिसून येईल कीं

जें चागलें होतें तेंच टिकलें, असा धोपट नियम केला तर त्यास थोडेच अपवाद आढळतील दिवसानुदिवस संशोधक नवीन नवीन ग्रंथ शोधून काढीत आहेत. पण अव्वल इंग्रजीच्या कालात जे ग्रंथ लोकांत प्रचलित होते तेच ग्रंथ अजूनहि लोकप्रिय आहेत आणि संशोधकांनी शोधून काढलेले ग्रंथ छापण्यास मारामार पडते. काव्यसंग्रहाचे ग्रंथ छापण्यास किती अडचण पडत होती तें निर्णयसागरनें मधून मधून प्रसिद्ध केलेल्या कहाण्यावरून कळून येणार आहे.

सामान्य वाचक आपलें परीक्षण पुस्तक घेऊन किंवा टाळून व्यक्त करीत आहे. प्रजासत्तात्मक राज्यात जेव्हा “ रेफरेंडम ” नें म्हणजे सर्व जनतेपुढें कायदा ठेऊन कायद्यावर जनतेचें मत घेण्यात येतें, तेव्हा जनता “ होय ” किंवा “ नाही ” एवढेंच उत्तर देते. आणि या रीतीनें अगदीं एका शब्दात आपला निकाल देऊन टाकते. नाटकें, सिनेमा, गाणी याविषयीं हाच नियम सागता येईल. जनता फार टीका करीत नाही, पण ग्रंथकाराचें भवितव्य निश्चयेंकरून ठरविते आणि ती त्याप्रमाणें भविष्यकालास आपला आदेश देऊन टाकते जनतेच्या अभिज्ञतेवर महाराष्ट्राची भिस्त आहे आणि यासाठीं सुशिक्षित अभिरुचीचा जनतेंत प्रसार होणें अवश्य आहे.

मराठी कवितेस दरबारचा आश्रय नाही आणि त्यामुळे दरबारी आश्रयाचे दुर्गुणहि तिला लागले नाहीत. राजाच्या खोऱ्या प्रशस्ती मराठीत नाहीत. जेव्हा दरबारचा आश्रय मराठी कवींना मिळाला तेव्हा त्याची नीति बिघडून तेदेखील खोटे लिहिण्यास कसे प्रवृत्त झाले याला उदाहरण वन्हाडच्या देवनाथ कवीचें आहे हा शिंदे सरकारचे तुकडे खात होता आणि नानाफडणिसाला शिव्या देणारा एक पोंवाडा त्यानें हिंदीत केला आहे.

शिंद्यानें विश्वासघातानें नानाला तुरुंगात टाकलें, त्याबद्दल त्यानें नानालाच दोष दिला आहे. या प्रकारचें तुरळक उदाहरण सोडून दिलें तर मराठी कवि सामान्यतः स्वतंत्रच असत असें दिसून येतें. मराठी भाषेला राजाश्रय नाही ही स्थिति भवभूतीच्या कालापासून आहे असें वाटतें. ज्ञानेश्वरानंतर हिंदु राज्य गेलें त्या वेळेस मराठी कवितेस मुसलमान राजांकडून आश्रय मिळाला नाही यांत नवल नाही. मराठी राज्यात

कवींच्या उपेक्षेची स्थिति फारशी पालटली नव्हती. याविषयी प्रसिद्ध मोगरे कवीने विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्यावर लिहिलेल्या विलापिकेमध्ये जे श्लोकचतुष्टय घातले आहे त्यातील म्हणणे जरी अक्षरशः खरे नाही तरी तत्त्वतः खरे आहे. ते श्लोकचतुष्टय येणेप्रमाणे :

नाही राजाश्रयाचा अनुभव अजुनी लेश ज्या दुर्भगेला
जीचा धिःकार बुद्ध्या रसिक जन गणी आजपर्यंत केला
भेणे जी पंडिताच्या बहुत दिवस जी नीच सगेची राही
शास्त्री ठेवू दिला न क्षणहि पद जिला ऋषय्या ब्राह्मणाही
जीला पाहुनिया निराश्रित अशी आश्वासिली वामने
मोरोपतचि जीकडे वळवुनी घे पंडिताचीं मने
तात्यानीं वरिता परत्र दिधले त्वत्तातहस्तीं जिला
होता वाटत जीस तातसमची तो कृष्णशास्त्री भला
जीला शृंगारवीराद्यखिलनवरसा सादरे सेववोनी
होता कालानुसारें तरुग मग अलंकारुनी प्रथरत्नीं
जीला तूचि स्वहस्ते रसिकजन गणी योग्य अर्पावयाला
जीच्या आम्ही वऱ्हाडी मुदित परिणया जाहलों यावयाला
कोणी वैधव्य आले म्हणति जन तुझ्या जीस देहावसानीं
विष्णो तूझी परी जी म्हणवुनि भगिनी आपणा धन्य मानी
त्या ज्या धर्मस्वसेचे बहुत पुरविले लाड देवोनि शिक्षा
कैसा तूझा अता ही विरह सहन करी ती महाराष्ट्र भाषा

या ओळींतील मुख्य चुकीचे विधान आहे ते हे की शृंगारादि नवरसानीं भाषेला मदविण्याचे श्रेय जे विष्णुशास्त्र्यास दिले आहे ते चुकीचे आहे. वस्तुतः हे श्रेय त्याच्याकडे नसून वामनादि कवींकडे आहे.

मराठी वाङ्मय प्रारंभापासून लोकाश्रयी होतें. त्यास राजदरबारचा फारसा स्पर्श झाला नाही आणि त्याचे परिणाम वाङ्मयाच्या स्वरूपावर दिसून येत आहेत. ज्ञानेश्वर देवगिरी राजधानीपासून फार दूर होता. ज्ञानेश्वराची ख्याति देवगिरीला पोचून त्याचा कदाचित् सत्कारहि झाला

असता पण तसा काळच आला नाही. ज्ञानेश्वरीनंतर देवगिरीचें राज्यच लयास गेलें. ज्ञानेश्वराविषयी आदर बोपदेवानें आपल्या शुद्धिपत्रात व्यक्त केलाच आहे, (भिंगारकरकृत ज्ञानेश्वर काल पहा) आणि बोपदेव हा तर देवगिरीच्या दरबारात वजनदार मनुष्य होता, व देवगिरीचें राज्यहि टिकलें असतें तर ज्ञानेश्वराच्या ग्रंथाचा आदर होऊन पुढे मराठी भाषेंत झालेल्या ग्रंथास महत्त्व प्राप्त झालें असते. देवगिरीच्या दरबारात ग्रंथाची चहा अगदीच नव्हती असें नाही. चतुर्वर्गचिंतामणि या ग्रंथाचा विद्वान् कर्ता हेमाद्रि हा तर तेथें प्रधानच होता. आणि बोपदेव हा देखील ग्रंथकार होता. अशा सुशिक्षित राज्यात मराठी ग्रंथाची प्रतिष्ठा वाढलीच असती. तथापि ज्ञानेश्वरासारख्या मनुष्याला राजदरबारीं झालेल्या मानामुळें ग्रंथरचनेकडे प्रवृत्ति झाली असती असें नाही. मराठी राज्य जरी गेलें तरी ज्ञानेश्वरीमुळें मराठी ग्रंथरचनेचा संप्रदाय स्थापन झाला हें खचित त्याच्या ग्रंथास राजे लोकांनी पुढें आणलें नसून लोकांनीच पुढें आणलें व राज्य जरी नष्ट झालें तरी ज्ञानेश्वरी टिकली एवढेंच नव्हे तर लोकांतील मान्यतेने आणि त्यात उत्पन्न झालेल्या भागवत संप्रदायामुळें ग्रंथ जिवंत राहण्याची परंपरा कायम झाली.

महाराष्ट्रीय वाङ्मयाला राजाचा आश्रय असे याला कोणी हालच्या सप्तशतीचें उदाहरण देतील. पण त्यावरून कवींस राजाश्रय होता असें सिद्ध होणार नाही. कारण हालची सप्तशती हा सग्रह आहे. त्या लावण्या लिहिणारे कवी निरनिराळ्या काळीं होऊन गेले. सग्रह राजानें करविला असेल पण त्यावरून कवींस राजाश्रय होता हें सिद्ध होणार नाही. शातवाहन राजे हे जरी ब्राह्मण होते तरी पुढें त्याचे लग्नव्यवहार इतर लोकाशीं होऊन त्याच्यामध्ये उच्च संस्काराचा लोपहि झाला असेल. महा राष्ट्रातील राजेलोकाची संस्कृति उच्च दर्जाची कोठेंच दिसत नाही- ज्याप्रमाणें तमाशास उत्तेजन देणारा एखादा राजा महाराष्ट्रात आज-कालच्या दिवसातहि दिसतो त्याप्रमाणेंच त्यावेळेस लावण्याचा शोकी एखादा. शातवाहन असला म्हणजे राजे लोकाची कवितेबद्दल अभिरुचि दिसून आली असें नाही. तथापि ज्यानें जें केलें त्याबद्दल त्याला श्रेय दिलें पाहिजे. म्हणून वाङ्मयाविषयी उदासीन राजवर्गांत हाल हा एक अपवाद होता असें म्हटलें पाहिजे.

मराठी राज्यामध्ये शिवाजीच्या कालात वाङ्मयाला उत्तेजन मिळाले. संभाजीने देखील वाङ्मयास उत्तेजन दिले होते. तथापि एकदर वाङ्मयास उत्तेजन देण्यात मराठी राज्यात आदिसन्यिच आहे. शिवाजी व संभाजी यांनीदेखील मराठी काव्यास उत्तेजन दिल्याचा पुरावा फारसा नाही. मराठी राज्य गेले आणि सुधारलेले इंग्रज सरकार आले. त्या सरकारने मराठी भाषेच्या उत्तेजनास अनुकूल अशी स्थिति न ठेवता मराठी भाषेस मारक अशीच परिस्थिति ठेवली आहे.

एवच मराठी वाङ्मय हे जवळजवळ पूर्णपणे लोकाश्रयी आहे त्यामुळे ह्या वाङ्मयास राजाश्रयी वाङ्मयाचे घाणेरडे गुण लागले नाहीत. ज्या अर्थी हे वाङ्मय उत्तरोत्तर लोकाश्रयीच होत जाणार त्या अर्थी वाङ्मयाचे वाचक आणि उत्पादक यांच्यामध्ये असणारे जे परीक्षक त्याच्यावरील जबाबदारी अधिक वाढली आहे आणि यामुळे त्याच्या प्रयत्नाची छाननी करणेहि या कालात विशेष आवश्यक आहे. टीकाकारात प्रामाणिकपणा आणि अभिज्ञता ही देखील वाढत गेली पाहिजे.

लोकाचे जे मत असते तेच मत टीकाकाराच्या लेखात अशतः व्यक्त होते. मात्र टीका प्रामाणिक असली पाहिजे. टीकाकाराचा हेतु ग्रथाविषयी आपले खरे मत व्यक्त करण्याचा मात्र असला पाहिजे. तो विद्वान् आणि अभिज्ञ नसला तरी प्रामाणिक पाहिजे. जो विद्वान् नाही पण प्रामाणिक आहे त्याच्या टीकेचाहि उपयोग आहे. तशी टीका जनतेच्या मताची निदर्शक होते. पण टीकाकाराचा हेतु जेव्हा प्रामाणिक मत व्यक्त करण्याव्यतिरिक्त असतो तेव्हा मात्र ते टीकाकाराचे मत जनतेच्या मताचे निदर्शक नसल्यामुळे निरुपयोगी होते. अप्रामाणिक टीका अनेकरीतींनी दृष्टीस पडू लागते. टीकाकार कधी कधी हाताशी आलेल्या ग्रथाची थट्टा करून वाचकाचे मनोरजन कसे करावे या दृष्टीने लिहू लागतो. असल्या टीकेबद्दल कानउघाडणी वारवार झाली पाहिजे, व त्या प्रकारच्या टीकेस महत्त्व न देण्याचे लोकास शिकविले पाहिजे. लोकास असल्या टीकाकारासंबंधाने जागरूक केले म्हणजे पुरे आहे. म्हणजे जनता केवळ उपहासात्मक किकडे लक्ष देणार नाही. जर विचारात घेतलेला ग्रंथ चांगला असेल

तर त्याच्या उपहासाच्या योगाने टीकाकाराचें लघुत्व मात्र नजरेस येतें; आणि जर तो चागला नसेल तर टीकाकाराच्या कोट्यामुळे गचाळ ग्रंथ मात्र लोकांच्या नजरेस येतो, व ज्या ग्रंथाकडे कोणी लक्ष दिलें नसतें त्या ग्रंथास एक तऱ्हेचें चिरकालत्व प्राप्त होतें. अप्रामाणिक टीकेचा दुसरा एक प्रकार म्हणजे तो ग्रंथ विशिष्ट कार्यासाठी ज्या दृष्टीने लिहिला असेल ती दृष्टि टाकून त्याला भलतीच कसोटी लावणें. उदाहरणार्थ, कोणताहि चागला ग्रंथ घेतला तर तो लहान मुलाच्या हाती पडला तर काय परिणाम होतील या दृष्टीने त्याचें परीक्षण करणें. उदाहरणार्थ, एखाद्याने गुन्हेगारी कशी होते व गुन्हेगार शोधून काढता कसा येतो यासंबंधाने १०० गुन्हाच्या सशोधनाचा इतिहास प्रसिद्ध केला व एखाद्या टीकाकाराने ग्रंथकाराच्या हेतुकडे न पाहता त्यावर टीका आरंभली तर ती टीका अयोग्य होय असो; ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव इत्यादि ग्रंथ वारवार चर्चेचे विषय झाले आहेत आणि एकनाथापासून आजपर्यंत अनेक लोक त्याविषयी मत व्यक्त करीत आहेत. एकनाथ, मुक्तेश्वर, वामन, तुकाराम, रामदास, ही सर्व मंडळी समकालीन व्यक्तींच्या व उत्तरकालीन प्रमाणाच्या चर्चेचा विषय झालीच आहे. त्या चर्चा लक्षात घेऊन त्यांनी काव्याभिज्ञता कशी दाखविली त्याची चर्चा पुढें येईलच.

आजचे महाराष्ट्रीय वाङ्मय पूर्णपणें लोकाश्रयानेंच वाढत आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही तथापि चागलें वाङ्मय पोसण्याइतकी जनता पुशिक्षित झाली आहे असें नाही, व लेखकाचा योगक्षेम जनतेवर चालेल अशी स्थिति आली नाही. नाटके पूर्णपणें लोकाश्रयावरच वाढत आहेत. चांगल्या नाटकांबद्दल ग्रंथकाराना तीन हजार रुपये मिळतात असा कै. खरे. शास्त्री आणि रा. खाडिलकर यांचा अनुभव आहे. तरी देखील ही प्राप्ति इतकी अल्प आहे की ग्रंथकाराचा योगक्षेम नाटके लिहिण्यावर अजून चालणार नाही. कादंबऱ्यावर प्राप्ती फारशी होत नाही. आणि कोणाहि कादंबरीकारास कादंबरीलेखनापासून १००० रुपयांची प्राप्ति झाल्याचें उदाहरण नाही. आजचा लोकाश्रय आहे तो लेखकाचा ग्रंथ जगापुढें आणण्यास त्यास समर्थ आहे व फार झालें तर थोडासा मदतीच्या स्वरूपाचा रोबदलादेखील ग्रंथकारास मिळेल. चांगली कादंबरी तयार झाल्यास ती

निदान फुकट मागण्यास प्रकाशक भावतील असा काळ आला आहे. पंचवीस वर्षांपूर्वी तसाहि काळ नव्हता. चागल्या कादंबरीचें प्रकाशन होणें त्यावेळेसहि दुरापास्त झालें होतें. तथापि पंचवीस वर्षांपूर्वी लेखकास काहींच मिळत नव्हतें असें नाहीं. रा बाळकृष्ण सतुराम गडकरी याच्या “सुधारणेचा मध्यकाल” या कादंबरीस प्रकाशकाकडून अवघे १२५ रुपये मिळाले आणि “वाईकर भटजी” या कादंबरीच्या लेखकास फक्त ५० रुपये मिळाले. तितकेच रुपये “सती राणक देवी” या कादंबरीस मिळाले. पण जर गडकरी यास १२५ रुपये देऊन त्याची “सुधारणेचा मध्यकाल” ही कादंबरी प्रसिद्ध करण्यास कै. मित्र पुढें आले नसते, तर ती कादंबरी बाहेर पडली असती कीं नाहीं याविषयी शकाच आहे.

लोकाश्रयामुळें वाङ्मय जगणार तर टीकाकार वर्गाचें महत्त्व आहे आणि टीकाकार वर्गाचें महत्त्व आहे तर टीकाकारांनीं आपलें काम प्रामाणिकपणानें केलें पाहिजे; व त्यांनीं तसें केलें नाहीं तर टीकाकाराचे कान उघडण्याची प्रवृत्ति समाजात पाहिजे; या गोष्टी ज्याप्रमाणें सांगितल्या त्याप्रमाणेंच ग्रंथकाराने टीकेकडे चागलें लक्ष पुरविलें पाहिजे हेंहि सांगितलें पाहिजे.

प्रत्येक कवीस किंवा कादंबरीकारास आपल्या ग्रंथावरील टीका लक्षपूर्वक पाहिल्याच पाहिजेत. आणि ज्या टीका प्रामाणिकपणें केल्या असतात त्या लक्षात घेतल्या पाहिजेत, लोकमताविषयी उपेक्षा करून कोणचेंहि चालावयाचें नाहीं आणि या वाङ्मयाच्या लोकशाहीत लोकमताकडे तर विशेषच लक्ष दिलें पाहिजे. जेव्हा वाङ्मय राजा किंवा आश्रयदाता श्रीमान् जमीनदार याच्या आश्रयानें निर्माण होत असतें तेव्हा तें वाङ्मय आश्रयदात्याच्या अभिरुचीनें मर्यादित होत असतें, आणि वाङ्मयाला जेव्हा राजे किंवा मोठे जमीनदार याचा आश्रय नाहींसा होतो तेव्हा वाङ्मय जनतेच्याच आश्रयानें सर्वाधृत होतें, आणि त्या स्थितीचे परिणाम वाङ्मयावर झाल्याशिवाय रहात नाहींत. जें पुस्तक मुळींच खपणार नाहीं तें छपावयास कोणीहि प्रकाशक धजावणार नाहीं. जोपर्यंत लेखक केवळ आपल्या तुष्टीसाठीं स्वतःचे पैसे खर्च करून पुस्तकें छपीत आहे आणि एक

पुस्तकहि खपलें नाहीं तरी हरकत नाहीं असें जोपर्यंत त्यास वाटत आहे तोपर्यंत ती लोकाभिरुचि दुर्लक्षू शकेल. पण ती देखील फारशी दुर्लक्षिता यावयाची नाहीं आपण केलेली कृति लोकांना आवडावी ही लेखकाची इच्छा असतेच आणि ती इच्छा लेखावर परिणाम घडविल्याशिवाय रहाणार नाहीं. तथापि याबरोबर हेंहि सांगितलें पाहिजे कीं पुष्कळ उच्च प्रतीच्या लेखकास आपल्या लेखाची समकालीनाकडून चहा होणार नाहीं हें ठाऊक असतें तरी तो लिहितच असतो. आणि याचें कारण आपण आजच्या जनतेची गरज भागवीत नसलों तरी भविष्यकालीन जनतेची गरज भागवीत आहों ही त्याला जाणीव असते. तथापि त्यास आपला क्रम चालू ठेवण्यास प्रचलित काळात थोडा तरी अभिज्ञ वर्ग भेटावा लागतो. कै. राजवाडे व कै. खरेशास्त्री यांनी आपला ग्रंथप्रसिद्धीचा क्रम लोकाभिरुचि तयार झाली नसताहि कायम ठेवला व तसें करण्यात त्यांनीं स्वार्थत्याग पुष्कळ केला ही गोष्टहि निर्विवाद आहे, पण त्याच्या परिश्रमाची जाणीव असलेला व त्याच्या कृतीची अभिरुचि असलेला वर्ग महाराष्ट्रात थोडा तरी होताच. तसा वर्ग मुळींच नसता तर त्याच्याकडून झाली तेवढी देखील कृति झाली नसती.

अप्पासाहेब डग्यांचें गृहचित्र

अप्पासाहेब डग्ये याचा आयुष्यक्रम शातेबरोबर काहीं दिवस सुखानें गेला. त्यानीं जें धैर्याचें कृत्य केले त्याबद्दल त्याच्या मनांत काहीं दिवस अभिमान वाटत होता, व काहीं दिवस काहीं लोकांकडून त्याच्या धैर्याबद्दल प्रशंसाहि होत होती. पण ते प्रशंसेचे दिवस वर्ष दीड वर्षांत आटपले. अप्पासाहेबाना आपल्या मनोधैर्याची स्तुति आवडत असे पण रूढीविरुद्ध लग्न करण्यांत आपण काहीं विशेष केलें नाहीं असें ते दाखवीत. आपण फसलों असें जर कोणास वाटत असलें तर त्यास तसें वाटण्याचें कारण नाहीं, असें ते बोलत; एवढेंच नव्हे तर त्यानीं अशीच आपल्या मनाची समजूत करून घेतली होती, व आपण मुळींच फसलो नाहीं, आपल्याला बायको सदगुणी मिळाली आहे, तिच्या आगापीछाकडे पाहण्याचे आपणास काय कारण आहे असेंच त्यानीं लग्नापूर्वीं जें आपल्या मित्रास सांगितलें होतें तेंच आपलें कायमचें मत आहे असें ते दाखवीत असत. आणि आपल्या कृतीचें ते

“ विषादप्यमृत ग्राह्य । अमेध्यादपि काचन ॥

नीचादप्युत्तमा विद्या । स्त्रीरत्न दुःकुलादपि । ”

असें मनाशीं समर्थन करीत असत, आणि वरील श्लोकाची सथा आपल्या मनास देऊन ही वृत्ति नेहमीं असावी असा त्यानीं प्रयत्नहि केला होता. पण त्या वृत्तीचें पालन सोपें नव्हतें. आपल्या बायकोस जरी ते सदगुणी समजत असत, तरी ते आपल्या सासूस सदगुणी समजत नव्हते. एवढेंच नव्हे तर आपल्या बायकोनें तिच्या आईकडे जाऊ नये असेंच त्यास वाटे. आपल्या सासूचे नैतिक विचार जरा अधळपडळ असतील ही कल्पना त्याच्या मनातून पुरी कधींच गेली नाहीं. मुलगी आणि आई जरी एकाच गांवात होत्या तरी पहिले काहीं दिवस खेरीज

करून त्यांचें एकमेकींकडे जाणें नसे. आपण आपल्या आईकडे जावें या गोष्टीस नवऱ्यानें आक्षेप घ्यावा हें कांहीं दिवस शांताबाईंना योग्य वाटत असे. कारण आपला आईच्या आयुष्याशीं कांहीं संबंध नाहीं असें शांताबाईंसहि दाखवावेंसें वाटे; पण ती वृत्तीदेखील फार दिवस राहिली नाहीं. शांताबाईंस पुढें असें वाटूं लागलें कीं, आपण आपल्या आईस भेटावयास जाऊं नये असा निर्बंध नवऱ्यानें घालण्याचें कारण नवऱ्याचा आपल्यावरच अविश्वास आहे हेंच होय. शांताबाईंना जरी या प्रकारची कल्पना उत्पन्न झाली तरी त्यांनीं ती बोलून दाखविली नाहीं. आपणां दोघांमध्ये प्रेम असतां आईला भेटण्यास जाण्यासाठीं आपण भांडण कशासाठीं उकरून काढावें असें तिला वाटत असे. आई कधीं भेटावयाला आलीच तर भेटावें, पण आपण भेटावयास जाऊं नये, असा तिचा कांहीं दिवस क्रम होता; आणि पुढें आईनें आपणांस भेटावयास येऊं नये असें नवऱ्याचें मत आईलाहि तिला सांगावें लागलें. आणि त्यानंतर मायलेकींचें दळणवळण तुटलें तें जवळजवळ आईच्या मृत्यूपर्यंत तुटलें होतें.

अप्पासाहेब आपल्या कुळाच्या भवितव्यासंबंधानें मोठे आशावादी होते. आपण ब्राह्मण आहों आणि आपले वंशज पुन्हा ब्राह्मणांत समाविष्ट होतील अशीच त्यांची अपेक्षा होती. आपण जातीबाहेर लग्न केलें म्हणून आपली रद्दाणी कमी दर्जाची करून घ्यावयाची नाहीं, व त्याचप्रमाणें ब्राह्मण जातीची जी संस्कृति तयार झाली आहे ती गमवावयाची नाहीं, ही दृष्टि अप्पासाहेबांच्या मनांत एकसारखी वागत असे; आणि बायकोनें व मुलांनीं आपल्या सासूकडे जाऊं नये असें ठरविण्यांतदेखील तोच हेतु होता. जरी मंजुळाबाईंनीं ब्राह्मणी तऱ्हेचे आचार व भाषा हीं चांगलींच उचललीं होती तरी निकट सहवासान्तीं कनिष्ठ राहणीच्या अनेक गोष्टी त्यांच्यांत राहून गेल्या आहेत असें अप्पासाहेबांना दिसून आलें होतें. त्या पाहून त्यांचें अनुकरण आपल्या घरांत होईल अशी अप्पासाहेबांना भीति वाटत होती. अप्पासाहेबांच्या मनांत आपल्या लग्नासंबंधानें कांहीं विशेष कल्पना होत्या. आपण जें कुलहीन वधूशीं लग्न केलें तें ज्या अर्थी कुलहीनांस उच्च स्थिति देण्यासाठीं केलें त्या अर्थी आपल्या बायकोनें आपले पूर्वसंस्कार, पूर्वसंचित, आणि पूर्वसंबंध अजिबात पुसटून टाकून नवीन क्षेत्रांत नवीन भावनांनीं

वावरलें पाहिजे असें त्यास वाटे, आणि यामुळें त्यानीं ब्राह्मण जातीची जी मंडळी धार्मिक बाबतींत उदार मनाची आहे त्या लोकाशीं सबध ठेवला. पण या तऱ्हेने राहणें देखील सोपें नव्हतें. प्रार्थनासमाजाच्या इमारतींत इतर स्त्रियात बसण्यात काहीं अडचण उपस्थित झाली नाहीं. पण समाजातील घरगुती सबध अनेक कठोर सत्यें नजरेस आणीत. अप्पासाहेबाकडे अनेक पुरुष मंडळी येत जात, ते तेथें चहा वगैरे घेत, आणि त्या पुरुषांच्या बायकां मात्र शाताबाईंकडे येत नसत. तुम्ही आमच्याकडे अगोदर या, नंतर आम्ही तुमच्याकडे येऊ असे इतर स्त्रिया म्हणत, व शाताबाईंना दुसऱ्या घरच्या स्त्रियाकडून बोलावणें येई. पण त्या वेळेस पुष्कळदा असें दिसून येई कीं, घरमालकीण त्या वेळेस विटाळाच्या भीतीने लुगडे नेसण्याऐवजीं पातळ नेसली आहे. शाताबाईंना चहाचा कप जरी घरमालकीण स्वतः देई, तरी शाताबाईंचा स्पर्श त्या कपाला झाल्यानंतर तो कप नेण्याचें काम मोलकरणीवर सोंपविलें जाई. या सर्व गोष्टी शाताबाईंच्या लक्षात आल्याशिवाय रहात नसत. अर्थात् या गोष्टी शाताबाईंस नवीन किंवा अपरिचित होत्या अशातला भाग नाहीं. लग्नाच्या पूर्वीं अनेकदा ब्राह्मण मैत्रिणींकडे जाण्याचा प्रसंग आला होता, व ब्राह्मण मैत्रिणींच्या घरीं ब्राह्मणेतर मुलींस निराळ्या तऱ्हेनें वागविण्यात येतें हें तिला ठाऊक होतें; तथापि ब्राह्मणाकडे जाण्याचा प्रसंग थोडाच येई. पण लग्न झाल्यापासून ब्राह्मणाशींच ससर्ग ठेवण्याचा आग्रहाचा प्रयत्न झाला. जेव्हा नवरा आपले पूर्वसंस्कार पुसटून टाकले पाहिजेत वगैरे बोले, तेव्हा मात्र शाताबाई बोलत कीं पूर्वसंस्कार तुम्हीं पुसटावयाचे म्हटलें तरी जग तुम्हास पुसटू देणार नाहीं. सुधारणावादी घरातील स्त्रिया तिला कशा वागवितात याचें वर्णन ती करी, तेव्हा अप्पासाहेब म्हणत कीं, “तुजें लग्न ब्राह्मणाशीं झालें आहे म्हणून इतर ब्राह्मणस्त्रिया एकदम बरोबरीच्या नात्यानें कशा वागवितील ? तुजें ब्राह्मणेतराबरोबर लग्न झालें असतें तर त्यानीं तुला अधिक उदारतेनें वागविलें असतें असें थोडेंच आहे !”

जर ब्राह्मण मंडळी आपणास निराळ्या तऱ्हेनें वागवितात, तर त्याच्यात मिसळण्याचा आपण प्रयत्न तरी कशास करा, असें शाताबाई बोले; तेव्हा अप्पासाहेब म्हणत कीं, अग, आपण ब्राह्मणात मिसळत राहणें

हे केवळ आपल्या हितासाठी करावयाचें आहे असें नाहीं, हे ब्राह्मण जातीच्या हितासाठी देखील करावयाचें आहे. ब्राह्मण जातीस अधिक उदार बनवावयाचें आहे. तें आपण जर त्याच्यापासून अलिप्त राहिलों तर ती जात तरी उदार कशी बनेल ? एवच, नवराबायकोमध्ये दोन प्रकारची दृष्टि होती. बायकोला सात्कालिक सौख्य पाहिजे होतें. त्यामुळें तिला असें वाटे की, ब्राह्मण जातीशीं संबंध नको आणि तिच्याकडून तिरस्कारगर्भ 'औदार्या'नें बागविले जाणें नको आणि ब्राह्मण जातीस उदार करण्याचें मिशनदेखील नको. त्यापेक्षा जे लोक आपला विटाळ मानीत नाहींत अशात जाऊन राहिलेले काय वाईट. एवच, मिसळावें कोणात या प्रभावर अप्पासाहेब आणि शाताबाई याचा नित्य मतभेद होई.

अप्पासाहेबांनीं जातीबाहेर लग्न केलें म्हणून त्याचा जातीसंबंधानें अभिमान कमी झाला असें नाहीं जेव्हा शाताबाई ब्राह्मण स्त्रियासंबंधानें किंवा त्याच्या वागणुकीसंबंधानें तक्रार करी, तेव्हा कधीं कधीं अप्पासाहेबाना बायको 'माझ्या' जातीविरुद्ध तक्रार करीत आहे असें वाटे. हे लग्न करताना त्यांना 'आपल्या' ब्राह्मण जातीस उदार करण्याचा हेतु होता. ते म्हणत की, "हिंदुस्थानचे सामाजिक भवितव्य ब्राह्मण जातीच्या सामाजिक नीतीवर ऊर्फ पॉलिसीवर अवलंबून आहे. ब्राह्मण जातीतच जातिभेदाचे खरे विरोधी सापडतील. जेव्हा ब्राह्मण जातिभेदाच्या विरुद्ध असतो तेव्हा तो उच्च सामाजिक ध्येयानें प्रेरित झालेला असतो. पण जेव्हा इतर जातींची मडळी किंवा ब्राह्मण म्हणविणाऱ्या पण कमी दर्जाच्या म्हणून समजल्या जाणाऱ्या जातींची मडळी जातिभेदाविरुद्ध ओरडतात तेव्हा ती केवळ मत्सरामुळेच ओरडत असतात." त्यांना असे वाटत होतें की, "जातिभेद मोडला जाणार, तो ब्राह्मणामार्फतच मोडला जाणार, इतर जातींची मडळी जातिभेदास व ब्राह्मणास शिव्या देतील, पण त्याच्याकडून जातिभेद मोडला जाणार नाहीं. जातिभेद मोडावयास एक जात दुसऱ्या जातीशीं लग्न करण्यास उत्सुक असली पाहिजे. जिच्याशीं सर्व जाती लग्न लावूं इच्छितील, अशी ब्राह्मणाखेरीज दुसरी कोणतीच जात नाहीं. आज इतर जाती ब्राह्मणाशीं लग्न करण्यासाठी उत्सुक नाहींत; पण तसल्या लग्नात आज निर्भयता नाहीं म्हणून ते उत्सुक नाहींत, ही निर्भयता प्राप्त झाली

म्हणजे सर्व जाती ब्राह्मणार्थी लग्न लावावयास उत्सुक होतील, आणि ब्राह्मण जात उदार झाली म्हणजे ती सर्व राष्ट्रांचे एकीकरण करील.” इत्यादि मते त्याच्या मनात होती, व ती मते जेव्हा ते घरी बोलून दाखवीत तेव्हा शांताबाई अविश्वासदर्शक हास्य करीत.

अप्पासाहेबाचे आपल्या कुटुंबाचे भवितव्य ठरविण्यासबधानें निश्चित ध्येय होतें, व तें ब्राह्मण जातींत पुन्हा मिळण्याचें होतें. पण त्यासबधानें शांताबाईंच्या मनात साशंकता होती, ही एक गोष्ट त्याच्या आयुष्यक्रमात मधून मधून अस्वस्थता उत्पन्न करीत होतीच. तथापि दुसऱ्या अनेक गोष्टींमुळे नवराबायकोत द्वैत उत्पन्न होण्याचा प्रसंग येई, व परमेश्वरा, माझ्या मित्रापासून माझा बचाव कर, या म्हणीची अप्पासाहेबासहि प्रचीति येई. जेव्हा जेव्हा वर्तमानपत्रकार किंवा सुधारणावादी मडळी अप्पासाहेबाच्या औदार्याची तारीफ करीत, तेव्हा तो आपल्यावर फटकारा आहे असे शांताबाईंस वाटे. अप्पासाहेबाची तारीफ करणाऱ्यांना आपण त्याच्या पत्नीस यामध्ये दुखवीत आहो ही कल्पनादेखील नसावी. प्रसर्ग शांताबाईंना असे वाटे की, ही आपल्या नवऱ्याची तारीफ ज्या दिवशी बंद होईल तो दिवस सोन्याचा होय. त्यानीं हें स्पष्ट बोलून दाखविलें नाहीं, पण आपल्या औदार्याची तारीफ आपल्या बायकोस स्वाभाविकपणें दुःख देणारी आहे ही गोष्ट अप्पासाहेबाच्या लक्षात आली, व त्यानीं त्या तऱ्हेनें एकदोन मित्रास बोलून दाखवून ती तारीफदेखील बंद करविली. आपण ही तारीफ बंद करविली हें जेव्हा शांताबाईंना काहीं दिवसांनीं अप्पासाहेबांनीं सांगितलें तेव्हा शांताबाईंस अधिक कृतज्ञता वाटली, आणि आपल्या नवऱ्याविषयी खरोखर आदर वाटू लागला. आपल्या भावना न दुखविण्याचे महत्त्व नवऱ्याला स्वतःच्या स्तुतीपेक्षा अधिक आहे हें तिला दिसून आलें.

नवरा आणि बायको हीं दोघेजणेंच होतीं तोंपर्यंत त्यांना आपल्या करण्याविषयी फारशी फिकीरच वाटत नव्हती. पण ती वृत्ति त्यांना मुलें झाल्यानंतर राहिली नाहीं. पुढे जेव्हा त्यांना मुलगी झाली तेव्हा आपण संशयित भवितव्यामध्ये ढकलवयास एक नवीन जीव निर्माण केला आहे

असें वाटलें. आपली सर्व कुळकथा पुण्यात सर्व लोकास ठाऊक आहे, तेव्हा आपण येथें राहणें योग्य नाहीं, असे विचार त्याच्या मनात येत पण ते कृतीत उतरले नाहींत. त्यांना सत्यव्रत झाला तेव्हा गाताबाईंना आनंद झाला. त्या म्हणाल्या, मुलगा पुढें मोठा झाला म्हणजे तो पुरुष असल्यामुळें आपल्या अडचणीशीं झगडावयास समर्थ होईल सर्व लोकापेक्षा आपण काहीं निराळे आहोत ही कल्पना मुले व मुली शाळेत गेल्यानंतर त्यांना येईल, कारण त्यांना शहरातलीं मुलें आणि मुली चिडवितील असें त्यांना वाटू लागलें. त्यासाठी पुणे सोडून दुसरीकडे रहावयास जावें असाहि विचार त्याच्या मनात येत असे पण त्याबरोबर असेंहि वाटे कीं, जिकडे जिकडे आपण जाऊ तिकडे तिकडे आपली कुळकथा गेल्याशिवाय राहणार नाहीं. कारण आपलें लग्न वर्तमानपत्रात पूर्वीच गाजलें आहे आणि डॉ. चितोपतास ओळखणारी मडळी महाराष्ट्रात चोहोंकडे आहेत. असे उलट विचार येऊन ग्रामत्यागाचा विचार अमलात आला नाहीं.

काहीं इरसाल ब्रह्मोंच्या खटपटीमुळें नवराबायकोंत एकदा वितुष्ट येण्याचा प्रसंग आला होता अप्पासाहेबांनीं जरी लग्न रजिस्टर केलें तरी त्याला धार्मिक स्वरूप देण्यासाठीं प्रार्थनासमाजातहि एक लग्नाचा विधि उरकून घेतला. त्यामुळे ते स्वतः जरी ब्रह्मो मताचे नव्हते तरी ब्रह्मो म्हणविणारास त्याच्याकडे उतरण्याचा हक्क उत्पन्न झाला. एकदा एक बंगाली ब्रह्मो पाहुणे म्हणून उतरले होते. ते तिकडील कायस्थासारख्या बिन जानव्याच्या जातीचे होते अप्पासाहेबांनीं ब्राह्मणेतर स्त्रीशीं लग्न केलें, रजिस्टर लग्नाला लागणारे स्वतःच्या धर्ममताविषयीं विधान केलें, पण जानवें टाकलें नाहीं, या विसंगत वागणुकीबद्दल व प्रामाणिकपणाच्या अभावाबद्दल एक व्याख्यान त्या दाढीदीक्षितानें जेवतानाच हसत हसत दिलें, तेव्हा अप्पासाहेबांनीं सरळ सांगितलें कीं, “ मी खरोखर ब्रह्मो नाहीं, धार्मिक विधि काहीं तरी असावा म्हणून मी प्रार्थना-समाजवाल्याकडे गेलों, आणि त्याच्या लग्न लावणाऱ्या उपाध्यायानें ब्रह्मोंचा विधि घेतला ” तेव्हा तुम्ही ब्राह्मसमाजसस्थेचा दुरुपयोग करीत आहात असें त्यानें अप्पासाहेबास सांगितलें. अप्पासाहेबांनीं उत्तरादाखल फक्त हास्य केलें. अप्पासाहेब कोर्टात गेल्यानंतर “ जानवें टाकून देण्यासबधानें तुमचा इतका आग्रह का ! ” म्हणून

शाताबाईंनी बाबूमहाशयास प्रश्न केला तेव्हा 'जातिभेदाचा द्वेष करणाऱ्या' बाबूंनी आपले व्याख्यान पुन्हा सुरू केलें. ते म्हणाले, "की हे ब्राह्मण लोक मोठे लुच्चे आहेत. ते आपली उच्चता कधीहि विसरत नाहीत. ब्राह्मणानें जोंपर्यंत आपले ब्राह्मण्य टाकून दिले नाही तोंपर्यंत ब्राह्मण विश्वसनीय नाही. तुम्ही आपलें कायदेशीर लग्न झालें आहे यावर विश्वसून राहू नका. तुमचा नवरा उद्या प्रायश्चित्त घेईल. मी पुन्हा हिंदु धर्मानुयायी झालों असें डिक्लरेशन करील; ब्राह्मणाची मुलगी करील, आणि लोकांच्या दृष्टीनें त्याचें ब्राह्मण मुलीशीं झालेले लग्न खरें ठरेल,— आणि तुमचें लग्न दुय्यम प्रकारचें— अगदीं 'सेकंड क्लास' ठरेल तेव्हा तुम्ही आपल्या हितासाठीं त्यांना जानवें टाकून देण्यास सागा."

बाबू महाशयांनीं शाताबाईंना तुमचा खरा हितकर्ता मी आहे असें दाखविण्याचा प्रयत्न केला, त्याचा थोडाबहुत परिणामहि झाला. शाताबाईंनीं नवऱ्यास जानवें टाकून द्यावें याबद्दल थोडा आग्रहदेखील केला, व तें नवऱ्यानें ऐकलें नाहीं म्हणून त्याच्या मनात नवऱ्याच्या हेतुविषयीं सशय-देखील उत्पन्न झाला नवऱ्याच्या मनात ब्राह्मण जात सोडावयाची नव्हती तर आपला हक्क आग्रहानें ठेवून ब्राह्मण जातीसच अधिक परजन-सग्राहक करावयाचें होतें त्यामुळें त्याला तिचे म्हणणे ऐकवेना. शाताबाईंस ब्राह्मण-जात परजातिसग्राहक बनेल किंवा बनणार नाहीं याबद्दल फिकीरच नव्हती, उलट नवऱ्याचा ब्राह्मण जातीशीं असलेला सबंध शिथिल झाला तर बरा असें वाटू लागलें होते. शाताबाईंचें मन अस्वस्थ झालें होतें, पण या बाबू-महाशयाचें पुन्हा अप्पासाहेबांच्या घरात आगमन न झाल्यामुळें विषवृक्षाची जोपासना झाली नाहीं. शाताबाईंच्या मनातील नवऱ्याच्या हेतुविषयीं असलेला किंतु अजिबात नाहींसा मात्र झाला नाहीं.

मंजुळेचें भवितव्य विलोकन

अप्पासाहेब व शान्ता यांचें लग्न झाल्यावर थोडक्याच वर्षांनी डॉ. चितोपत परलोकवासी झाले, पण मंजुळाबाई पुढें बारा वर्षे जिवंत होत्या.

मंजुळाबाईंच्या मृत्यूपूर्वी त्या आजारी असताना अप्पासाहेबांनी शान्ताबाईंस त्यांच्याकडे जाऊ दिलें होते त्या वेळेस शान्ताबाईंचे भाऊ-देखील तेथेंच जमले होते. मंजुळाबाई वारल्या, आणि मंजुळाबाईंपाशीं जे डॉ. चितोपताकडून दागदागिने आले होते, ते सर्व मंजुळाबाईंच्या मृत्युपत्रा-प्रमाणें मोडले जाऊन त्याचे पैसे शान्ताबाई आणि त्याचे भाऊ यांच्यामध्ये सारख्या प्रमाणात वाटले गेले तेव्हा अप्पासाहेबाना मंजुळाबाईंचा राग आल्याशिवाय राहिला नाहीं. तारुण्यात जरी त्याची पैशासंबंधानें बेफिकीर वृत्ति होती तरी ती वृत्ति त्यांना मुले झाल्यावर राहिली नाहीं. त्यांना वकिलीत पैसा बेताचाच मिळाला आपलीं मुलें जगात एकटीं पडणार, त्यांना खरे आप्त असे कोणीच असणार नाहींत, त्यांचीं लग्नेंदेखील होण्यास अडचण पडणार असे असता, व हें मंजुळाबाईंना समजत असून हें मृत्युपत्र करण्याची दुर्बद्धि कोटून सुचली ! मृत्युपत्र केलें नसतें तर सर्व इस्टेट मुलीलाच आली नसती काय, इत्यादि विचार त्यांच्या मनात आल्याशिवाय राहिले नाहींत. आपण सुशिक्षित आहोंत, आपलें लग्न झाले त्या वेळेस आपणास ब्राह्मणातल्या शेंकडो मुली हुडयासह सांगून आल्या होत्या, असे असता या मुलीला खिस्ती व्हावे लागेल असें भय आपल्या मनात उत्पन्न झाल्यामुळे, आणि जातिभेद मोडला गेला पाहिजे इत्यादि आपलीं मते असल्यामुळे अन्य जातीतल्या आईपासून झालेली व त्यातहि आईच्या पापानें डागळलेली मुलगी आपण पत्करली. पण त्या मुलीच्या आईनें माझ्या या उपकाराचें स्मरण ठेवलें नाहीं असें त्यांच्या मनात आलें. शान्ताबाईंनादेखील दुःख झालें नाहीं असें नाहीं. आईची आपण एकुलती

एक मुलगी, आणि मुलीलाच आईची सर्व इस्टेट मिळते इत्यादि गोष्टी तिने ऐकल्या होत्या, व आईपासून आपणास सर्व पैसे मिळतील अशी तिची स्वाभाविकपणें अपेक्षा होती शिवाय आईपाशीं किती ऐवज असेल यासंबधाची तिची कल्पना अतिशयोक्तीची झाली होती आईपाशीं पंचवीस पासून पन्नास हजारपर्यंत ऐवज असेल अशी तिची कल्पना होती; पण तसा ऐवज काहीं निघालाच नाही. दागिने विकले त्याची तीन हजार रुपये किंमत झाली. त्यापैकी एक हजार रुपये काय ते शान्ताबाईंच्या वाटणीस आले. आईचें राहतें घर म्हणजे “ गवत्या गोमाजीचा वाडा ” आईच्या नावानें होणार होतें, पण तें मरेपर्यंत झालेच नाही. डॉ. चितोपतानीं प्रथम तें घर तिच्या नावावर करून देण्याचे लाबवीत नेले; आणि पुढें मजुळाबाईस असें वाटू लागले कीं त्यांना तगादा लावला तर सर्वच काहीं फिसकटेल. मजुळाबाईंचे तारुण्य गेलें होतें, आणि तिचें डॉ. चितोपतावरील वजनदेखील नाहीसें झालें होतें, आणि डॉ. चितोपत तिची कीव करून किंवा तिच्या अपत्याविषयी प्रेम बाळगून जें काय द्यावयाचें तें देतील, आपण निकड लावण्यात अर्थ नाही, अशी तिची वृत्ति झाली होती त्यातल्या त्यात असेंहि झाले कीं, मुलगी आपणास विचारीत देखील नाही, आणि मुलगेहि मोठे होऊन कमावते झाले आहेत, तर जो जावई आपल्याकडे तिरस्काराने पाहतो, त्याच्यासाठीं आपण डॉ. चितोपतास तगादा लावण्यात काय फायदा आहे असेंहि तिला वाटू लागलें होतें. त्यामुळें घर आपल्या मालकीचे व्हावें म्हणून डॉ. चितोपतास तगादा करणें तिने सोडून दिलें होतें. शिवाय अशीहि गोष्ट झाली. डॉ. चितोपताचीं औरस मुलेंच तिची वास्तपुस्त करीत असत कारण तसें करण्यात त्यांना कमीपणा नव्हता. उलट बापाच्या उपपत्नीचीदेखील मुले काळजी घेतात म्हणून त्याच्याकडे चागुलपणाच येणार होता. पण याचा मजुळाबाईंच्या मनावर असा परिणाम झाला कीं, आपण चितोपतापासून जास्त ऐवज शान्ता व तिचे भाऊ यासाठीं मागून घ्यावयाचा, पण आपली वास्तपुस्त चितोपताचीं औरस मुलेंच करीत आहेत, - तर त्यास लुबाडून आपला तिरस्कार करणाऱ्या जावयाची धन कशासाठीं करावयाची ?

मंजुळाबाईंनं आपल्या मुलीसाठीं एक पत्र लिहून ठेविलें होतें, तें पत्र

शान्ताबाईंनी फार जपून ठेवले होते, व ते त्या पुन्हा पुन्हा वाचीत. ते पत्र येणेप्रमाणे होते :

गवत्या गोमाजीचा वाडा, शनवार पेठ

“ आशीर्वाद विशेष

शान्ते, तुझे लग्न झाल्यापासून तुझ्या आणि माझ्या स्थितीत अंतर पडले आहे, आणि याची जाणीव तुला झाली आहे, आणि त्या जाणीवेमुळे तू मजपासून दूरदूरच असतेस. तू एका सभ्य गृहस्थाची धर्मपत्नी आहेस, आणि मी एका गृहस्थाची बटकी आहे, असा तुझ्यामाझ्यात फरक आहे तू माझ्याकडे येण्याचे टाळतेस याबद्दल मी तुला दोष देत नाही, व तुला कृतघ्नहि म्हणत नाही कारण तू जे करतेस ते तुझ्या आणि मुलाच्या हितासाठीच करतेस अशी माझी खात्री आहे. आईचे अतःकरण मुलीकडेसच धावते, आणि मुलीने आईचा जरी अपमान केला, आणि आईला दुःख होईल असे जरी केले तरी ते मुलगी आपल्या हितासाठी करते आहे हे आईला समजते; आणि मुलीच्या हिताकडेसच आईचे लक्ष असते, म्हणून आईस तिचा दोष दिसतच नाही. मजपाशी तू जे वर्तन केलेस ते मीच कदाचित् तुला तुझ्या हितासाठी उपदेशिले असते तू सुखी अस म्हणजे झाले.

“ पण काही असो, मला तुझ्या अपत्याचे भवितव्य अध कारमय दिसत आहे. तुझे लग्न एका सभ्य गृहस्थाबरोबर झाले आहे ही आनंदाची गोष्ट झाली नाही, असेच माझ्या मनात वारवार येते. चितोपतानी तुला ब्राह्मणाला न देता तुझ्यासारखाच पूर्वेतिहास ज्याचा आहे अशा तरुणाला दिली असती तर ते अधिक बरे झाले असते, असेच मला वाटावयास लागले. तस जाले असते तर तू माझ्यापासून दूरदूर पळाली नसतीस, आणि तुला माझ्यापासून दूर ठेवावे असे तुझ्या नवऱ्यालादेखील वाटले नसते. तथापि हे मी स्वार्थाच्या हेतूमुळे बोलत नाही. तुझे लग्न उच्च दर्जाच्या जातीच्या मनुष्याशी करून मी तुला आणि तुझ्या मुलाबाळाना एकसारखे भीतीत आणि सशयित स्थितीत ठेवले आहे जे भवितव्य ठरलेलेच आहे त्यापासून पळून जाण्याचा आपण व्यर्थ प्रयत्न करीत आहो असे माझ्या मनाला वाटल्याशिवाय राहत नाही. तुझे ब्राह्मणाबरोबर लग्न करून द्यावे,

आणि तें लग्न घडून येण्यासाठीं तुझ्याशीं लग्न करण्यास तयार होणाऱ्या ब्राह्मणाच्या स्वार्थत्यागाची तारीफ करावी, या प्रकारचे ढग करून तुझ्या नवऱ्याला आम्हीं फसविले असें मला वाटत आहे ज्या स्त्रियास लग्नविरहित सतति झाली आहे त्या स्त्रियांनीं लग्नाच्या सततीशीं लग्नव्यवहार न करणें हेंच शहाणपणाचें आहे नाही तर पिढ्यान् पिढ्या पश्चात्तापास कारण होईल. जो प्रयत्न चांगल्या घराण्यात किंवा जातीत जन्म झालेल्याबरोबर लग्न लावण्यासाठीं होईल, तो प्रयत्न लग्न झालेल्या मनुष्यास त्याच्या जातीतून ओढून अकरमाशाच्या जातीतच घेण्यास कारणीभूत होईल, आणि त्यामुळें लग्न करणारे दोन्ही पक्ष दुःखी होतील.

“ज्या जातीत तुझा नवरा जन्मास आला आहे त्या जातीत तुझा किंवा तुझ्या मुलावाळाचा प्रवेश कधींच होणार नाही. एवढेंच नव्हे तर शेणवी, सोनार, प्रभु वगैरे जातीतदेखील प्रवेश होणार नाहीं तारुण्यामुळें उदार भावना ज्याच्या मनात खेळतात असा एखादा तरुण गाढून त्याच्याशीं तुझें लग्न चितोपतानीं ज्याप्रमाणें लावून दिलें तसेंच तुझ्या नवऱ्यास आणि तुला करावे लागेल. जो तरुणपर्णी ठकला त्यानें पुढे ठक बनावें असें करावें लागेल; पण अशी ठकवाठकवी किती पिढ्या चालवावयाची? आणि तिचे परिणाम तरी बरे होतील काय? मी म्हणते तें तुझ्या नवऱ्याला वाटतच असेल. तथापि आपणच चूक केली, बायकोकडे काहीं दोष नाहीं असें म्हणून तुझा नवरा तुझ्यावर कदाचित् रागावणार नाही. पण तुझ्यावर रागावण्याचें आणि सतापण्याचें तो जितकें नाकारील, तितका त्याचा मनस्ताप वाढतच जाईल, आणि तो मनात अधिक दुःख पावेल

“कालिदीला एक तुझ्यासारख्याच जन्माच्या मनुष्याकडून मागणी आली, आणि त्या मागणीबद्दल तुझ्या नवऱ्याला राग आला, आणि ती मागणी तुझ्या नवऱ्याने नाकारली हें ऐकून मला फार दुःख झालें

“मला असे वाटतें कीं, तुमच्या कुटुंबाचे जें भवितव्य ठरलें आहे तें ओळखण्याचें तुम्हीं गर्वानें नाकारीत आहात, आणि जितके दिवस तें तुम्ही नाकाराल तितके दिवस तुम्हास स्थैर्य उत्पन्न होणार नाही. ज्या समाजात तुम्ही शिरू इच्छिता तो समाज तुम्हास आपल्यात कधींच घेणार नाही,

आणि जो समाज तुम्हास स्वीकारावयास तयार आहे, त्या समाजास तुम्ही स्वतःपेक्षा कमी समजून वगळीत आहात, आणि कारण काय - तर तुम्हा दोघाचें लग्न “ रजिस्टर ” झालें आहे म्हणून.

“ सत्याचें महत्त्व पुष्कळ लोक गातात, पण तें महत्त्व मला मुलींच पटत नसे. मला असें वाटत असे कीं ‘ सत्य ’ हा आईचा धर्म मुलींच नव्हे; आईचा धर्म अपत्यप्रेम हा आहे. सत्य हा धर्म ज्या दुसऱ्या कोणाचा असेल तो असो. आईचा धर्म मुलाचें कल्याण हा आहे. आणि मुलीस काहीं व्यग्न असल्यास तें व्यग्न लपवून ठेवावें, आणि मुलीचें लग्न करून द्यावें हे आईचें कर्तव्य होय. असें माझेंच मत होतें असें नाही, तर माझ्या ओळखीच्या इतर बायकातहि तसेंच मत प्रचलित होतें. जर कोणा आईनें मुलीचें लग्न व्हावें म्हणून काहीं लबाडी केली तर लोक तिचें वर्तन क्षम्य धरीत. मीं तुझें लग्न करून दिले तें काहींएक लपवून न ठेवता करून दिलें, पण त्यात माझा मोठा सद्गुण झाला नाही. डॉ. चितोपत प्रसिद्ध गृहस्थ असल्यामुळे तुझी कुळकथा गावभर नव्हे - महाराष्ट्रभर - झाली होती. जर तुझी अशी प्रसिद्धि झाली नसती तर तू ब्राह्मणाची मुलगी असें मोघम सागून तुझें लग्न ठकवून कोणा तरी ब्राह्मणाबरोबर लावून देण्यास मी कमी केले नसतें. तथापि आता मला असे वाटू लागले आहे कीं, प्रामाणिकपणाचाच पथ चागला. तुला एवढें सागून ठेवतें कीं, तू आपल्या मुलीचें लग्न व्हावें यासाठीं आपल्या जन्माची कथा कधींहि चोरून ठेवू नकोस. कुलवृत्तान्त चोरण्यानें तुझीं मुलें किंवा वंशज ब्राह्मण जातींत कधींच जावयाचीं नाहीत, विदूर, अकरमासे, आणि कडू मराठे या तीन जातीं जुदार आहेत. त्या जाती तुझ्या मुलाचा स्वीकार करतील, तुझ्या मुलाना त्याच्यातच प्रवेश करण्यास उत्तेजन दे.

“ तुला जी मुख्य गोष्ट मला सागावयाची आहे ती एवढीच आहे. हे आशीर्वाद.

तुझी आई,
मंजुळा ”

कालिंदीच्या सुपथत्यागामुळे या पत्रास फारच महत्त्व आलें, हें सागावयास नकोच.

निःशस्त्रांचें राजकारण

आता पुढें जी चळवळ करावयाची ती करताना महात्मा गांधींच्या पूर्वाच्या चळवळीचे गुणदोष पाहून पुढील पाऊल टाकलें पाहिजे. त्याच्या चळवळींत काहीं महत्त्वाचीं सुंदर तत्त्वे होती तर काहीं चुकीचा कार्यक्रम होता. महात्मा गांधींनीं हें ओळखलें की आपणास जो कार्यक्रम पाहिजे तो असा असावा की, दुर्बल मनुष्यासहि त्या कार्यक्रमाशीं सहकारिता करता येईल. यासाठीं त्यानीं अहंकारिता अथवा नॉन को-ऑपरेशनचें सर्वजनव्यापी तत्त्व पुढें आणलें. महात्मा गांधींनीं दुसरी एक महत्त्वाची गोष्ट केली ती ही की, आपणास चळवळ करावयाची ती ब्रिटिश जाती-विरुद्ध नसून अनियंत्रित राज्यपद्धतीविरुद्ध करावयाची आहे या मवाळाच्या व लो. टिळकाच्या जुन्या तत्त्वाचा महात्माजींनीं निर्भल चिंतानें व जोरानें पुरस्कार केला

चळवळ करण्यासबधानें आणखी एक तत्त्व महात्मा गांधींनीं ओळखलें की स्वराज्य प्राप्त करून घेणें ही आध्यात्मिक चळवळ आहे. म्हणजे मनुष्याच्या मनाचा विकास असा झाला पाहिजे की, देशातील लोकांची अंतःकरणें स्वराज्यास लायक अशीं बनलीं पाहिजेत. त्याच्या मनात असलेलें कार्पण्य नष्ट झाले पाहिजे. स्वराज्याला लायक अशीं अतःकरणें बनाविणें हेंच अधिक महत्त्वाचें आहे हें त्यांनीं ओळखलें स्वराज्य हमजानीं द्यावयाचें व आपण दान म्हणून द्यावयाचें असा प्रकार मुळींच नसून व्यक्तीचें अतःकरण, स्वातंत्र्य व समता यांनीं, आत्मविश्वासानें आणि एकमेकांवरील विश्वासानें प्रेरित होणें, आपले व इतरांचे हक्क ओळखणें, आपल्या हक्काच्या संरक्षणासाठीं जाग्रत असणें याचाच स्वराज्य हा स्वाभाविक परिणाम आहे मुसलमानांच्या हितसंबंधाकरिता हिंदूनें बद्धपारिकर व्हावें इतकें समाजातील निरनिराळ्या वर्गांत प्रेम उत्पन्न झालें पाहिजे म्हणजे आत्मविश्वास,

स्वत्वस्थापन व बहुप्रेम याची जोपासना करून आध्यात्मिक उन्नतीप्रत पोचणे हे आपलें प्रधान आचारतत्त्व आहे आणि या सदगुणाचा विकास करता करता स्वराज्यप्राप्ति ही स्वाभाविकपणें घडवून आणावयाची आहे.

म. गांधींचें याहूनहि मोठें तत्त्व म्हटलें म्हणजे या सर्व सुधारणा अनत्याचारीपणानें आणि असहकारितेचें शासन वापरून घडवून आणावयाच्या आहेत. हें तत्त्व खरोखर अत्यंत सुंदर तत्त्व होय. या तत्त्वाच्या योगानें जगाच्या भावी राजनीतीमध्ये मोठी क्रांति घडून येणार आहे. आणि ज्यामुळें सर्व जगातील राजनीतिवेत्त्यांचें हिंदुस्थानाकडे आणि महात्माजींच्या कार्यक्रमाकडे लक्ष लावलें तें हेंच तत्त्व होय हें तत्त्व पद्धतशीरपणें अमलात आणणें ही गोष्ट कशी करता येईल, या गोष्टीकडे सर्व जगाचे डोळे लागले होते. पण हें सुंदर विचारतत्त्व माडणीच्या पलीकडे गेलें नाहीं, म्हणून सर्व जगाची निराशाहि होण्याचा संभव आहे. आणि यासाठीं म. गांधींच्या अनुयायांतील व्यवहारवेत्त्यांनीं अनत्याचारी असहकारितेची राष्ट्रीय योजना करण्याकडे लक्ष दिलें पाहिजे. महात्मा गांधींना त्या तत्त्वाची माडणी बरोबर करता आली नाहीं. ती करता येती तर तुम्हीं चरखा फिरवीत रहा नाहींतर अत्याचारी व्हाल अशा तऱ्हेचा उपदेश करून ते मोकळे झाले नसते. म्हणून त्याची कार्यदिशा त्यागावी किंवा त्याचे निराशेचे उद्गार ब्रह्मवाक्य घेऊन चालावे हेंहि सुशिक्षित समाजास योग्य नाहीं. एखादा शोधक आपल्या शोधाची माडणी विशिष्ट मर्यादेपर्यंत करतो. पण त्या शोधाचा अंतिम विकास इतराकडून व्हावयाचा असतो. त्याप्रमाणेंच राजकारणातहि आहे. विमानशास्त्राचा उत्पादक राईट हा विमानानें पन्नास ५ डॉपेक्षा उंच जाणें शक्य किंवा योग्य नाहीं असे म्हणत असे; पण हजारों यार्ड म्हणजे कित्येक मैल विमानें त्याच्या अनुयायांनींच नेली नाहींत काय? महात्मा गांधींना अनत्याचारी असहकारितेची व्याप्ति राष्ट्रभर करण्याची कला प्राप्त झाली नाहीं म्हणून यापुढें इतरास प्राप्त होणार नाहीं हें म्हणणेंहि अप्रयोजक होईल व यासाठीं गांधीजींनीं एकदा उपदेशिलेल्या व नंतर टाकून दिलेल्या उपायाचा शातपणानें व शास्त्रीय दृष्टीनें विचार केल्याशिवाय त्याग करणें हें तर अत्यंत दोषाई होईल. महात्मा गांधींनीं ओळखलें तें हें कीं, शासन, उत्पादन यासारख्या क्रिया अन्योन्याश्रयी आहेत. ज्या घटकानीं

विशिष्ट क्रिया होते, त्यापैकी एकाने म्हणजे समाजाच्या एका अवयवाने असहकारिता केली म्हणजे सर्वच कार्य स्तब्ध होते आणि उगाच मारामारी करून रक्तपात करण्यापेक्षा विशिष्ट राष्ट्रातील एका अवयवाने कर्मत्याम केला तर सर्व राष्ट्र व त्यावरील सरकार हे वठणीस आणता येते. महात्माजींचे तत्त्व स्पष्ट करण्यासाठी त्या तत्त्वाच्या उपयोगाचे एक सोपेसे सामाजिक उदाहरण घेऊ. उच्च जाती आपला विटाळ मानतात म्हणून अस्पृश्य जातीनी वरच्या जातीची डोकी फोडण्यापेक्षा असहकारितेचे तत्त्व वापरले तर यशस्वी होणार नाही काय ? समजा पुणे शहरातील भग्यानी सप केला आणि अस्पृश्य वर्गास काही इक्क मागितले तर ते देणे लोकास भाग पडेल की नाही ? एवढेच नव्हे तर म्युनिसिपालिटीच्या सभासदांनी आम्ही आणून दिलेले पाणी प्यायले पाहिजे नाही तर कामाला येत नाही असे सागितले तर अत्यंत महत्त्वाची सामाजिक सुधारणा त्यांना अनत्याचारीपणाने करता येणार नाही काय ? अनत्याचारी असहकारितेच्या या महात्माजींच्या तत्त्वाचा विजय सर्व जगभर अधिक अधिक होत जाणार आहे. मग तो महात्माजी-कडून होवो किंवा दुसऱ्या कोणाकडून तरी होवो.

महात्माजींच्या कार्यपद्धतीतील मुख्य दोष म्हटला म्हणजे त्यांनी आपला कार्यक्रम अनेक आगतुक गोष्टींनी बद्ध करून अवजड व अव्यवहार्य केला. शिक्षणसंस्थांचा त्याग, कौन्सिलचा त्याग व कोर्टांना बहिष्कार या गोष्टींनी त्यांनी शत्रू वाढविले. त्यांचे मुख्य कार्य जे नोकरशाहीला आळा घालणे, ते बाजूला राहून खासगी विद्यालये चालविणे इत्यादि अनेक खर्चाच्या गोष्टी आपल्या कार्यक्रमात त्यांनी घेतल्या कोर्टाला शत्रू करणे, कायदे-कौन्सिलात जाऊन काम करणाऱ्यास शत्रू करणे इत्यादि अनावश्यक गोष्टी त्यांनी केल्या. शत्रू निराळा काढणे आणि सर्व शक्ति एकवटून त्याला तडी देणे त्या क्रिया न करता त्यांनी शत्रू वाढविले आणि आपले बळ मात्र अनेक कार्यात विभागले उदाहरणार्थ चरखा घ्या. चरख्याची चळवळ पूर्णपणे अनावश्यक होती. सर्व जगातील अनेक व्यवसाय करणारे लोक मूर्ख आहेत, मी जादुगाराने जे हत्यार काढले आहे त्याचा उपयोग करीत रहा अशा तऱ्हेने सांगणे आणि चरख्याचा व स्वराज्याचा सबंध कधीच स्पष्टपणे व्यक्त न करता केवळ अधिकारयुक्त

वाणीने त्याचा अवलंब करा म्हणजे तुम्हास स्वर्ग दिसेल असे म्हणणे हे औद्धत्य होय आणि हे सुशिक्षिताच्या बुद्धीस केलेले पादत्राणाचे प्रहार होत.

जो पुढारी आपल्या कृत्याचा कार्यकारणसंबंध लोकास पटवून देत नाही तो सर्व लोकास मूर्ख समजत असला पाहिजे. व आपण जे सांगू ते लोकानी मुकाट्याने ऐकले पाहिजे इतक्या अहकाराचा असला पाहिजे. शिवाय जर नोकरशाहीविरुद्ध चळवळ करावयाची आहे तर गिरणीवाले आणि आयातनिर्यात करणारे व्यापारी यांच्या कार्यात निरर्थक व्यत्यय का ? आणि त्याचा तरी विरोध आणखी का सपादा ? एकनिष्ठपणे काम करण्यास व्यूरोक्रसीस लगाम लावण्याची चळवळ पुरी नाही काय ? कायदेभंगाच्या चळवळीपर्यंत म्हणजे कर भरू न देणाऱ्या चळवळीपर्यंत राष्ट्रास नेण्यास जो परिश्रम लागतो तितका करून त्यापेक्षा अधिक परिश्रम रकरण्याची ताकद महात्माजींनी कधी दाखविली आहे काय ? मध्ये तर त्यांनी चहाविरुद्ध चळवळ सुरू केली तो “ अव्यापारेपु व्यापार ” नव्हता काय ? आमच्या मते या सर्व गोष्टीत महात्मा गांधींनी पैशाचा व त्याहूनहि अधिक किंमत असलेल्या तरुणांच्या उत्साहाचा अपव्यय केला आणि त्याचे या दृष्टीने झालेले अकार्य त्याच्या कार्याच्या श्रेयाचा बराचसा भाग कमी करत.

महात्माजींचे एक तत्त्व पूर्णपणे लक्षात येण्याजोगे आहे व ते हे की, कायदेभंग किंवा कर न देण्याची चळवळ; ही एकसारखी डोळ्यासमोर ठेविल्याशिवाय लोकांच्या हातून हे कार्य व्हावयाचे नाही किंवा सरकार-लाहि त्याचा वचक वाटावयाचा नाही. ही चळवळ वस्तुतः त्यांनी हातात घेण्याचा विचारच केला होता. पण चौरीचौऱ्याच्या प्रकरणानंतर त्यांनी हातपाय गाळले आणि त्यानंतरचे त्यांचे वर्तन एखाद्या मुत्सद्यास शोभण्यासारखे न होता केवळ भावनाप्रधान मनुष्यासारखे झाले. त्या वेळेस देश कायदेभंगाच्या चळवळीस अगर कर न देण्याच्या चळवळीस तयार नव्हता हे जे त्यास वाटले ते सत्यच होते. व तेव्हापासून त्यांनी निराळ्या दिशेने कार्य करावयास सुरवात केली पाहिजे होती, ती त्यांनी केली नाही. कारण त्यावेळेस त्यास कदाचित मार्गहि सुचला नसेल. आता आपण

चौरीचौऱ्यापूर्वींच्या परिस्थितीत जाऊ आणि कर न देण्याच्या चळवळीचें ध्येय ठेवून अगोदर काय क्रिया केल्या पाहिजेत त्याचा विचार करू का की ही चळवळ यशस्वी करणें ही गोष्ट अत्यंत कठीण असल्यामुळें राष्ट्राभिमानी मनुष्याचे मेंदू व कर्तवगार लोकांची कर्तव्यशक्ति त्या सग्रामाच्या यशस्वी परिणतीप्रीत्यर्थ खर्च झाली पाहिजे याविषयीं अनेक लोक विचार करीतच असतील. मीहि यासबधीं आपले विचार पुढें माडतो. हे विचार माडताना “ माजराच्या गळ्यात कोणी तरी घाट बाधावी ” अशा भावनेनें न माडता स्वतःसच तो कार्यक्रम अगिकारावा लागेल अशाच भावनेनें माडतो

स्वराज्य दिले गेले नाही तर चालू शासनसंस्थेशीं सग्राम करावा लागणार आणि तो बऱ्याचशा यशस्वीतेनें करता यावा म्हणून पुढचीं चार वर्षे देण्यात यावी. येत्या चार वर्षांत जें काम करावयाचें तें हें कीं स्वराज्य हिसकण्याची तयारी पद्धतशीर करावी, आणि तीप्रीत्यर्थ अवश्य ती चळवळ करावी. स्वराज्य दिलें नाही तर कायदेभगाची अगर कर न देण्याची चळवळ करण्यास अनुकूल परिस्थिति उत्पन्न व्हावी. १९२९ सालीं पार्लमेंट किंवा ब्रिटिश मन्त्रिमंडळ आपली तयारी पाहून स्वराज्याचा नवीन हत्ता किंवा डोमिनिऑन स्टेटसहि देण्याविषयीं विचार करणार आहे. तर तोंपर्यंतचा काल तयारीत घालवावा आणि स्वराज्य न देणें हें व्यवहारदृष्ट्या अयोग्य होईल अशी परिस्थिति उत्पन्न करावी. १९२९ र्यंतच्या काळात जें करावयास सागावयाचें तें अशक्य किंवा अव्यवहार्य कोटींतलि असू नये. अव्यवहार्य अभिवचनें मागणे म्हणजे लोकास बेजबाबदार अभिवचनें देण्यास शिकवण्यासारखें आहे. आमच्या मतें आज लोकांच्याकडून अभिवचन एकच घ्यावें आणि तें आम्ही कर देणार नाही असें नव्हे, तर हें कीं, १९२९ सालीं सरकारनें संपूर्ण स्वराज्याचे हक्क दिले नाहीत आणि त्यामुळें जर लोकांनीं कर न देण्याची मोहीम सुरू केली आणि त्यामुळें सरकारनें सत्याग्रहींची मालमत्ता विकावयास काढली तर आपण ती मालमत्ता विकत घेणार नाही, किंवा सहानुभूति दाखविणार नाही एवढ्यापुरतेंच निश्चित अभिवचन घ्यावें. प्रत्यक्ष कर न देण्याची चळवळ १९२९ पर्यंत मुळीच करावयाची नाही. या तऱ्हेची राष्ट्रभर

चळवळ केल्याने आणि राष्ट्रभर अभिवचने घेतल्याने सत्याग्रहींच्या मार्गातील एक मोठी अडचण दूर होईल. कर न भरण्यासारखी क्रिया लोकांच्याकडून होण्यास मुख्य अडचण जी आहे ती हीच की जो कर देणार नाही त्याची मालमत्ता जप्त होईल. मालमत्ता जप्त झाली तर आपलाच शेजारी ती मालमत्ता कमी किंमतीस विकत घेईल; आणि आपण नुकसान पावू, आणि आपल्या शेजारच्या स्वार्थी इसमाची धन करू, या भीतीमुळे लोक त्या प्रकारची चळवळ करणार नाहीत. आणि त्यासाठी हे भीतीचे कारणच नष्ट केले पाहिजे.

येती चार वर्षे सर्व देशभर प्रचारक पाठवून आम्ही सत्याग्रहींची मालमत्ता विकत घेणार नाही, एवढी अभिवचने घेण्यातच खर्ची पडतील कर न देण्याच्या चळवळीस ही पूर्वीची चार वर्षे तयारीसाठी खरोखरच पाहिजेत का की देश फार मोठा आहे जोराने काम केले तरच चार वर्षे तयारी करावयास पुरतील. एखाद्या मनुष्यास मी कर देणार नाही, असले अभिवचन देणे जड जाईल; तथापि सत्याग्रहींची इस्टेट विकत घेणार नाही किंवा घरभेद्यास सहानुभूति दाखविणार नाही असले अभिवचन देणे व ते पार पाडणे शक्य आहे. या तऱ्हेची चळवळ प्रचारकामार्फत प्रत्येक खेड्यात जाऊन केली तर अशी परिस्थिति उत्पन्न होईल की त्यामुळे कर न देण्याचे धाडसहि करणे लोकास शक्य होईल. आमचे असे मत आहे की, सत्याग्रहींची इस्टेट विकत न घेण्याचे अभिवचन सर्व राष्ट्रभर घेतले तर त्याचे प्रच्छन्न बळ सरकारासहि जाणवेल, आणि सरकार प्रत्यक्ष सग्न्याचा प्रसंग टाळील. मात्र हे बळ सरकारास जाणविण्यासाठी या मोहिमेची घटना, पद्धतशीर, एका हुकुमाने चालणारी अशी असली पाहिजे. व ती तशी करण्यास पगारी एका हुकुमाखाली वागणारी प्रचारकांची फौज तयार केली पाहिजे. आणि या काम करणाऱ्या लोकास तुम्ही अर्धपोटी काम करा, व तुमच्या गरजा अत्यंत कमी असू द्या, असल्या तऱ्हेचा उपदेश करण्याची वृत्ति नसावी. या मडळींना पगार चागले दिले पाहिजेत, आणि ते पगार देण्यासाठी लागणारा खर्च राष्ट्राने दिला पाहिजे. सर्व लोकास १९२९ सालात बद्धपरिकर करण्यास सुमारे ५००० पर्यंत पगारी माणसे लागतील. हीच माणसे त्याला लागणारा फडहि जमवितील. हे कार्य यशस्वी

होण्यासाठी व माणसास एका शिस्तीने वागण्यास शिकविण्यास लायक असे नेतेहि लागतील ही गोष्ट विसरून चालावयाचें नाहीं.

इकडे लोकाना कार्यक्षम करावयाचें आहे तर सरकारला कमी कार्यक्षम करावयाचें आहे. सरकारच्या हातून त्वरित कार्य होऊ नये ही गोष्ट चळवळीच्या पथ्यावरच आहे आणि अडवणुकीच्या मार्गावर विश्वास असलेले स्वराजिस्ट सरकारचा पाय असल्या प्रसर्गां लगडा करण्यास थोडेबहुत उपयोगी पडतील; अडवणुकीच्या मार्गाचा आज उपयोग आहे किंवा नाहीं याविषयीचें हें मत नसून १९३० सालीं लोकामध्ये कर न देण्याची चळवळ चालू असता केवळ त्रासदायक काम करणारें कायदे-मंडळ उपयोगी पडेल आणि आज तें ज्या अडवणुकीच्या पद्धती तयार करित आहेत त्यापेक्षा अधिक शिस्तवार अडवणुकीच्या पद्धती शिकून ते १९३० पर्यंत तयार होतील असा अजमास आहे

सरकारचा नोकरशाही ही अभेद्य आहे असें म्हणण्याचें मुळींच कारण नाहीं. नोकरशाहीतील माणसे स्वराज्याच्या ध्येयास अनुकूल आहेत. आणि त्याच्यामध्ये काहीं निराळी चळवळ उत्पन्न करून आपणास स्वराज्य मिळावें, या चळवळीस त्यांना सहाय्यकहि बनता येईल. केवळ नीतितत्त्वावर काहीं माणसे वळवून घेता येतील. तर कित्येक व्यवहाराच्या तत्त्वावर आपलींशीं करून घेता येतील. सरकार ज्या पोलिसाच्या कर्तबगारीवर अवलंबून आहे तें पोलिस खातेंदेखील आपणास वळवून घेता येईल. उदाहरणार्थ अहमदाबाद काँग्रेस सपताच गुटूर जिल्ह्यानें कर न देण्याची मोहीम सुरू करण्याचा विचार केला तेव्हा सरकारनें त्यांना अशी धमकी दिली की, आम्ही तुमच्या जमिनी घेऊं व त्या असृश्य वर्गास देऊ. अशा तऱ्हेचीं उदाहरणें गोळा करून पोलिस खात्यातील लोकाना सरळपणें विचारावें की, जातिविरोध जाती उठवून देणें, समाजातील कनिष्ठ वर्गास उच्च वर्गाच्या उरावर बसविणें असल्या तऱ्हेच्या बदमाशीच्या योजना सरकारनें केल्या तर त्या योजनाचे तुम्हीं हस्तक व्हाल काय ? आणि सरकारनें वाटेल तसली गोष्ट तुम्हास करावयास सांगितली व ती कायदे-मंडळाच्या समतीशिवाय सांगितली तर हू का चूं न करता पार पाडणें हें तुम्ही आपलें कर्तव्य समजता काय ? या सर्व गोष्टींचा तुम्ही आपापल्या

परिषदात विचार करावा आणि वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या इच्छेस किती महत्त्व द्यावयाचें व नीतिनियमास किती द्यावयाचें याचाहि तुम्हीं विचार करावा अशा तऱ्हेची चळवळ पोलीसवर्गात सुरू केली तर ती बेकायदेशीर व्हावयाची नाही किंवा फुकटहि जावयाची नाही.

मोहीम सुरू झाल्यानंतर त्या मोहिमेने रेल्वेसारख्या सार्वजनिक संस्थातील कामगाराना देखील आपल्या बाजूचें करणें अवश्य आहे. आणि यासाठी कामगारांच्या संस्थाना प्रथम असा प्रश्न करावा की तुम्हीं स्वराज्याच्या ध्येयास अनुकूल आहा की प्रतिकूल आहा ? व ते जर अनुकूल असले तर त्यांना पुन्हा असा प्रश्न करावा की, या मोहिमेच्या कार्य-कर्त्यांशी तुम्हीं सहकारिता करण्यास तयार आहा की नाही ? उदाहरणार्थ या मोहिमेच्या कार्यकर्त्यास जर सरकारने तुरुंगात टाकलें तर तुम्हीं हरताळ वगैरे पाडून रेल्वे सरकारला अनुपयुक्त करू शकल की नाही ? असा विचार त्यास खुल्या कान्फरेन्समध्ये करण्यास सांगावा, आणि त्यानीं जरी या मोहिमेस अनुकूल असें उत्तर दिलें नाही तरी या गोष्टीचा त्याच्यात विचार झाल्याने आणि राजकारणाच्या कार्यक्रमात त्यांना विश्वासात घेतल्यामुळे बरेंच महत्त्वाचें कार्य होईल, व असेंहि होणें शक्य आहे की, योग्य वातावरण उत्पन्न झालें असता कर्तृत्व अभिवचनापेक्षा कधी कधी अधिक होतें या न्यायानें, जेव्हा या मोहिमेचा नोकरशाहीशीं सग्राम सुरू होईल तेव्हा रेल्वेकामगार मोहिमेच्या पक्षास येऊन मिळतील हें अशक्य नाही.

या चळवळीमध्ये अँग्लो-इंडियन व युरोपियन यास वगळून उपयोगी नाही पैसे व माणसें यांनी मोहिमेस साहाय्य करण्यास युरोपियन लोकांसहि बोलवावें. का की स्वराज्याच्या चळवळीनें म्हणजे स्वराज्यानें देशातील युरोपियन लोकांचें नुकसान न होता फायदाच होणार आहे. ज्या गोष्टी व्हाईटहॉल लडन येथें ठरतात त्या दिल्लीच्या कारभारान्याकडून व कायदे-मंडळाकडून ठरणार; ही परिस्थिति निर्माण झाली तर मोठमोठालीं कप्राटे जीं लडनमध्ये दिली जातात तीं इकडे दिलीं जातील, आणि ज्याअर्थी येथील युरोपियन लोकांच्या व्यापारी कंपन्या चांगल्या कार्यक्षम आहेत त्याअर्थी तीं कप्राटे बरीचशीं त्यांना मिळतील. अँग्लो-

इंडियन लोकानी त्यांच्या कर्नल गिडने या पुढाऱ्याच्या नेतृत्वाखाली जी चळवळ चालविली आहे ती स्वराज्यवाद्यास अनुकूल अशीच आहे, आणि युरोपीय लोकांच्या असोसिएशनने स्वराज्यवाद्याशी अविरुद्धता वारवार व्यक्त केली आहे. त्यांना असें भासू लागले आहे कीं, हिंदुस्थानातील ज्या पक्षामध्ये जातिविषयक भावना कमी आहे अशा मॉडरेट पक्षाच्या लोकांस आपण मिळावे, व त्यांनीं अशा प्रकारचे विचारहि अनेक वेळा स्पष्टपणें मांडले आहेत त्यांना हें भासणे व भासविणे शक्य आहे, कीं जर त्यांनींच स्वराज्याच्या चळवळींत पुढाकार घेतला तर त्यांचें वजन वाढतच जाईल. व युरोपीय लोक जर स्वराज्याच्या चळवळीस मिळाले तर चळवळीचा हा एक मोठा फायदा होईल कीं त्या चळवळीस जातिविद्वेषी चळवळीचें स्वरूप न येता तिचें शुद्ध राजकीय चळवळीचें स्वरूप राहील.

आता पूर्वोक्त विवेचनाचें थोडेंसें सिंहावलोकन करू. इ. स १९२९च्या अगोदर लोकाना तुम्ही कर भरू नका वगैरे प्रकारचा उपदेश करण्यापासून अगदीं अलित रहावयाचें, आणि सरकारच्या चालू कामाला कोणत्याहि प्रकारचा उपद्रव करावयाचा नाही. सरकारनें आपला व्यवसाय सुरळीतपणें चालवावा, आणि चळवळीच्या चालकांनीं देशसंघटनेचे कार्य शिस्तवार करण्यात तीन वर्षे खर्चावीत. लोकाना सागावयाचें कीं तुम्ही इतक्यात सरकारविरुद्ध काहीं एक करूं नका. फक्त १९३० सालीं डोमिनिअन स्टेटस न मिळाल्यामुळे जो कार्यक्रम उत्पन्न होईल त्या कार्यक्रमास तयार व्हा. म्हणजे येतीं चार वर्षे उपयोगावयाचीं तीं पगारी प्रचारकाचा वर्ग उत्पन्न करणे, त्याचा दौरा करविणें, क्लेड्यापासून मणिपूरपर्यंत आणि हिंदु-कूशपासून कन्याकुमारीपर्यंत १९३० सालीं अनत्याचारी युद्धप्रसंग उत्पन्न होणार, त्याचा इशारा देणें आणि सत्याग्रहाची मालमत्ता विकत घेणार नाही या तऱ्हेचीं अभिवचनें घेणें या कामीं खर्च करावात.

याबरोबर सार्वजनिक नीतिमत्ता हीहि वाढविण्याचा उपदेश पाहिजे. लोकाना असें सांगितलें पाहिजे कीं जीं अभिवचनें तुम्हास पाळता येतील, तींच घ्या आणि जीं पाळता येणार नाहीत तीं देऊं नका. तुम्ही आपल्या

कर्तृत्वशक्तीचें आणि कर्तव्यबुद्धीचें खोटे प्रदर्शन करून पुढाऱ्यांना फसवून का. महात्मा गांधीस बारडोली तालुक्यात पुष्कळ लुच्च्या लोकांनी फसविलें, आणि ज्या लोकांस दुसऱ्याच्या जमिनी खरेदी करावयाच्या होत्या तेच लोक करबंदीस तालुका तयार आहे अशी महात्माजींस थाप देते झाले, अशी बोलवा आहे

ही चळवळ जी करावयाची ती विशेषतः आध्यात्मिक असल्यामुळें समता, परमसाहिष्णुता, भिन्नाचारसाहिष्णुता हीं हि लोकांत उत्पन्न करावयाचीं आहेत, आणि मनुष्यामनुष्यातील अंतर कमी करावयाचें आहे. असल्या नैतिक कार्यक्रमास महात्मा गांधीसारखा वक्ता खरोखरच उपयोगी होईल. मनुष्यातील अंतर कमी व्हावें, उच्च वर्ग व अस्पृश्य वर्ग यांच्या सोबळेपणाची व विटाळाची भावना कमी व्हावी म्हणून ईश्वराची प्रार्थना करावी आणि ईश्वर आपणात बंधुत्व वाढविण्यास शक्ति देवो म्हणून त्याची याचना करावी. यासाठी सार्वजनिक प्रार्थनाचाहि उपयोग होईल. आणि असल्या प्रार्थनाच्या नेतृत्वास प्रार्थना, उपवास यावर श्रद्धा असलेला महात्मा गांधीसारखा पुढारी फारच युक्त होईल.

परक्या देशातील चळवळ हा महत्त्वाचा कार्यक्रम नाही पण तो उपेक्षिता येण्याजोगाहि नाही. आपला कार्यक्रम सर्व जगापुढें ठेवला पाहिजे. जगाला व विशेषकरून इंग्रजी जनतेला हें स्पष्ट सांगितलें पाहिजे की १९२९ नंतर हिंदुस्थान सरकारास कर्ज विचारपूर्वक द्यावें. का की, त्या साली जर हिंदुस्थानला डोमिनियन स्टेटस् मिळालें नाही तर त्यानंतर काढलेल्या कर्जास हिंदुस्थानातील जनता खरोखर जबाबदार नाही. म्हणजे आपण करबंदीची चळवळ सुरू करण्यापूर्वी सरकारने आपला खर्च कर्ज काढून चालवूं नये म्हणून त्या मार्गांत विघ्न उत्पन्न करून ठेवली पाहिजेत. शिवाय सरकारने कागदी चलन वाढवून आपला खर्च चालवूं नये म्हणून उपाय योजण्याचाहि विचार केला पाहिजे.

ही सर्व चळवळ चालली असता इंग्लंडातील जनता आपल्याविषय जाणार नाही म्हणूनहि खटपट पाहिजेच. आणि यासाठी व्हाईट हॉलचा हिंदुस्थानच्या राज्यव्यवस्थेवर ताबा कमी होत गेल्यामुळें जें नुकसान

झालेले भासणार (खरोखर होणारच नाहीं) त्याचा मोबदला काहीं तरी मिळावा म्हणून ब्रिटिश लोकास काहीं अभिवचनें दिलीं पाहिजेत. उदा०, ब्रिटिश राजघराण्याच्या खर्चांतला काहीं भाग आम्ही सोसू असेंहि अभिवचन द्यावे.

हिंदुस्थान आणि जग

ज्ञानार्जनाचें प्रयोजनः—एका विशिष्ट विचारपद्धतीच्या तत्त्व-ज्ञाचें असें मत आहे कीं, आपणास जगात वास्तविक म्हणजे खरें ज्ञान होतच नाही. जे काहीं आपणास होतें तें ज्ञान वास्तविक नसून व्यक्तिसिद्ध-रूप म्हणजे व्यक्तीच्या ज्ञानेंद्रियांनीं निश्चित झालेल्या स्वरूपात असतें सर्व भौतिक शास्त्रें हीं देखील वास्तविक ज्ञानाच्या तत्त्वावर उभारलेलीं नसून स्वानुभवनियमित ज्ञानाच्या तत्त्वावर उभारलेलीं आहेत. अर्थात् हें म्हणणें खोटें नाही तथापि या गृहीत तत्त्वावरून कित्येक लोक एक उच्च भरारी मारतात ती ही कीं, वास्तविक ज्ञान होणें जर अशक्य आहे, तर आपण ज्यास ज्ञान म्हणतो तें ज्ञानच नव्हे, आणि त्यामुळे तें निरुपयोगी होय या प्रकारच्या वादविवादपद्धतीमध्ये शास्त्रज्ञानें उगीच डोकेंफोड करण्यात मत लब नाही; का कीं ज्ञान जरी इद्रियानुभवनियमित असलें तरी तें ‘गजोऽपि मिथ्या पलायनमपि मिथ्या’ या न्यायानें इद्रियानुभवनियमित जगा-शींच वागताना उपयोगात आणावयाचें आहे, आणि त्यासाठींच तें मिळवावयाचें आहे

शास्त्रज्ञाचा आणि त्याच्या प्रयत्नाचा उपहास करू पाहणारा दुसरा वर्ग म्हटला म्हणजे “अमुक ज्ञानाचा उपयोग काय ?” असें विचारणाऱ्याचा होय प्रस्तुत प्रश्न विचारणें जितकें सोपें आहे, तितकें त्याचें उत्तर देणें सोपें नाही. कारण अनेक ज्ञानागाचा उपयोग समजण्यास देखील तें ज्ञान मिळविल्यानंतरची स्थिति अनुभवावी लागते जगली मनुष्यास अनेक शास्त्राच्या ज्ञानाचा उपयोग समजावून देता येणार नाही. कोनन् डॉइल या प्रसिद्ध आग्ल कादंबरीकारानें आपल्या “शरलॉक् होम्स”ची ओळख करून देताना शरलॉक् होम्सला असें म्हणताना दाखविलें आहे

कीं “पृथ्वीभोंवतीं सूर्य फिरत नसून पृथ्वी सूर्याभोंवतीं फिरते, या ज्ञानाचा उपयोग काय ! ही गोष्ट खरी आहे कीं खोटी आहे याची चौकशी करण्याच्या भानगडीत मी पडत नाहीं आणि जर खरी असलीच तर ती मला विसरून गेलें पाहिजे. का कीं तिचा उपयोग मला काहींएक नाहीं. मग ती डोक्यात ठेवण्याचें तरी परिश्रम हवेत कशाला !” अर्थात् वर्षांचें गणित करण्यासाठीं, ऋतूच्या स्पष्टीकरणासाठीं आणि कालविषयक सूक्ष्म मोजदाद करण्यासाठीं पृथ्वी व सूर्य यांपैकी कोण कोणाभोंवतीं फिरतें याचे ज्ञान अवश्य आहेच. पण ह्या ज्ञानाचा रोजच्या व्यवहारात फारसा उपयोग सामान्य व्यक्तीस नाहीं. मनुष्याचा व्याप जितका जास्त होत जातो तितकी त्यास अधिक ज्ञानाची जरूर असते. राष्ट्रात अनेक अवयव असतात, त्या अवयवास अनेक क्रिया करावयाच्या असतात, म्हणून अत्यंत विविध-ज्ञानाची जरूर राष्ट्रास आहे. तथापि शरलॉक होम्ससारख्या सशयी माणसाचा उपयोग आहेच. त्यानें काढलेल्या संशयासारखे सशय उपयुक्ततेच्या दृष्टीनें ज्ञानक्षेत्राचें अवलोकन करावयास आणि मनुष्यहितबुद्धीनें तें ज्ञान मांडावयास लेखकास आणि वक्त्यास भाग पाडतील.

विविध प्रकारच्या ज्ञानाची उपयुक्तता लक्षात घेण्यासाठीं आपले म्हणजे हिंदूचे व हिंदुस्थानाचे हितसंबंध जितक्या विस्तृततेनें लक्षांत आणता येतील तितक्या विस्तृततेनें आणले पाहिजेत; आणि ते लक्षात आणून देण्याची जबाबदारी सर्व विषयाचें अवडंबर पुढें माडण्याचा आपला हक्क आहे असे समजणाऱ्या ज्ञानकोशकारावर पडते. ज्ञानकोशकाराच्या दृष्टीनें सर्व भारतीयास हिंदूची एकदर परिस्थिति ठाऊक पाहिजे, म्हणजे हिंदूंच्या विस्ताराची, त्यांच्या संस्कृतीच्या विस्ताराची, त्या दोहोशीं स्पर्धा करीत असलेल्या जगातील शक्तींची व कार्यपरंपराची माहिती पाहिजेच. हिंदुस्थानच्या भूमीचा भारतीयांनीं व इतरांनीं केलेला उपयोग, तिच्या उपयोगात भारतीयांची इतराशीं स्पर्धा आणि सर्व देश हाच एक समुच्चय धरून त्या देशातील लोकांची इतर देशातील लोकांशीं होत असलेली स्पर्धा आणि या दोन स्पर्धांच्यामुळे उत्पन्न झालेल्या व होणाऱ्या कार्यपरंपरा, या सर्व आपणास ज्ञातव्य आहेत. सामाजिक आणि राजकीय दृष्टीनें आपले हितसंबंध जाणण्याचा आपण प्रयत्न करू लागलों तर आत्महित-

बुद्धीनेच पण जगांतील बहुतेक ज्ञानविषयासबर्धी जिज्ञासा आपणास उत्पन्न होईल.

भारतविषयक ज्ञानार्जनांतील दृष्टिः—भारतीयास जे आपले हितसंबंध जाणावयाचे आहेत ते त्यास सहकार्य आणि स्पर्धा या दोन्ही बाजूनी विचार करून जाणले पाहिजेत. समाज आणि शरीर याची तुलना करून समाजास शरीराची उपमा देण्यात येते. लहान समाज घेतले तरी ते विशिष्ट क्रिया करीत असलेल्या निरनिराळ्या अवयवांनी युक्त असे दिसतात. तथापि समाज हे शरीर जरासे निराळ्या प्रकारचे आहे. मनुष्य-शरीरातील निरनिराळे व्यापार करणारे अवयव निरनिराळे असतात. त्याची आपआपसात स्पर्धा नसते, आणि ते स्वतः स्वयपूर्ण नसतात. तथापि मोठा समाज घेतला तर त्यात जवळजवळ स्वयपूर्ण असलेले आणि एकमेकाशी स्पर्धा करणारे विभाग असून त्या विभागामध्ये अन्योन्याश्रय उत्पन्न झालेला असतो, आणि काही बाबतीत ते केवळ मोठ्या समाजाचे विशिष्ट क्रिया करणारे अवयव असतात. समाजाची घटना मनुष्यशरीर-घटनेपेक्षा भिन्न असल्यामुळे जेव्हा आपणास एखाद्या समाजाचा अभ्यास करावयाचा असतो, तेव्हा तो स्पर्धा करणारा समूह या दृष्टीने केला पाहिजे, तसेच त्याहूनहि मोठ्या समाजाचा अवयव या दृष्टीनेहि केला पाहिजे.

हिंदुस्थानाचे किंवा हिंदुसमाजाचे जे ज्ञान आपणास मिळवावयाचे ते साम्राज्याचे अगर जगाचे विभाग, आणि जगातील इतर समूहाशी स्पर्धा करणारे समूह, या दोन्ही दृष्टींनी मिळविले पाहिजे.

या दोन्ही दृष्टींनी प्राप्त झालेले ज्ञान हे इतराशी असलेल्या संबंधाचा अभ्यास होय. तथापि जगाशी आपला काही संबंध नाही अशी तात्पुरती कल्पना करून अतःस्थिति जाणावयाची आणि अतर्घटना अभ्यासावयाची, हा देखील महत्त्वाचा विषय आहे. आपण प्रथमतः जगाचा एक भाग या दृष्टीनेच हिंदुस्थानाकडे व हिंदुसमाजाकडे पाहू.

स्पर्धेचा क्षेत्रफळ व लोकसंख्या यांशी संबंध .—एखाद्या समाजाचे महत्त्वमापन करण्यासाठी आणि जगातील स्पर्धेचा इतिहास थोडक्यात सांगण्यासाठी, त्या समाजाने किती भूभाग व्यापिला आहे

आणि आपली लोकसंख्या किती वाढविली आहे याचा हिशोब घ्यावा लागतो. आधुनिक जगाच्या सध्यापर्यंत परिचित झालेल्या भूपृष्ठभागाचें क्षेत्रफळ पाच कोटी वीस लक्ष चौरस मैल आहे पृथ्वीच्या औदीच्य आणि दक्षिण टोंकावरील निर्जन भूभाग वगळला असता, म्हणजे जगातील मनुष्याचें वसतिस्थानच जमेस धरिलें असता, येणारा आकडा वर दिला आहे. हिंदुस्थानाचें क्षेत्रफळ सुमारे अठरा लक्ष चौरस मैल म्हणजे परिचित जगाचा एकोणतिसावा हिस्सा आहे. ज्ञात तथापि अपरिचित असा औदीच्य व दक्षिण ध्रुवाकडील भाग हा पसतीसपासून चाळीस लक्ष चौरस मैल म्हणजे दोन हिंदुस्थानाएवढा अगर अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानाहूनहि मोठा आहे.

इंग्लंडचें क्षेत्र हिंदुस्थानच्या सुमारे पंचदशांश आहे. इंग्लंडच्या ताब्यातील सर्व जगाचा भूभाग घेतला तर तो एकदर सुमारे एक कोटी सत्तावीस लक्ष चौरस मैल म्हणजे जगाच्या पंचमाशाहून बराच अधिक भरेल. आपल्या सवादोनशेपट प्रदेशावर इंग्लंड आज राज्य करित आहे, आणि इंग्लंड व अमेरिका या इंग्रजी भाषा बोलणाऱ्या लोकांचें जग व्यापून टाकण्याच्या आणि आपली सत्ता स्थापन करण्याच्या बाबतीत महत्त्व काय आहे, याची आपणास वरील आकड्यावरून कल्पना येणार आहे.

जगाची लोकसंख्या दीडशे कोटींवर आहे. आणि तिचा एकपंचमांश हिंदुस्थानात आहे. या एकपंचमांश लोकसंख्येचे घटक कोणते, त्याचा पृथक्पणें व समुच्चयरूपानें इतर जगाशी संबंध काय, याची कल्पना प्रत्येक भारतीयास पाहिजे. आपणावर बाहेरील जगाचा परिणाम काय होतो, बाहेरच्या जगावर आपला परिणाम पूर्वी काय झाला आणि आता काय होत आहे, व जगातील स्पर्धेचें स्वरूप कसे आहे, याचें स्थूल अवलोकन केले असता आपली जगात काय किंमत आहे, याची आपणास काही तरी कल्पना येईल.

स्पर्धेचीं अंगे — आपणास जें निरीक्षण करावयाचे तें सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक या निरनिराळ्या दृष्टींनीं करावे लागेल, तेव्हाच आपणास आपले हितसंबंध पूर्ण कळू लागतील. का कीं स्पर्धा या सर्व बाबतीत आहे.

संस्कृतिस्पर्धा:—जगाचे संस्कृतिदृष्ट्या चार भाग पडतात. एक भाग म्हणजे युरोपीय संस्कृतीचा. ज्या लोकानी या संस्कृतीचें सवर्धन केलें त्याचे वंशज किंवा त्याशी पूर्णपणें तादात्म्य पावलेले लोक यानीं तुर्कस्थानाचा लहानसा तुकडा खेरीजकरून सर्व युरोपखंड आणि बहुतेक सर्व पश्चिम गोलार्ध व्यापिला आहे. इजिप्तच्या मुसलमानी आणि अबिसिनियाच्या ख्रिस्ती धुगधुगीस बाजूला वगळलें तर सर्व आफ्रिका खंड या संस्कृतीच्या लोकानींच पादाकात केलें आहे. आणि जपानचें जिवत राष्ट्र, चीनचें साम्राज्यस्वरूपी लोकसत्तात्मक राज्य आणि मृतकल्प सयाम, इराण आणि तुर्कस्थान म्हणजे एशिया मायनर हीं वगळलीं असता एशिया खंडाचा सर्व भागहि यानींच पादाकात केला आहे. अफगाणिस्तान व नेपाळ यास मेहेरबानीनें किंवा उगाच आपला व्याप फार वाढवून ये या बुद्धीनें, हातपाय बाधून पण जिवत ठेवले आहे. हिंदुस्थानातील इंग्रजांच्या कृपाछत्राखाली असलेलीं सस्थानें याचे अस्तित्व नेपाळ व अफगाणिस्तान यापेक्षाहि केवळ मेहेरबानीनेंच आहे. सर्व इतर संस्कृतीपेक्षा या संस्कृतीशीं तन्मय झालेले लोक ज्ञानानें व कर्तृत्वानें आणि व्यवहाराच्या अवाढव्यतेनें इतराच्या पुढे गेलेले आहेत.

या संस्कृतीच्या शिवाय दुसऱ्या दोन भारतीयेतर संस्कृती म्हणजे मुसलमानी व चिनी या होत या संस्कृतींमध्ये शासनसंस्था जिवत असल्यामुळे या खालावलेल्या तथापि अजून सर्वांगपरिपूर्ण आहेत. अत्यंत पुरातन कालीं उच्च दर्जा पावून जिनें आपलें सातत्य आतापर्यंत कायम राखलें, आणि भौतिक शक्तीचा उपयोग व युद्धकला याखेरीज इतर बाबतींत जिचे अवयव जगातील कोणत्याहि संस्कृतीच्या तोडीचे आहेत, अशी संस्कृति चिनी होय मुसलमानी संस्कृतीचा ईश्वरविषयक भावनाच्या आवे. शानें असंस्कृत अरबानीं पाया घातला आणि इतराचें ज्ञान मागाहून मिळवून तिला जोरदार केली आणि चोहोंकडे जय मिळवून आपल्या संस्कृतीस महत्त्व आणलें. सध्या ही संस्कृति मरणोन्मुख झाली आहे.

चिनी संस्कृतीसंबंधानें हेंहि म्हटलें पाहिजे कीं, तिचा चोहोंकडे फैलाव होण्यास एक महत्त्वाचें कारण म्हटलें म्हणजे बौद्ध संप्रदायाचा

तिजवर झालेला परिणाम होय. तिने कोरियावर प्रकाश पाडला आणि कोरियामार्फत जपानवर प्रकाश पाडला. तिने अनामवर आपला पगडा बराच बसविला आणि सयाम, ब्रह्मदेश, नेपाळ आणि तार्तरीचा बराचसा भाग यास शह दिला. तथापि चीनचे आणि वर दिलेल्या इतर राष्ट्रांचे जे स्वरूपेक्य झाले आहे ते भारतमूलकच आहे.

स्पर्धाक्षेत्राबाहेरील संस्कृतीः—जुन्या काळच्या ज्या संस्कृती आज नामशेष झाल्या त्या बाबिलोनियन, खाल्डियन, मिसरी, ईजिप्शन, पेरू देशातील व मेक्सिकन या होत. या संस्कृती मृत झाल्या असून त्या आजच्या स्पर्धायुक्त जगातील भाडणाऱ्या व्यक्ती नाहीत; पण त्या कार्य करून गेल्या.

वर निर्दिष्ट केलेल्या प्राचीन काळच्या प्रगल्भ संस्कृतीपेक्षा कमी योग्यतेच्या संस्कृतींचीं कार्ये देखील मोठी आहेत. अमेरिकन ताबड्या इंडियनापासून मका, सुइमूग, बटाटे इत्यादि उपयुक्त जिन्नस आणि तंबाखू-सारखी वयसने जगास लाभली आहेत सिफिलिस म्हणजे फिरगरीगा-सारख्या रोगांच्या उत्पत्तीचे श्रेय काही सशोधक ताबड्या इंडियनास देतात. ऐतिहासिक माहिती ज्या काळापासून उपलब्ध होते त्याच्या पूर्वीच्या अनेक शतके, सहस्रके, दशसहस्रके आणि कदाचित् लक्षके इतक्या काळापासून आजपर्यंत मनुष्यप्राण्याचा इतिहास पसरला आहे. त्यापैकी बराच अज्ञात आहे पशूंचे गृहीकरण म्हणजे पशूला जंगली स्वरूप टाकावयास लावून मनुष्योपयोगी बनविणे, वन्य वनस्पतींची जोपासना व सुधारणा करून त्यास मनुष्योपयोगी स्वरूप देणे, मनुष्यास अत्यंत आवश्यक अशा कला तयार व्हावयास म्हणजे उदाहरणार्थ अग्नीचा उपयोग करणे, अत्यंत सामान्य असे विचार व्यक्त करण्यास समर्थ अशी भाषा बनविणे, अपत्यविषयक जबाबदारी काही अशी स्त्रीजातीच्या अगावरून घेऊन पुरुषजातीच्या अगावर टाकणे, म्हणजे थोडाबहुत गृहस्थधर्म स्थापन करणे, इतपतच संस्कृतीचे स्वरूप बनावयास किती काळ लोटला असेल याची कल्पना शास्त्रीय तऱ्हेने माडणे शक्य होईल इतकी इतिहासशास्त्राची प्रगति आजून झाली नाही. संस्कृति या शब्दाने आपण जी कल्पना व्यक्त करितो

ती अधिक विविध, अधिक श्रमविभागपूर्ण आणि अधिक अन्योन्याश्रयी अशा समाजाची होय. ज्या समाजात वाङ्मय उपस्थित झालेलं असतं असल्याचं संस्कृती आपल्या दृष्टिपथात येतात वर उल्लेखिलेल्या संस्कृतींच्या काळीच किंवा आधुनिक काळाच्या पाठीमागे तत्पूर्व किती संस्कृतींचा इतिहास लपला गेला आहे हे आपणास निश्चयाने सांगता येत नाही. आपणास असे अनेक प्रदेश आढळतात की जेथे मातीत गाडलेल्या मोठमोठ्या अनेक इमारती आहेत, आणि त्या स्थलावर आज परिभ्रमण करणारे लोक रानटी स्थितीत आहेत. उदाहरणार्थ सामोआ बेटातील आजच्या देश म्हणून समजल्या जाणाऱ्या रहिवाशांची सुमारे ५० वर्षांपूर्वीची सांस्कृतिक स्थिति पाहिली म्हणजे त्या बेटातील मोठमोठ्या मयकल्पनांचे कते त्याचेच पूर्वज होते की काय असा संशय उत्पन्न होतो.

लुप्त झालेल्या अशा संस्कृतींची आपणास साकल्याने कल्पनाहि येत नाही. शिवाय समुद्र व जमीन यांची आजची जगावरील वाटणी ही देखील अनेक वर्षांपूर्वीच्या ज्या काळी नव्हती त्या वेळेस भूभागाचें सांस्कृतिक स्वरूप काय होतं याचें आपणास चित्र काढता येत नाही. हिंदुस्थान म्हणून आपण आज ज्याला म्हणतो तोच देश घेतला तर त्याचें प्रादेशिक एकत्व प्राचीनकाळी नव्हतेंच दख्खन, ऑस्ट्रेलिया, मादागास्कर आणि दक्षिण आफ्रिका ही एका काळी सबद्ध होती अशी भूशास्त्रवेत्त्यांची कल्पना आहे. कदाचित् मनुष्यप्राण्याचा उद्भवहि तेथेच झाला असेल आणि तेथील मनुष्याचें स्वरूप आज लिमर नावाचा मनुष्यकल्प प्राणी आढळतो त्या प्राण्यासारखें असेल अशी शास्त्रीय कल्पना संशोधकांनी बसविली आहे. हिंदीमहासागर लिमरस्वरूपी मनुष्यकल्पांनी वसलेला होता ही कल्पना आजच्या शास्त्रज्ञाकडून तीव्र टीकेस पात्र होऊन सोडून दिली गेल्यासारखीच आहे. तथापि आफ्रिका व हिंदुस्थानचा दक्षिण भाग जोडणारा प्रदेश प्राचीन काळी होता या कल्पनेचा त्याग झाला नाही.

आफ्रिकेचे आजचें भूस्तरस्वरूप देखील पुष्कळ फेरफार होऊन बनलेलें आहे. या खडात देखील पुष्कळ ठिकाणी अनेक नष्ट संस्कृतींचे अवशेष सापडतात. अमेरिकेंत पेरू आणि मेक्सिकोखेरीज इतर ठिकाणी देखील

बऱ्याच उच्च प्रकारच्या संस्कृतीचे अवशेष आज सापडत आहेत. त्याची गोळाबेरीज करून सागणारा ग्रंथ अलीकडे झाला नाही. तथापि नाझिलॅक याने 'प्रीहिस्टॉरिक अमेरिका' म्हणून जे पुस्तक बऱ्याच वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध केले त्यात अशा पुष्कळ अवशेषांचे वर्णन दिले आहे.

अत्यंत प्राचीन इतिहासाची साधनेः—अत्यंत प्राचीन काळातील मनुष्याचा इतिहास लिहिण्याचे साहित्य पुरविणारे सशोधक म्हणजे भूशास्त्रवेत्ते होत. पृथ्वीच्या भूमिजलरूपी पापुद्याचा इतिहास मिळविण्याचा त्यांनी जो प्रयत्न केला त्यात त्यास मनुष्यप्राण्याच्या अत्यंत प्राचीन अस्तित्वाचे अवशेष जगातील अनेक ठिकाणी सापडले. ते अवशेष आणि जगामध्ये आज बोलल्या जाणाऱ्या भाषांचे सादृश्य आणि भेद हीं अत्यंत प्राचीन इतिहासाचीं साधने होत.

संस्कृतीच्या अभ्यासाचे हेतु आणि महत्त्वः—जुन्या संस्कृतीचा अभ्यास करावयाचा तो कौतुकमय दृष्टीनेच होईल, तथापि आजच्या जीवनार्थकलहात त्या अभ्यासाचें महत्त्व नाहीच असें नाही. जिवंत संस्कृतीस आपले पूर्वीचे अवयव शोधणें आणि शक्य असल्यास त्याचा मुख्य भागांशीं सबंध जोडणें हें महत्त्वाचें कार्य आहे. जिप्सींचा आणि हिंदुस्थानचा सबंध आज जो लक्षात येतो तो भाषाशास्त्रमूलकच आहे आणि आजचे श्यामलवर्ण हिंदू अमेरिकेच्या नागरिकत्वास योग्य ठरले, त्याप्रसंगी कायद्याचा अर्थ लावण्यासाठी भाषाशास्त्रच उपयोगास आले.

मृत संस्कृती आजच्या स्पर्धेत नाहीत. तेव्हा आपलें लक्ष साहाजिकच जिवंत संस्कृतींकडे आणि विशेषेकरून ज्या संस्कृतींचा आपण अभिमान धरतो तिची नाती शोधण्याकडेसच जाणार. मनुष्यप्राण्याच्या इतिहासात त्याच्या अनेक करामती जलप्रलय (प्रदेशच्या प्रदेश समुद्रात कायमचे बुडणे), धरणीकप इत्यादि सृष्टिक्षोभानीं नष्ट झाल्या आहेत. ज्या करामती नष्ट झाल्या त्यांचे अवशेष शोधून त्या अवशेषांचे धागे आजच्या परिस्थितीशीं जोडणें शक्य होऊन इतिहासाचें सातत्य आपणास देता येईल काय हाहि एक प्रश्नच आहे. असो.

भारतीय संस्कृतिः—भारतीय संस्कृति म्हणून आज आपण जी म्हणतो ती एकाच मानववंशातून निघालेली नाही. सगोत्रविवाहास निषेध,

कुक् व बागव्या इत्यादि स्त्रियांची सौभाग्यचिन्हें, देशात दृष्टीस पडणारीं अनेक उपास्ये, अनेक चालीरीति हीं वैदिक परंपरेंतून निघालीं नाहींत तर वैदिक परंपरेच्या लोकांच्या आचाराशीं आणि धर्माशीं इतरांच्या आचार-धर्मांचें एकीकरण होऊन आजचे हिंदुत्व निर्माण झालें आहे, असा संशोधकाचा मथितार्थ आहे. या भारतीय सस्कृतीच्या मूल घटनेचा व संवर्धनाचा म्हणजे इतराशीं आलेल्या तिच्या सबंधाचा व तन्मूलक विस्ताराचा एक लाबलचक इतिहास आहे; तो प्रत्येक भारतीयास ज्ञातव्य आहे. भारतीय सस्कृतीचीं अंगें चोहोंकडे पसरलीं, तिने अनेक लोकावर छाप टाकली, आणि बऱ्याच लोकसमुदायास स्थूल एकरूपता आणली. गेल्या ९०० वर्षांचा इतिहास पाहिला असता विद्येविषयीं होत असलेल्या दुर्लक्षामुळे, स्पर्धा करणाऱ्या आणि भारतीय सस्कृतीचा नाश करू पाहणाऱ्या इतर संस्कृतीशीं भारतातील विद्वान् वर्ग अपरिचित असल्यामुळे, वाढत चाललेल्या ज्ञानक्षेत्राशीं असबद्ध राहिल्यानें, जगाशीं स्पर्धा करण्यास योग्य असें समाजयंत्र बनविण्याकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे, आणि इतर अनेक कारणांनीं या सस्कृतीचा दिवसानुदिवस नाश होत आहे. एका काळीं या संस्कृतीचा पगडा बॅक्ट्रियापासून कॅबोडियापर्यंत आणि खरोझ्पासून फिलिपाइनपर्यंत इतका दृढ झाला होता कीं हा सर्व प्रदेश म्हणजे भारतवर्षच होऊं पहात होता. या सस्कृतीचें महत्त्व ग्रीक व रोम येथपर्यंत भासत होतें, आणि या सस्कृतीतील बौद्ध संप्रदायाचा पगडा चीन, जपान, तिबेट, माचुरिया, तुर्कस्तान आणि सैबेरिया इतक्या विस्तीर्ण प्रदेशावर पडला होता. तीच सस्कृती आज का नामशेष होऊ पहात आहे, आणि तिचें आपण जागरूक झाल्यास काय भवितव्य आहे या सर्व गोष्टी आपणास विचाराई आहेत.

स्पर्धातत्त्वः—स्पर्धा वैयक्तिक स्थितीतून सामुच्चयिक स्थितीत गेली म्हणजे समुच्चयविषयक भावना जागृत होते, आणि ही स्पर्धा चालू असताना ज्या समुच्चयाचे आपण अवयव आहोंत त्या समुच्चयाचें हित व्हावें ही भावना उत्पन्न होते. जगातील स्पर्धेचें क्षेत्र आपणास जितकें अधिक परिचित होईल तितकें अवलोकन अधिक मार्मिक होईल आणि दीर्घकालव्यापी स्पर्धामूलक

चळवळी समजल्यास इतिहासाचा अभ्यास करताना महत्वाच्या गोष्टी कोणत्या हें कळावयास लागेल स्वसंरक्षण हें मनुष्याचें आद्य कर्तव्य होय. राष्ट्रसंरक्षण, जातिसंरक्षण ह्या प्रकारचीं स्वसंरक्षणाचीं अनेक अंगे आहेत. व्यक्तीच्या हितासाठीच राष्ट्राचें हित साधावयाचें. आणि स्वजनाना आपलें सामुच्चायिक हित साध्य करून घेणें शक्य व्हावें म्हणून तें साध्य करून घेण्याचें यत्र जें राष्ट्र म्हणजे व्यक्तीची सयुक्तस्थिति तिचें संरक्षण करावयाचे. भाषेचें संवर्धन करावयाचें आणि वाङ्मयाचें संवर्धन करावयाचें याचाहि हेतु हाच की, स्वजनापैकीं बहुतेकास स्वभाषेखेरीज अन्य भाषा परिचित नसते आणि त्या लोकांस आपल्या उन्नतीच्या मार्गांत अन्य भाषेन माहिती अडकल्यामुळें परावलंबन, पारतंत्र्य, चढाओढीत अडचण वगैरे जीं विघ्नें भासतात तीं दूर करावयाचीं. संस्कृतिसंवर्धन हें याच प्रकारचें कार्य होय आपल्या संस्कृतीचा त्याग न करिता, आपल्यामध्येच अत्यंत प्रगत अशा गोष्टी आणावयाच्या हें अनेक व्यक्तिहितबुद्धीनेंच निघालेलें तत्त्व होय. स्वसंस्कृतीचें संरक्षण आणि संवर्धन होण्यासाठीच धर्मविषयक, भाषाविषयक, आणि वाङ्मयविषयक भावना अस्तित्वात येतात. जाति, राष्ट्र आणि संस्कृति या बंधनानीं मनुष्य-समाज बांधला गेला आहे. हीं बंधनें तोडून एखादी व्यक्ति परसंस्कृतीत प्रवेश करून आपलें वैयक्तिक हित साध्य करू शकेल, पण राष्ट्रास किंवा संस्कृति-छत्राखालीं असलेल्या सर्व लोकांस तसें करता येणार नाही. आणि एका संस्कृतीचें संवर्धन दुसऱ्या संस्कृतीचा म्हणजे तिच्या घटनेचाच केवळ नव्हे तर तिच्या छत्राखालील व्यक्तींचाहि नायनाट करू पाहतें.

लोकसत्ता व लोकमत यांजकडून अपेक्षा

सध्या आपणापुढें जे प्रश्न नवीन उपस्थित झाले आहेत त्यात एक प्रश्न हा उपस्थित झाला आहे की, आता नवीन येणाऱ्या परिस्थितीमुळे प्रगतीस व्यत्यय येईल काय ? लोकसत्ता आणि प्रगति याचा कितपत संबंध आहे ? अमेरिकेसारखें राष्ट्र इतकें प्रगमनशील झालें याचें कारण लोकसत्ता आहे काय ? आणि समाजाची स्थिति सुधारत जाण्यास लोकसत्तेच्या वाढीची आवश्यकता आहे काय ?

लोकसत्तेचा प्रसार अलीकडे अधिकाधिक होत आहे, तथापि हिंदुस्थानात लोकसत्तेचें तत्त्व अपरिचित नाहीं. प्राचीन हिंदुस्थानात उत्तरकुरु आणि उत्तरभद्र हीं वैराज्यें होती. लिच्छिवि हेहि वैराज्य होते. देश राजशासित असणें ह्यासारखी दुसरी राज्यव्यवस्था चागली नाहीं अशी कल्पना लबाड ब्राह्मणांनीं करून देऊन जेथें जेथें लोकसत्ता दिसून येईल तेथें तेथें ती लपविण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला आहे असा प्रसिद्ध इंग्रज बौद्ध कै० प्रो० व्हिस डेविड्स यांनीं ब्राह्मणावर आरोप केला आहे. प्रोफेसर-मजकुराची ब्राह्मणांच्या हेतुसंबंधाची अप्रस्तुत प्रशंसा जरी सोडून दिली तरी त्यांनीं लोकसत्तात्मक राष्ट्रे देशात होती याबद्दल जो पुरावा आणला आहे * तो महत्त्वाचा आहे.

प्राचीन वैराज्यामध्ये शासनपद्धति कशी काय होती, त्यामध्ये लोकसत्ता एकवटण्यास आणि कार्यक्षम करण्यास काय उपाय योजीत होते याची आपणास स्पष्ट माहिती नाहीं. राजशासित राष्ट्रांमध्ये देखील कार्याचा बराचसा भार लोकांनींच उचललेला होता.

युरोपातील वैराज्याकडे आपण लक्ष दिले असता असें दिसते की ती लोकसत्तात्मक राज्ये नसून काही विशिष्ट लोकांची आणि जातींची इतर लोकावर राज्ये होती. ग्रीस किंवा रोम येथील सर्व जनतेमध्ये शासकवर्ग निराळाच होता. हा शासकवर्ग इतर लोकावर राज्य करी व आपल्यापैकींच कोणाला अधिकार द्यावयाचा हे ठरवी.

लोकमतानें राज्य करणे याचे आत्यंतिक स्वरूप स्वित्झर्लंडात दिसून येते. तेथे काही कॅंटॉन्समध्ये लोकमतानेंच कायदे होतात, केवळ लोक-प्रतिनिधि मतानें होत नाहीत. काही गावामध्ये सर्व लोक एकत्र जमून स्थानिक राज्यकारभार व त्याविषयी कराव्या लागणाऱ्या गोष्टी याची चर्चा करतात सर्व स्वित्झर्लंडला लागू होणारे कायदे देखील प्रतिनिधिमताऐवजी लोकमतानेच होतात. स्वित्झर्लंड येथील पार्लमेंटला जे कायदे सर्व लोकांनी मिळून करावेसे वाटतील ते कायदे करण्याचें काम तें पार्लमेंट लोकमतावर टाकते. असें करण्याचें मुख्य कारण हें की, जेव्हा अमुक एक कायदा पार्लमेंटमध्ये पास करून घेतला तर सत्ताधारी पक्ष लोकप्रिय राहील किंवा लोकास अप्रिय होईल याविषयी कारभारान्याचें मन साशक असतें तेव्हा आपल्या कपाळाचें अपयश चुकविण्यासाठी तो कायदा लोकापुढें टाकावयाचा आणि आपण नामानिराळे राहावयाचें ही कारभारान्याची प्रवृत्ति असते. इंग्लंडमध्ये देखील जेव्हा स्त्रियांनी मतासाठी बराच गिळ्या केला होता व प्रधानमंडळी त्याच्या उययुक्ततेविषयी साशंक होती तेव्हा बायकाना मत असावें किंवा नसावें हा प्रश्न सर्व लोकापुढें मांडण्यात येणार होता. त्या वेळेस इंग्रज कारभारान्याचा मुख्य हेतु स्त्रियाना मतें मिळूं देण्याचें चुकवावें हा होता. परंतु स्त्रियाना नाखूष करण्याचें अपेक्ष आपल्यावर न घेता लोकास द्यावें ही दृष्टि त्याजबरोबर होती. लोकापुढें असा प्रश्न टाकण्याच्या पद्धतीला 'रेफरेंडम' (लोकनिर्णययाचना) म्हणतात आणि लोकांनी स्वतः एखादा कायदा करून घेण्यास उचल केली आणि बऱ्याचशा सध्या गोळा करून सरकारास त्याविषयी लोकमत घेण्यास भाग पाडलें तर त्या प्रकारास लौकिक प्रारंभ (Initiative) म्हणतात. या लोकायत्त उपक्रमामुळे संस्थानाच्या पार्लमेंटचें किंवा कायदे करणाऱ्या संस्थेचें महत्त्व अर्थात् कमी होतें.

प्रतिनिधीमार्फत लोकमत न घेता प्रत्यक्ष लोकमताने कायदा करणे हे कितपत उपयुक्त अगर हानिकारक आहे याविषयी हारवर्ड युनिव्हर्सिटीचे प्रेसिडेंट मि. लोवेल यांनी आपल्या Political Parties in Continental Europe या ग्रंथात सविस्तर विवेचन केले आहे. त्यावरून लोकांच्या खालील प्रवृत्ती दिसून येतात.

(१) जो ठराव किंवा कायदा पास करावयाचा त्याची भाषा अत्यंत सुलभ नसली तर तो बेधडक नापास करावा.

(२) लोकास कधी कधी कायदे भराभर पास करण्याचे किंवा नापास करण्याचे वारे येते आणि अशा वेळी कायदे एकामागून एक पास किंवा नापास होतात. वारे येते असे न म्हटल्यास कायदे पास करण्याचे अगर नापास करण्याचे सयुक्तिक कारण दाखविता येत नाही

(३) कधी कधी अल्पसंख्याक लोकावर जुलूम करण्याची प्रवृत्ति होते. ज्यू लोकांची जी गुरे मारण्याची पद्धत आहे आणि जी धार्मिक समजुतीच्या दृष्टीने योग्य म्हणून ठरली आहे ती पद्धति जनावरावर कौर्य करू नये या तत्वाखाली लोकांनी बंद पाडली. असो.

जेथे लोकमत प्रबल आहे आणि शासनविषयक अनेक गोष्टींचा निवाडा लोक स्वतः करतात तेथे समाजात जुन्या लोकांचे किंवा मोठमोठ्या घराण्यांचे महत्त्व नसेल अशी आपली जर समजूत होईल तर स्वित्झर्लंडचा अनुभव याच्या विरुद्ध आहे. एखाद्या शहराचा मेयर अमुकच घराण्यातून निवडायचा असा प्रकार तेथे चालू आहे व काही घराण्यात तीन पिढ्यांपर्यंत मेयरचे पद अचल होते असे समजते. यावरून असे दिसते की वश-परपरने अधिकार चालणे हे लोकसत्ताक राज्यात अशक्य नसते. स्वित्झर्लंड-मधील लोकांची समजूत अशी दिसते की अमुक घराण्यात बापाने मेयरचे काम केले आहे तर मुलगा अर्थात् इतर लोकांपेक्षा मेयरचे काम जास्त चांगले करील, तसेच मुख्य अधिकारी कोण निवडावे यासंबंधाने देखील स्वित्झर्लंडात तीव्र भाव नाही. अमेरिकेत अमेरिकन कॉन्स्टिट्यूशनप्रमाणे अभ्यक्ष निवडण्याचा अधिकार लोकास प्रत्यक्ष दिलेला नाही. लोकांनी मतदार Electors निवडावे व मतदारांनी अभ्यक्ष निवडवा अशी पद्धति घातली आहे. परंतु व्यवहारात त्या पद्धतीची अगदी उलटापालट झाली

आहे. निरनिराळे राजकीय पक्ष अध्यक्षपदाकरिता आपआपला उमेदवार नेमतात, त्या उमेदवाराची जाहिरातींनी प्रसिद्ध करतात आणि आपल्या पक्षास आपल्याच उमेदवारास मत द्या म्हणून सांगतात. अध्यक्षांना निवडण्याचे शोभेचे काम करणारे मतदार आपल्या कार्डावर इलेक्शनच्या दिवशी नाव मात्र छापतात. मत देणारा मनुष्य उमेदवाराच्या यादीकडे डुकून देखील पाहत नाही, आपली पार्टी कोणती आहे ती पाहतो आणि त्या पक्षाच्या उमेदवाराला आपले मत देतो.

लोकमताने राज्य करणे हे नेहमीच भ्रष्टाचार होत नाही जेव्हा एखादी गोष्ट न्यायाची असते तेव्हा एकट्या न्यायाधीशावर जर न्यायाची जबाबदारी असेल तर निकाल बराचसा न्यायाचा होईल. परंतु जेव्हा निकाल देण्याची जरूरी ज्युरीवर पडते तेव्हा ज्युरीवर जबाबदारी टाकून जज नामानिराळा होतो आणि ज्युरीचे मत अनेक कारणांमुळे पुष्कळ प्रसंगी सदोष असते. अमेरिकेत गोऱ्या ज्युरीकडून गोरा विरुद्ध काळा असा खटला असला म्हणजे काळ्यास न्याय मिळणे अतिशय कठीण जाते. हिंदुस्थानात युरोपियन गुन्हेगारास दोषी ठरविण्यास युरोपियन ज्युरीचे मत कसे कचरते ही गोष्ट सुप्रसिद्धच आहे.

लोकमताची आणखी एक प्रवृत्ति म्हटली म्हणजे सर्व स्थितीची गोळावेरीज करून निकाल द्यावयाचा आणि कायद्याच्या बारीक खाचा-खोर्चीकडे दुर्लक्ष करावयाचे ही होय. लोकमताने न्याय देण्यात एक गोष्ट अशी होते की तत्कालीन न्यायविषयक ज्या कल्पना असतील त्या कल्पना कायद्यात उतरतात आणि कायदा लोकमतानुवर्ती होतो. लोकमत व कायद्याची सरळ दृष्टि यातील भेद लक्षात घेण्याकरता येथे एकच उदाहरण देतो. समजा, एका ब्राह्मण स्त्रीवर ब्राह्मणानेच बलात्कार केला तर त्यापासून ब्राह्मणजातीस जे दुःख होईल त्यापेक्षा खिस्ती अगर मुसलमानाने केला असता अधिक होईल. उदाहरणार्थ, मुसलमानाने ब्राह्मण स्त्रीवर बलात्कार केल्याबद्दल मृत्यूची शिक्षा रत्नागिरीच्या सुभेदाराने एकदा ठोठावली होती. सध्याच्या इंग्रजी कायद्याच्या दृष्टीत हा भेद येत नाही. अमेरिकेत या प्रकारचा भेद बारंबार होतो. एवढेच नव्हे तर, एका चिनी गृहस्थाने एका

गोन्या बार्डस पाऊस पडत असता छत्री देऊ केली याबद्दल चिनी मनुष्यास ५० डॉलर दड झालेला आहे. असे का तर, गोरी बार्ड अडचणीत असली व तिला मदत करण्यास चिनी पुढे सरसावला तर चिनी मनुष्यास गोन्त्या बार्डशी अधिक सघटन ठेवण्याची संधि मिळेल व तशी संधि नसावी असे तर लोकमत आहे.

लोकमत स्वयस्फूर्तीने कार्य करण्यास पगू आहे. ते नेहमी आपल्या प्रतिनिधींच्या मागे धावत असते किंवा जो स्वतः स लोकांचा प्रतिनिधि म्हणवून घेतो त्याला चिकटते लोकमताचे राज्यकर्त्यावर दडपण कधी कधी पडलेसे दिसते. पण ते खरेखुरे लोकमताचे दडपण नसून कारभाऱ्याचे जे अतेवासी असतील त्याचे मत होय. सर्व जनतेची एकी होणे कोणत्याहि राष्ट्रात शक्य नाही. सर्व लोकांची एकी म्हणजेच सरकार. जेथे लोकांची बराच वेळ टिकणारी अशी लोकमतप्रदर्शक संस्था आहे तेथे तिच्या ठायी राजत्वाचे हक्क नकळतपणे जातात. एकजुटीने वागणाऱ्या मजूरवर्गाच्या पुढाऱ्याचे कारखानदारास ऐकावेच लागते. त्याचप्रमाणे लोकांच्या मतांचे ज्या संस्थात एकीकरण होतं त्या संस्थांच्या हाती कार्यनियमन बरेचसे येते. लोकसत्तात्मक राज्यात पगू लोकमत सजीव व जोरदार करणाऱ्या ज्या संस्था दिसतात त्याचे अतिशय उत्कट स्वरूप अमेरिकेत दृष्टीस पडते. आणि या संस्थांचे कार्य लक्षात घेतले म्हणजे खासगी रीतीने तयार झालेल्या संस्था कायद्याने तयार झालेल्या संस्थांस कशा पिटाळून लावतात हे लक्षात येईल.

अमेरिकेमध्ये सामान्य नागरिकास दोन तीन वर्षांत एखाद्या वर्षी शेंसवाशे लोक निवडावे लागतात. ग्रामाचे अधिकारी, काउंटीचे अधिकारी, संस्थानाचे अधिकारी आणि राष्ट्राचे अधिकारी अशा सर्व प्रकारचे लोक निवडावे लागतात. इतक्या सर्व प्रकारच्या जागांस जे उमेदवार म्हणून उभे राहतात त्या सर्वांची माहिती नागरिकास कोटून होणार ? जेथे उमेदवार मनुष्यांविषयी माहिती फारशी नाही तेथे हा आपल्या जातीचा किंवा पक्षाचा आहे काय इत्यादि विचार मनुष्याच्या मनात येणे स्वाभाविक आहे. आपल्याकडे ज्याप्रमाणे अधिकार हातात असलेले लोक ऑफिसा-मधील नवीन कारकून आणायचा असेल तर आपल्याच जातीचा आणण्याची

खटपट करितात त्याप्रमाणे पुष्कळदा लोकाकडून होणारी निवड जातीच्या तत्वावरच होते. अमेरिकेतील शासनसंस्थेत मनुष्याच्या पारमार्थिक मताचा विचार वगळावा असे कायद्याचे तत्त्व आहे खरे, परंतु रोमन कॅथोलिकास किंवा ज्यूस अध्यक्षपद कधीहि मिळाले नाही व बराच कालपर्यंत ते मिळण्याचा संभवहि नाही. जनतेतील मोठा भाग प्रॉटेस्टंट आहे. म्हणून बहुतेक प्रॉटेस्टंटच देशाचा मुख्य अधिकारी होतो. लहानसहान हुद्दे इतरास मिळतात, पण त्यांचे कारण देखील पुष्कळ अशी जातिमूलकच असते. उदाहरणार्थ, न्यूयॉर्कच्या मेयरची जागा पुष्कळदा कॅथोलिकास मिळाली आहे आणि याचे कारण न्यूयॉर्क शहरात आयरिश लोकांचा भरणा मोठा आहे हे होय. जातिमूलक बुद्धीने लोकानीं मत देणे हे जसे चालते तसेच पक्षमूलक भावनानीं मत देणे हे देखील चालू असते. जो मनुष्य उमेदवार म्हणून उभा राहील त्याची माहिती होणे हे फार जणास शक्य नसते म्हणून पक्षमूलक कल्पनांचा पगडा बसणे स्वाभाविक आहे. आपल्या पक्षाच्या मुत्सद्दयानीं अमुक उमेदवाराची निवड केली त्या अर्थी तो मनुष्य योग्यच असला पाहिजे ही कल्पना लोकांत असते आणि यामुळे निरनिराळ्या पक्षांच्या केंद्रस्थानीं असणाऱ्या मुत्सद्दयास आणि घटनास शक्ति उत्पन्न होते राजकीय पक्षांच्या मध्यवर्ति संस्था व त्याचे सर्व देशभर पसरलेले हात याचा एकदर वृत्तान्त आणि त्याचप्रमाणे त्याच्या कार्य करण्याच्या पद्धति या सर्वांचो हकीकत मनोरंजक आहे. या संस्थामध्ये व्यवहार इतका दृष्टीस पडतो की ज्याप्रमाणे वर्तमानपत्रात खाण्याच्या जिनसाच्या मोठमोठ्या जाहिराती येतात त्याप्रमाणे अमक्याला मत द्या म्हणून देखील जाहिराती येतात. त्या जाहिराती मासिककार फुकट छापित नाहीत. रीतीप्रमाणे पैसे घेऊनच छापतात. पक्षाचे वक्ते पगारी असतात. चोहोंकडे व्याख्याने पगारी वक्त्याकडून होतात. अर्थात्, प्रत्येक पक्षाच्या मोठमोठ्या लोकाकडून व्याख्याने होतात ती निराळी. जो मनुष्य उमेदवार म्हणून उभा असतो त्याजवर सर्व मोहिमीचा खर्च पडत नाही. तो आपल्या शक्तीप्रमाणे आपल्या पक्षाच्या संस्थेस वर्गणी देतो व आपण उमेदवार म्हणून थोडे जास्त पैसे देतो एवढेच. कोणी कोठे व्याख्यान द्यावे, उमेदवारांनीं कोणकोणत्या ठिकाणी जावे हे सर्व त्या पक्षाचे व्यवस्थापक

ठरवितात आणि आपण ठरविलेल्या कार्यक्रमाप्रमाणे उमेदवारास हिंडवितात ' निरनिराळ्या पक्षाचीं क्रमिक पाठाचीं पुस्तके असतात. व्याख्यानाचे साचे मुख्य ऑफिसातील हुषार लेखक तयार करतात. आणि भाडोत्री व्याख्याते तीं वाक्ये चोहोंकडे उद्गारतात. याशिवाय पक्षाचा जो मुख्य वक्ता असेल त्याचा आणि सर्व जनतेचा प्रत्यक्ष संबंध याचा यासाठी अशा वक्त्याचीं व्याख्यानं फोनोग्राफमध्ये घेऊन त्या फोनोग्राफच्या मार्फत त्यांचे श्रवण चोहोंकडे करवितात. वर सांगितलेल्या मतप्रसारार्थ व लोकपरिचयार्थ होणाऱ्या केवळ सर्वसामान्य चळवळी होत. पक्षाच्या खटपटीचे क्षेत्र याहूनहि अधिक आहे. त्या खटपटी म्हटल्या म्हणजे सर्व मनुष्यांना नाना उपायानां आपल्या पक्षात कायमचे अडकवून ठेवण्यासाठी उपाय योजणे. अशा उपायांपैकी एक मुख्य उपाय म्हटला म्हणजे मनुष्य जेव्हा कायद्याचे अडचणीत सापडला असेल तेव्हा त्यास मोकळे करणे, कोणाला अधिक जोराने मोटार हाकल्याबद्दल पोलिसने पकडले असेल म्हणजे त्याने आपल्या पक्षाच्या सूत्रचालकास म्हणजे ' बॉस् ' ला कळवावे. सूत्रचालक पोलिसची समजूत करून खटला काढून टाकील. कोणी रविवारी दारू चोरून विकण्याबद्दल सापडत असेल तर त्यालाहि पक्षाचा नेता सोडवून आणील. तसेच आपल्या पक्षाच्या कोणा मनुष्याची नोकरी सुटली असेल तर त्याला ती कोठे तरी लावून देण्याची खटपट त्या पक्षाचा मुख्य करील. हा पक्षाचे महत्त्व कायम राखण्याकरिता उपकाराचा उपाय झाला. दुसऱ्या निरनिराळ्या पक्षाचे महत्त्व कमी करण्याकरिता जे उपाय प्रचारात आणतात त्याच्यामध्ये खोटे किती बोलावे याला सुमारच नसतो. पक्षाच्या लोकास हें ठाऊक झाले आहे की अशा गडबडीच्या वेळेस कोणी मोठा मनुष्य कोटीत खटला नेत नाही. आणि एखाद्याने नेला तर ठीकच झाले, त्याचा वेळ आयताच अडकला गेला आणि त्याची चळवळ त्या मानाने बदलली. शिवाय जे खोटे बोलायचे ते देखील फार काळजीपूर्वक बोलण्यात येते. खोटी विधाने प्रत्यक्ष करू नयेत. ज्याच्यापासून लोकांची गैरसमजूत होईल अशी विधाने बेलाशक करावी. पैसे खावून पणाचा आरोप करू नये, पण तो ध्वनित करावा. उदाहरणार्थ, अमुक मनुष्य अमुक हुद्द्यावर असताना त्याचा पगार अमुक होता, त्याचा घरचा त्यावेळेचा खर्च अमुक असला

पाहिजे, असे गणित वर्तमानपत्रात माडावें आणि त्या दिवसामध्ये झालेल्या मिळकतीत त्यानें अमुक किंमतीचें घर बाधलें असें म्हणून त्या घराचा फोटो द्यावा. तसेंच मनुष्याच्या कित्येक घरच्या खासगी उखाळ्यापाखाळ्या काढून त्याहि चवाळ्यावर आणण्याचा परिपाठ आहे. निरनिराळ्या पक्षाचे हे जे सूत्रचालक असतात त्यांना मताबद्दल मोठीशी फिकीर असते अशातला भाग नाही. राजकीय पक्ष अथवा त्याची कार्यकारी संस्था म्हणजे काहींतरी तत्वाखालीं एकत्र जुळलेल्या लोकांची आपलें खासगी हित साधणारी संस्था असते. पुष्कळदा हें खासगी हित साधण्यासाठीं किंवा पक्षाचें हित साधण्यासाठीं नगराचें, स्थानाचें किंवा राष्ट्राचें हित बाजूस करण्यास पक्षाचे सूत्रचालक मार्गेपुढें पहात नाहीत. पक्षाचे सूत्रचालक एकमेकांच्या फार विरुद्ध असतात असेंहि नाही. त्याचा एकमेकांविषयीं स्नेहभाव असतो, एकमेकात दळणवळण असतें. या पक्षाच्या सूत्रचालकांच्या तडाख्यातून एखादें स्थान किंवा शहर सोडावयाचें किंवा कोणतीहि सुधारणा घडवून आणावयाची असें जेव्हा लोकांनीं योजिले असेल तेव्हा परस्परविरुद्ध पक्षाचे सूत्रचालक झालाखालीं हस्तादोलन करतात. व्यवहार न समजणारा अथवा प्रामाणिक, म्हणजे सार्वजनिक पैशाची अफरातफर होते त्याविरुद्ध ओरड करणारा अथवा त्याविरुद्ध आपलें वर्तन ठेवणारा वर्ग समाजात निर्माण झाला म्हणजे दोन्ही पक्षाचे सूत्रचालक आपसात असें ठरवितात कीं, तुम्ही बदमास मनुष्यास पुढें करा, आम्ही बदमास मनुष्यास पुढें करतों. तुम्ही जिंकलें तर तुम्ही खा, आम्ही जिंकलें तर आम्ही खाऊं, पण हे व्यवहार न समजणारे सुधारक नकोत.

इंग्लंडात लोकसत्तेची जी गेल्या १५० वर्षांत वाढ झाली ती, मुख्य कारकुनी ऊर्फ मुख्य प्रधानाची जागा आपल्या हातीं पडायी, व ती पाडून घेण्याकरिता मधून मधून लोकजागृति करावी आणि लोकांचीं मते ती जागा मिळण्याकरिता आपल्या तर्फेनें वळवून घ्यावी, प्रसंगीं या प्रकारच्या खटपटी करण्याकरिता मताचा तुटवडा पडला तर आपल्या पक्षास बळकटी आणण्याकरिता मते देण्याचा हक्क अधिकाधिक वाढून द्यावा या प्रकारच्या मुत्सद्याच्या खटपटीनें झाली. उदाहरणार्थ, एखाद्या मालगुजाराला आपला वसूल जुन्या दिवाणजीमार्फत होत नाही असें वाटलें म्हणजे ज्या मनुष्या-

मार्फत वसूल होईल असा दिवाणजी तो नेमील आणि या परिस्थितीमुळे एखादा खटपटी मनुष्य काम करीत असलेल्या दिवाणजीस नालायक ठरविण्यास कुळांस असा उपदेश करील की, 'तुमच्याकडून पैसा फार कठोरपणाने वसूल केला जातो आणि तुमच्या हिताकरिता दिवाणजी कांहीं करीत नाही. तुमच्याकडून वसूल करावयाचा तो तुमच्या सोईने घेतला पाहिजे आणि तुमचे अमुक अमुक हित पाहिले पाहिजे.' असे सांगून तो कुळांस चेतवील आणि मालगुजारांस असे भासवील की, लोकांच्याकडून वसूल व्हावयास या लोकप्रिय मनुष्यास नेमल्यास सुलभ जाईल. असे वारंवार होऊ लागले म्हणजे मालगुजाराचा कारकून कुळांनी नेमावा असा प्रघात पडू लागेल.

इंग्लंडच्या लोकसत्तेच्या इतिहासांतील खरे धागे हे आहेत आणि बाकीचे सर्व काव्य आहे.

इंग्लंडमध्ये लोकांस अधिकाराचा अंश राजाकडून दिला गेला आहे; पार्लमेन्टचे खरे कर्तव्य लोकांच्या गरजा राजास कळविणे हे आहे व ते कर्तव्य दाखविणारे विधी व मंत्र अजून शिल्लक आहेत; तथापि व्यवहारांत सत्ता हाऊस ऑफ कॉमन्समधील बलवान् पक्षाच्याच हाती आहे.

अमेरिकेमध्ये सर्व जनता हीच शासनविषयक धर्मशास्त्राच्या दृष्टीने सर्वसत्ताधारी आहे.

सर्व लोकांस एकत्र जमवून कार्य करणे अशक्य असते; यासाठी सर्व लोकांस आपले मत व्यक्त करता यावे आणि कार्य करता यावे म्हणून प्रतिनिधिसत्ता अस्तित्वांत येते. प्रतिनिधी निवडावयाचे त्यांत देखील जेथे सर्व जनता संख्येने अवाढव्य आणि आपल्या कर्तव्यासंबंधाने दुर्लक्ष करणारी अशा स्वाभाविकपणेच असेल तेथे ज्यांना मत असेल अशा लोकांस पदवून आपल्या तन्त्रांतले लोक पुढे आणून त्यांस मते मिळवून द्यावयाची हा कित्येकांचा धंदा झालेला असतो. या मतदारांच्या झिल मास्तरांचे उपजीवन होण्यास जे द्रव्य लागते ते दोन तऱ्हांनी उत्पन्न करण्यांत येते. एकतर, आपल्या तर्फेचे लोक अधिकारावर आणून सरकारी पैशाची कन्त्राटे घेण्याच्या मिषाने चोरी करणे. दुसरे, कायदे करणाऱ्या लोकांच्या हाती

च्या संपत्तिमान् लोकांचें अगर कपण्याचें बॅरवाईट करण्याचा अधिकार आहे त्या लोकाकडून किंवा सस्थाकडून “वर्गणी” घेणें. या प्रकारचा पॉलिटिक्सचा धदा करणाऱ्याना पॉलिटिशियन म्हणतात व जे लोक मतदारास ड्रिल देऊन सत्ता आपल्या हातीं आणतात त्यांस बॉस (Boss) म्हणतात. मतदारांस जी ड्रिल द्यावयाची तिच्या पद्धती अनेक आहेत. भोळसर लोकाना किंवा सामान्य जनतेम तत्वे सांगून वळवावयाचें आणि विशेष खटपटी व चळवळ्या लोकास अधिकार हातीं आल्यानंतर नोकऱ्या द्यावयाच्या.

जेथें प्रतिनिधिसभ मोठा असतो आणि तो बराचसा आपल्या मानाकरिता अगर किफायतीकरिता लोकप्रतिनिधींच्या खुर्च्यावर येऊन बसतो तेथें त्याचें एकमत करण्यास मतविषयक उपदेश हा तर होतोच, तथापि त्यापेक्षाहि जास्त परिणामकारी उपाय म्हणजे त्याची किफायत होईल असे व्यवहार त्याच्या हातीं ठेवणें, लाच देणें, वेश्या पुरविणें इत्यादि प्रकारहि होतात

१९१० सालच्या फेब्रुवारी महिन्यात न्यू जर्सीसंस्थानच्या प्रतिनिधींच्या सभागृहामध्ये प्रतिनिधींच्या उपयोगाकरिता वेश्या आणल्या व त्याबद्दल गव्हर्नरनें आक्षेप घेतल्यानंतर न्यूजर्सीच्या बॉसनं गव्हर्नरास गप्प बसण्यास सांगितलें व गव्हर्नर भिन्नेपणानें गप्प बसून बाहेर गेला. याबद्दल जनतेस फार लाज वाटून व वर्तमानपत्रात फार बोभाटा होऊन न्यूजर्सीच्या बॉसना पुढें चागला मनुष्य गव्हर्नरच्या जागीं आणणें भाग पडलें व यामुळें डॉ. विस्सन यास न्यूजर्सीचा गव्हर्नर होण्याची सधि मिळाली.

कधी कधी रेल्वे कपण्यांना वगैरे आपल्या मालकीच्या जमिनी नामधारी किंमतीस प्रतिनिधींना, रेल्वेचें एखादें त्रिल पास व्हावयाचें असल्यास, विकान्या लागतात.

पुष्कळदा असें विधान करण्यात येतें कीं अमेरिकेंतील अध्यक्षपदावर श्रेष्ठ गुणांचा मनुष्य येणार नाहीं. बहुतेक प्रेसिडेंट हे सामान्य प्रकारचे मनुष्य असतात हें विधान गेल्या वीस वर्षांचा इतिहास पाहिला तर कोणी बरोबर म्हणणार नाहीं. का की, मॅकिन्ले, रुझवेल्ट, टाफ्ट, विल्सन, हे सर्व

चागल्या योग्यतेचे लोक होते यात शंका नाही. तथापि सामान्य मनुष्य अध्यक्षपदावर आल्याचा अनुभव अमेरिकन राष्ट्रास पुष्कळदा आला आहे आणि याला कारणेहि देण्यात येतात.

एक कारण असे देण्यात येते की, ज्या मनुष्याला काही अंशी अधिकार वापरावा लागतो त्या मनुष्याला पुष्कळाना नाखूष करावे लागते आणि त्यास शत्रू अधिक उत्पन्न होतात. अधिकारपदावर आल्यानंतर न्यायासाठी पक्षाच्या अनेक लोकास नाखूष करावे लागले म्हणजे नाखूष झालेला वर्ग त्या अधिकाऱ्यावर उलटतो आणि त्याला पुढे सधि देत नाही. यामुळे नेहमी पुजाऱ्याच्या तन्नाने चालणारे देव पुढे येतात.

याशिवाय दुसरी ही एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे की, “लोकसंग्रह” हेच ज्याचे ध्येय होते त्याला कोणत्याहि विषयाचे ज्ञान मिळविण्यास अवकाश कमी मिळतो. राज्य चालविण्यास जे विविध गुण लागतात ते संपादन करण्यापेक्षा निरनिराळ्या लोकास खूष कसे करावे, त्याच्या भिन्न अपेक्षातून कार्यक्रम कसा आखावा, या तऱ्हेचे ज्ञान त्याला फारतर मिळविता येईल आणि सामान्य तऱ्हेच्या कार्यकर्त्यास इतपत ज्ञान पुरेसे होते. जर समाजाचा प्रत्येक अवयव स्वहिताविषयी जागरूक असेल तर निरनिराळ्या मागण्या करणारे निरनिराळे पक्ष पाहून त्यातून मार्ग काढण्याइतके कार्यज्ञान पुरेसे होईल. तथापि समाजाची प्रगति विशेष जोराने करावयास यापेक्षा निराळ्या प्रकारच्या मनुष्याची आवश्यकता असते.

पक्षाची घटना व कार्य समजण्यासाठी हे पक्षाचे यत्र पैसा उत्पन्न कसा करतं हेहि समजले पाहिजे. पैसे उत्पन्न करण्याचा एक सर्वमान्य प्रकार म्हणजे लोकाकडून ‘वर्गण्या’ वसूल करणे. हे वर्गणी वसूल करणे एखाद्या धर्मादाय संस्थेच्या वर्गणी वसूल करण्याच्या पद्धतीपेक्षा निराळ्या प्रकारचे असते. काही लोक तात्त्विक बुद्धीने वर्गणी देतात. काही लोक एखाद्या भावी कायद्याचे सकट येणार आहे ते टाळावे व त्याकरिता आपल्या पक्षास जोराने मदत द्यावी अशा दृष्टीने वर्गणी देतात. काही लोक ज्या दृष्टीने पोलिसला वर्गणी देतात त्या दृष्टीनेच पक्षाला वर्गणी देतात. काही गोष्टी पुस्तकी कायद्याप्रमाणे गुन्हा समजल्या जातात. उदाहरणार्थ, रविवारी दारू विकणे, छायेसेन्सशिवाय कोकेन विकणे, बेव्याग्रह चालविणे, या सर्व गोष्टी

कायद्याने मना आहेत. या गोष्टी राजरोसपणाने चालविण्यासाठी जशी पोलिसला 'वर्गणी' द्यावयाची तशीच या पक्षानाहि वर्गणी द्यावयाची. म्हणजे त्या मनुष्याकडे कानाडोळा करण्यास पक्षाधिकारी पोलीसास सागतील. काहीं वर्गणी धाकदपटशाने मिळविण्यात येते. शासनाचे अधिकार एका पक्षाकडून दुसऱ्या पक्षाकडे गेले म्हणजे अनेक अधिकारी स्थानभ्रष्ट होतात आणि यामुळे जे अधिकारी कामावर असतात त्यांना दोन्ही पक्षास खूष ठेवणे भाग पडते. म्हणजे ते दोन्ही पक्षाना वर्गण्या देतात. वर्गणीने पैसा वसूल करणे हा एक मार्ग झाला. परंतु त्याहूनहि अधिक महत्त्वाचा मार्ग म्हटला म्हणजे सरकारी अगर म्युनिसिपालिटीची कंत्राटे होत. हिंदुस्थानात पब्लिक वर्क्स डिपार्टमेंटमध्ये कंत्राटे मिळविण्यासाठी जसे अधिकाऱ्याचे हात ओले करावे लागतात त्याप्रमाणे अमेरिकेत जो पक्ष प्रबळ असेल त्या पक्षास वर्गणी द्यावी लागते. कधी कधी शंभर रुपयांचे काम करण्याचे कंत्राट ५०० किंवा १००० रुपयास देण्यात येते. आणि अशा प्रसंगी जी योग्य फायद्यापेक्षा अधिक रक्कम कट्टाकटरला जाते ती रक्कम कंत्राटदाराकडून सूत्रचालकाच्या हाती जाते.

सर्व लोकास एका पक्षाखाली अडकवून ठेवण्यासाठी पक्षाच्या सूत्रचालकास काय काय पसारा माडावा लागतो याची कल्पना सहजच येईल. बऱ्याचशा लोकास पक्षाभिमानाने भारून टाकण्याकरिता वाढत्या तयार करणे, वस्त्रे तयार करणे, हे काम असतेच. आणि यासाठी आपले तुणतुणे कायमचे चालू ठेवण्यासाठी अनेक दैनिके व साप्ताहिक पत्रे हाताशी धरावी लागतात. पुष्कळदा ही दैनिक पत्रे केवळ आपल्या पक्षाच्या गिऱ्हाईकीवरच चालू शकतात व पुष्कळदा त्यांना पक्षाकडून Subsidy ऊर्फ वर्गणीची मदत मिळते. लोकांचे मन वळविण्यासाठी त्यांना मत देण्याच्या दिवशी गाड्या तयार ठेवणे किंवा ज्याला मत देण्याकरिता परगावी जावे लागत असेल त्यास भाड्याचे पैसे देणे हे प्रकार नेहमीच चालू असतात. शिवाय मत देण्यासाठी प्रसंगी नागरिकास लाचहि द्यावा लागतो. असो.

जे संस्थान लोकशासित आहे आणि सुलतानी पद्धतीने ज्या संस्थानचे राज्य चालले आहे त्या दोहोंमधील प्रजेत महत्त्वाचे फरक दिसून येतात. लोकशासित राज्य चालविणे कठिण आहे. त्यामुळे असल्या राष्ट्रास

प्रत्येक नागरिकास चागलें शिक्षण मिळणे अवश्य होतें कारण सस्थारक्षक शिक्षण सर्व जातींस दिल्याशिवाय प्रजासत्ताक संस्थान चालणेंच शक्य नाहीं. सस्थारक्षक शिक्षणाचा भाग जेव्हा प्रजेत दृष्टीस पडतो तेव्हा संस्थानाचें स्वरूप पालटल्याशिवाय राहत नाहीं. एकतर, परचक्र येऊन त्याचा विध्वंस होईल किंवा देशातल्या देशातच त्याचे शासनस्वरूप पालटेल. प्रजासत्ताक राज्यातील जनतेचें दुसरें एक लक्षण असें आहे कीं, तेथे लोकामध्ये शिक्षणानें किंवा अन्य उपायांनीं सादृश्य बरेंच उत्पन्न करावें लागतें. आणि यासाठीं परक्या देशातून आलेल्या लोकांस 'अमेरिकनाइझ' करण्याकरिता अमेरिकेंत फार जोराचे प्रयत्न चालू असतात. वैसदृश्याविषयी प्रजासत्ताक राज्यात फार असहिष्णुता असते. प्रजासत्ताक राज्यामधील लोकात परस्पराचें दळणवळण पुष्कळ पाहिजे. लोकांस पुढें येण्यासाठीं मते मिळवावीं लागतात आणि तीं मते मिळविण्यासाठीं पुढारी होऊ इच्छिणाऱ्यास सर्वांशीं स्नेहभाव ठेवावा लागतो. प्रत्येकानें गाथातल्या अनेक मंडळींची ओळख करण्याकरिता प्रयत्न करावयाचा व त्या ओळखी कायम राखावयाच्या याचा परिणाम लोकांच्या रोजच्या व्यवहारावरहि पुष्कळ होतो. प्रजासत्ताक राज्यात मोठेपणा मिळविणें व कायम राखणें या गोष्टी इतर नागरिकांबरोबर सौजन्यानें वागल्यानेंच सिद्ध होतात आणि त्यामुळे तेथील अधिकारी सौजन्ययुक्त असतात. पण जेथें मनुष्याचें महत्त्व आपल्या गावातील मंडळींच्यामार्फत आलेलें नसतें म्हणजे वरून आलेलें असतें, तेथील राष्ट्रसेवकामध्ये म्हणजे सरकारी नोकरीमध्ये उद्दामपणा दिसून येतो. मोठ्या पदावर जी मंडळी असतात त्याचें अनुकरण सामान्य करतात म्हणून प्रजासत्ताक राज्यात सर्व जनतेला एकमेकांशीं सौजन्यानें वागण्याचें वळण लागतें. उलट राजशासित देशात मोठ्या अधिकाऱ्याच्या अर्गी जे गुण दृष्टीस पडतात किंवा त्याची जी वागणूक दृष्टीस पडते तिची नकल मोठेपणाचा आव घालणाऱ्यामध्ये दृष्टीस पडते व समाजामध्ये एकमेकांविषयी बेपर्वाई वाढते. प्रजासत्ताक राज्यात आणि राजशासित राज्यांत आणखी एक भेद म्हणजे नीतिमत्तेचा होय. दरबार आणि दरबारच्याभोंवतीं असलेला सुखावलेला परतु काम करूं न चाहणारा वर्ग असतो त्याला राजास खूष करण्याकरितां नाना बरेवाईट उपाय योजावे लागतात व त्यायोगानें त्याची पुष्कळ नैतिक दुर्गति झालेली असते.

आतापर्यंत केलेले विवेचन एवढे दाखवील की लोकसत्ता वाढली म्हणजे समाजाची आर्थिक वृद्धि होईल असे नाही.

इतकें म्हणता येईल की एखादा पक्ष अधिकारारूढ असला व त्या पक्षाने अधिकाधिक सुधारणा केल्या नाहीत म्हणजे त्यास बदनाम करण्याकरता दुसरा पक्ष खटपट करू लागतो आणि तो निरनिराळ्या सुधारणा केल्या नाहीत म्हणून देखील दोष देऊ लागतो, अर्थात् हें भवितव्य टाळण्याकरिता अधिकारारूढ वर्ग आणि अधिकार हिसकावू पाहणारा वर्ग या दोहोंसहि जागरूक असावे लागतें, व अशा स्थितीत प्रजेच्या सुखाविषयी व मागणीविषयी अनास्था फार दिवस राहणें शक्य नसते. शिवाय अधिकारी लोकातूनच निवडावयाचा प्रसंग उत्पन्न झाल्याने पुष्कळ लोक सार्वजनिक प्रश्नाचा विचार करू लागतात व या तऱ्हेच्या परिस्थितीत अधिक प्रगति होते.

तथापि हें लक्षात ठेवले पाहिजे की, आर्थिक उन्नतीसाठी प्रयत्न अनेकविध करावा लागतो, आणि त्या प्रयत्नाचा लोकसत्तेशी प्रत्यक्ष संबंध थोडा आहे.



टीपा

पृ. ५ ओळ १ : ‘ माझी बारा वर्षांची कामगिरी ’ याऐवजी ‘ माझे बारा वर्षांचे काम ’ असे पाहिजे.

१. माझ्या आयुष्याला वक्रगाति

पान १— प्रस्तुत उतारा “ माझे बारा वर्षांचे काम ऊर्फ ज्ञानकोश-मंडळाचा इतिहास ” या पुस्तकातील दुसऱ्या प्रकरणातून घेतला आहे. या पुस्तकासंबंधी केतकर स्वतः प्रस्तावनेत लिहितात. “ हें पुस्तक लिहिताना मी आपल्या मनात हें कोणासाठी लिहित आहे असे विचारल्यास असे सांगता येईल की, ज्ञानकोशासारखा मोठा ग्रंथ करू इच्छिणारा जो कोणी असू शकेल त्यास आपला अनुभव सांगावा अशी कल्पना मनात ठेवून हें पुस्तक लिहिले आहे. हें केवळ आत्मचरित्रनात्मक पुस्तक नव्हे. ज्ञानकोशाच्या पुर्नमुद्रणाचा प्रसंग सुमारे २०।२५ वर्षांनी येईल. त्यावेळेस माझा अनुभव मी सांगण्यास असेन अशी माझी खात्री नाही... . . . ”

पान ७—ग्रंथमाला—प्रो. विष्णु गोविंद विजापूरकर यांनी १८९६ साली सुरू केलेले मासिक.

२. ज्ञानकोशाच्या कल्पनेची उत्पत्ति

पान ११—वेबस्टर (१७५८-१८४३) इंग्रजी भाषेच्या प्रख्यात शब्दकोशाचा कर्ता.

पान ११ जॉन्सन—डॉ. जॉन्सन (१७९९-१८८४) प्रसिद्ध आंग्ल लेखक, निबंधकार व टीकाकार.

पान १२—जीविशास्त्र बायॉलॉजी : सामान्यतः मराठीत बायॉलॉजी या अर्थाने ‘ जीवशास्त्र ’ हा शब्द वापरतात. बायॉलॉजी या अर्थी प्राणीशास्त्र असाहि शब्द वापरतात. ‘ प्राणशास्त्र ’ यापेक्षा ‘ प्राणिशास्त्र ’ ज्या कारणाने अधिक निर्दोष त्याच कारणाने ‘ जीवशास्त्र ’ पेक्षा ‘ जीविशास्त्र ’ (जीविन् + शास्त्र) हा शब्द अधिक निर्दोष असे केतकराचे मत दिसते.

पान १६—रामानंद चतर्जी सुप्रसिद्ध इंग्रजी मासिक 'मॉडर्न रिव्ह्यू' याचे संपादक. जन्म १८६५ मृत्यु १९४३. मॉडर्न रिव्ह्यू हे मासिक १९०७ साली सुरू झाले. "ते ब्रह्मो समाजाचे कष्टे अनुयायी व राजकारणात पूर्ण स्वातंत्र्यवादी होते .. याच्या निर्भीड व स्पष्ट विचारसरणीमुळे, तसेच हिंदी आकाक्षा स्पष्टपणे मांडण्याच्या पद्धतीमुळे यानीं जगातील विचारवत लोकात मानाचे स्थान पटकावले होते." (अर्वाचीन चरित्रकोश . चित्राव).

पान १७—अशुतोष मुकर्जी कलकत्ता विद्यापीठाचे निर्माते व आधारस्तंभ. जन्म १८६४ मृत्यु १९२४. सुप्रसिद्ध राजकीय पुढारी शामाप्रसाद मुकर्जी याचे हे वडील होत.

३. आपले बौद्धिक दास्य आणि पाश्चात्य पाडित्य

(माझे बारा वर्षांचे काम पृ. ११२ ते १२३)

पान २१—प्रवर—प्रवर याचा अर्थ श्रेष्ठ पूर्वज असा आहे प्रत्येक द्विजाला गोत्र व प्रवर याचा उच्चार धर्मकृत्यात करावा लागतो. गोत्र हे कुटुंबनाम होय व प्रवर म्हणजे पूर्वजनाम होत. उदा०—“ आंगिरस भारम्याश्व मौद्रत्येति त्रिप्रवरान्वित मुद्रलगोत्रोत्तमः ”

पान २१—आश्वलायन—ऋग्वेदाची ही एक शाखा आहे ती त्या शाखेचा प्रवर्तक आश्वलायन याच्याच नावे प्रसिद्ध आहे. ही शाखा महाघ्रातच प्रसिद्ध आहे.

पान २१—सामवेदी ब्राह्मण— प्राचीन-काळी वेदपठणातील विभागणीवरून ब्राह्मणजातीत पोटशाखा पडल्या. उदा. महाराष्ट्रात असलेल्या ऋग्वेदी व यजुर्वेदी या शाखा वेदपठणमूलकच आहेत. सामवेदी ब्राह्मण गुजराथेत आढळतात.

पान २३—ओळ ९—मला सहज मिळत याऐवजी मला अमेरिकेत सहज मिळत असे हवे.

पान २५—यास्क—इ.स.पू. सु. ८०० ते ७०० या काळात होऊन गेलेला प्रसिद्ध वैदिक भाष्यशास्त्रज्ञ. याने वेदविचरणासाठी निरुक्त हा ग्रंथ रचिला.

सायण (मृ. १३८७) विजयनगरच्या राजकुलात अतिशय मान्यता पावलेला प्रसिद्ध पंडित. हा प्रधानहि होता. याचे वेदावरील भाष्य प्रसिद्ध आहे. हे प्रचंड कार्य त्याने इ. स. १३८१ मध्ये पूर्ण केले.

पान २५—झेंदावेस्ता—पार्शी लोकांचा धर्मग्रंथ. धर्मसंस्थापक झरतुष्ट (इ. स. पू. ६६० ते ५८३) याचा उपदेश या ग्रंथात संकलित केला आहे.

पान २७—हिंदु युनिव्हर्सिटी—प. मदन मोहन मालवीय यांनी काशी येथे १९१५ साली हे विद्यापीठ स्थापन केले.

पान २८—मॅक्स मुल्लर—(१८२३-१९००) तुलनात्मक भाषा-शास्त्राचा प्रसिद्ध जर्मन पंडित. विशेषतः वैदिक वाङ्मयाचा पाश्चात्यांना परिचय करून देण्याचे भरीव कार्य त्याने केले.

४. नागपूरच्या गाडींत

(आशावादी, पृ. ४६ ते ५३)

पान ३५—सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा मागणारी काँग्रेस—
सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा इंग्लंडमध्ये होत असे आणि तिला २१ वर्षे ही वयाची अट होती या दोन्ही गोष्टी हिंदी तरुणांच्या मागीत भोवत्या अडचणीच्या होत्या. म्हणून काँग्रेसच्या आरंभीच्या मागण्यात सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा हिंदुस्थानात व्हावी व वयाची मर्यादा थोडी वाढवावी अशी एक मागणी असे.

पान ३७—जनकासारखा ब्राह्मणतेर—सीतेचा पिता, मिथिलेचा राजा. हा क्षत्रिय होता. परंतु याने अध्यात्मविद्येवरहि मोठा अधिकार मिळविला होता. याने सावित्राभि ही विद्या संपादिली होती. तो तत्त्वज्ञ म्हणूनहि प्रसिद्ध होता.

५. पोलिटिकल क्लब कसा असावा

(सकीर्ण लेख, १७०-१८०)

पान ४७—सर्व्हिस् ऑफ इंडिया—नामदार गोखले यांनी स्थापन केलेली राजकीय कार्याची व कार्यकर्ते तयार करण्याची संस्था. (स्था. १९०५)

राजकारणाचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास व ध्येयनिष्ठ जीवनक्रम या दोहोंबद्दल या संस्थेची आजही ख्याति आहे. पंडित हृदयनाथ कुंभरू हे या संस्थेचे आजचे अध्यक्ष होत. पुणे येथील सर्व्हंटस् ऑफ इंडिया हे या संस्थेचे मूलपीठ होय. तिच्या शाखा हिंदुस्थानभर आहेत.

पान ४९—दादाभाई— पूर्ण नाव दादाभाई नौरोजी. आधुनिक भारतीय राजकीय चळवळीचे पितामह. जन्म १८२५ मृत्यु १९१७. राष्ट्र सभेच्या आद्यसंस्थापकांपैकी प्रमुख, तिचे तीन वेळचे अध्यक्ष, स्वराज्य या राजकीय ध्येयाचे जनक आणि अर्थशास्त्राच्या सहाय्याने सरकारविरुद्ध लढणारे पहिले जहाल टीकाकार. Poverty and Un-British rule in India हा त्याचा प्रसिद्ध ग्रंथ होय ते काही दिवस बडोदा संस्थानचे दिवाण होते. त्यांनी मुंबईत गुजराथी व मराठी शाळा काढल्या व १८५१ मध्ये 'रास्त गोपतार' (सत्यवक्ता) हे गुजराथी मासिक काढले.

पान ५४—थिआसॉफी—न्यूयॉर्क येथे १८७५ साली स्थापन झालेला अर्वाचीन काळातील एक विख्यात धार्मिक संप्रदाय. या संप्रदायाचे प्रवर्तक व अनुयायी उदारमतवादी असून सर्व धर्मांचा समन्वय साधून पाहतात. मादाम ब्लॅव्हॅट्स्की, कर्नल अल्कोट व मिसेस बेझंट यांच्यासारखे या संप्रदायाचे प्रवर्तक युरोपियन् असले तरी त्यापैकी अनेकांनी हिंदुस्थान हाच आपला देश मानल्यामुळे त्यांच्या कार्याचा व्याप हिंदुस्थानातच फार वाढला. डॉ. केतकर यांचे या संप्रदायासंबंधी मत चागले नव्हते व त्यांनी आपल्या स्वभावाला अनुसरून प्रत्यक्ष ज्ञानकोशातही या संप्रदायास कोपरखळ्या दिल्या आहेत. या संप्रदायात आधुनिक विज्ञान जमेस धरून गूढ विद्येचे संशोधनही वरेंच झाले आहे

६. नगरसंवर्धन आणि नगरसौंदर्य

(सकीर्ण लेख, पृ. १२६-१४९)

पान ५८—पांडिता रमाबाई—(१८५८-१९२२). अनंतशास्त्री ढोंगरे या पंडिताची ही मुलगी. स्त्री-शिक्षणास कडवा विरोध असलेल्या

काळात पत्नीस व मुलीस संस्कृत शिकविल्याबद्दल अनंतशास्त्रींना समाजा-
चाचा तीव्र विरोध सहन करवा लागला. पोटासाठी ते मुलाबाळासह
देशभर भटकले. आईबाप वारल्यावर, रमाबाईंनी शेवटी कलकत्त्यास मुकाम
केला. त्याच्या विद्वत्तेची तेथे ख्याति झाली. त्या उत्तम वक्त्याहि होत्या.
कलकत्त्यास त्यांनी एका भिन्नजातीयाशी विवाह केला. परंतु १९ महिन्यां-
नीच त्यांना वैधव्य आले. तरी त्यांनी न हगमगता अनाथ स्त्रियांची सेवा
करण्याचे कार्य हाती घेतले. १८८३ साली त्यांनी शिक्षणासाठी पाश्चात्य
देशात प्रवास केला. तेथे एका कॉलेजात प्राध्यापिका होण्याइतके त्यांनी
ज्ञान संपादन केले विलायतेत असताना त्यांनी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला.
१८८९ साली भारतात परत आल्यावर त्यांनी केडगाव येथे दलित स्त्रिया-
साठी मुक्तिसदन नावाची संस्था काढिली त्या १९२२ साली वारल्या.

पान ६१—ना. गोखले यांनी आणिलेले बिल— १९११ साली
ना. गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी मध्यवर्ति कायदेमंडळात, सक्तीचे व
मोफत प्राथमिक शिक्षण सरकारने द्यावे, असे बिल आणले.

पान ६४—अनाथ बालिकाश्रम— १४-६-१८९६ रोजी अनाथ
बालिकाश्रम मंडळी स्थापन झाली. १-१-१८९९ रोजी आश्रमाचे प्रत्यक्ष
कार्य सदाशिव पेठेत पेरू गेटाजवळ गोरे यांच्या वाड्यात सुरू झाले

पान ६४—सर चार्ल्स मालेट—(१७५२-१७९८) हा इ. स.
१७८८ मध्ये पुणे दरबारी इंग्रजांचा वकील होता. याचे दुसऱ्या बाजीरावावर
चागले वजन होते मराठ्यांचे वर्चस्व कमी करण्याची यशस्वी राजकारणे
याने केली. राघोबादादास यानेच मदत करून सुरतेस इंग्रजाकडे पोहोचविले.

७. आई आणि मुलगी

विचक्षणा, पृ. २४३-२५५.

पान ९१—भारताचे नाट्यशास्त्र—नाट्यशास्त्र हा ग्रंथ आपल्या-
कडील साहित्य संगीतविषयक ग्रंथात अत्यंत प्राचीन व सर्वमान्य समजण्यात
येतो. त्याच्या कर्त्याचा उल्लेखहि भरतमुनी या बहुमानार्थी नावाने होतो.

नाट्याच्या अनुषंगानें (सु इ. स. पू. ३ रें शतक) भरतानें नाट्य, नृत्य, गायन व साहित्यातर्गत विविध रस याची चर्चा केली आहे. रससिद्धात व रसव्यवस्था ही त्यानें साहित्यविषयक विचारात घातलेली भर होय

८. लोकाभिरुचि आणि साहित्यशास्त्र

महाराष्ट्रियाचे काव्यपरिक्षण. पृ. १ ते १०

पान ९३—जगन्नाथरायाचा रसगंगाधर— (इसवी सन १६२० ते १६५०) या सुमारास होऊन गेलेला प्रसिद्ध रसिक पंडित जगन्नाथराय याने रसगंगाधर हा ग्रंथ लिहिला. याखेरीज गगालहरी, भामिनीविलास इत्यादि याचे ग्रंथाह प्रसिद्ध आहेत. तो मूळचा तेलगणातला राजाश्रयासाठी हिंडता हिडता त्यास शहाजहानकडे गौरवपूर्वक आश्रय मिळाला. त्यानें फारसी व उर्दू याहि भाषांचा अभ्यास केला.

पान ९४—पृथ्वीराज रासा— प्रसिद्ध रजपूत वीर पृथ्वीराज चौहान (चव्हाण) याच्या पदरी असलेला भाट चादवरदाई याने पृथ्वीराजावर रचिलेले एक दीर्घ काव्य.

पान ९८—ज्ञानेश्वरी पाठी— एकनाथानें ज्ञानेश्वरीची ' शुद्ध ' प्रत तयार केल्यावर शेवटी पुढील ओवी लिहिली.

ज्ञानेश्वरी पाठी । जो ओवी करील मन्हाठी ।

तेणें अमृताचे ताटी । जाण नरोटी टेविली ॥

प्रा. सोनोपत दाडेकर याचें मत अमें आहे कीं, एकनाथानें ज्ञानेश्वरीच्या शेवटी चार ओव्या लिहिल्या त्यापैकी ही ओवी नाही. ती मागाहून कोणीतरी घातली आहे.

९. लोकाश्रयी मराठी वाङ्मय

महाराष्ट्रियाचें काव्यपरिक्षण.

पान १००—भवभूति— सातव्या शतकात होऊन गेलेला प्रसिद्ध नाटककार. महावीरचरितम्, मालतीमाधव व उत्तर-रामचरितम् हीं तीन नाटके त्यानें लिहिलीं. कण्वरस निर्मितांत हा कवि अद्वितीय ठरला.

पान १०२—रेफरँडम्—अखिल जनतेच्या मताची नोंदणी. हल्ली वृत्तपत्रातून या शब्दाचें भाषांतर 'सार्वमत' असें केलेलें आढळतें. अशा प्रकारच्या सार्वजनिक मतमोजणीचा निर्देश बाळग्याच्या सदर्भात केतकर गभीरपणे करीत असले तरी राजकारणाच्या क्षेत्रात त्यानीं त्याचें केलेलें उपहासयुक्त वर्णन याच पुस्तकातील १४ व्या प्रकरणात पहावयास मिळेल.

पान १०२—देवनाथ कवि—(इ. स. १७५४-१८२१) मराठी कवि व महासाधू. हा वऱ्हाडातील ऋग्वेदी ब्राह्मण. हे प्रसिद्ध कीर्तनकार होते. कीर्तन करता करताच त्यानीं पदे, अभंग वगैरे काव्य निर्माण केलें. याचे कटाव व पदे विशेष लोकप्रिय आहेत.

पान १०२—शिंद्यानै नानास तुरुंगांत घातलें—दुसऱ्या बाजीरावाने दौलतराव शिंदे यास दोन कोट रुपये देऊ करून नानास तुरुंगात डावण्याची कारवाई केली. परंतु पुढे रावबाजीशीं वितुष्ट येऊन शिंद्यानैच नानास कैदेतून सोडविलें.

पान १०३—मोगरे कवि—(इ. स. १८५७-१९१५) गगाधर रामचंद्र मोगरे. याची कविता सुबोधतेसाठीं विशेष प्रसिद्ध आहे.

पान १०४—चतुर्वर्गचिंतामणि व हेमाद्रि—हेमाद्रि उर्फ हेमाडपत हा देवगिरीच्या यादवराजाचा प्रसिद्ध प्रधान होता. यानें धर्मशास्त्रावर लिहिलेल्या ग्रंथापैकीं चतुर्वर्गचिंतामणि हा प्रसिद्ध ग्रंथ आहे. त्यात अनेक धर्मविधींचें, व्रतवैकल्याचें वर्णन केलें आहे. यानें बाधलेलीं देवळे विशिष्ट गिल्पासाठीं प्रसिद्ध आहेत.

पान १०४—धोपदेव व शुद्धिपत्र—(इ. स. १२६०-१३२६) देवगिरीच्या रामदेवरायाच्या पदरीं असलेला प्रसिद्ध संस्कृत ग्रंथकार. यानें व्याकरण, वैयक, साहित्य इत्यादि विषयावर ग्रंथ लिहिले. ज्ञानेश्वरादि भावडाना शुद्धिपत्र देण्यास पाडित तयार न होण्याचा संभव निर्माण झाला. त्यावेळीं धोपदेवानें शुद्धिपत्र तयार केलें. तें देण्याची मात्र वेळ आली नाही.

पान १०४—हालाची सप्तशती—(सु. इ. स. ९९ ते १०२). आश्रमार्तीचा हा राजा गाथा सप्तशती या प्राचीन महाराष्ट्र भाषेतील ग्रंथाबद्दलच प्रसिद्ध आहे.

पान १०६-खरे शास्त्री—(नाटककार). वासुदेव वामन खरे. (इ. स. १८५८-१९२४). प्रसिद्ध महाराष्ट्रीय इतिहाससंशोधक व ग्रंथकार यांनी शिवसंभव, तारामडळ, उग्रमंगल इत्यादि काही ऐतिहासिक नाटकेहि लिहिली. मुख्य कार्य इतिहाससंशोधन.

पान १०६-खाडिलकर : कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर—(१८७२-१९४८) हे नाट्य वाङ्मयात नाट्याचार्य म्हणून गौरविले जातात. हे टिळकाचे सहकारी होते. पुढे गांधीजींच्याहि चळवळीत त्यांनी अतिशय त्यागपूर्वक देशसेवा केली. नाट्य-वाङ्मयाच्या द्वाराहि ते आपल्या देशबाधवाना 'जागृत' करीत.

पान १०७-वाईकर भटजी या कादंबरीचे लेखक—रामचंद्र विनायक टिकेकर हे धनुर्धारी या टोपण नावाने लेखन करीत (ज. १८६२ मृ. १९०७) त्यांनी अनेक विषयावर लेखन केले. त्यात वाईकर भटजी ही त्यांची कादंबरी विशेष प्रसिद्ध आहे. ही कादंबरी गोल्डस्मिथ या प्रसिद्ध इंग्रजी लेखकाच्या व्हिंकार ऑफ वेकफील्ड या कादंबरीचे रूपांतर आहे तरी तिच्यात महाराष्ट्रातील भिक्षुकी गृहस्थतीचे सुंदर चित्र आहे.

पान १०७-कै. मित्र—काशिनाथ रघुनाथ मित्र. हे मनोरंजन या प्रसिद्ध मासिकाचे बरीच वर्षे संपादक होते.

१०. आप्पासाहेब दग्याचे गृह चित्र

ब्राह्मणकन्या पृ. १९ ते २९

पान १११-प्रार्थना समाजाची इमारत—इ. स. १८६७ मध्ये मुंबईस न्या. रानडे इत्यादिकांच्या नेतृत्वांने प्रार्थनासमाज स्थापन झाला. त्याची इमारत अद्याप त्याच नावाने मुंबईस प्रसिद्ध आहे.

पान ११४-ब्रम्हो—इ. स. १८२८ मध्ये राम मोहन रॉय यांनी ब्राम्होसमाज हा धर्मपंथ स्थापन केला. निराकार, निर्गुण परमेश्वराची आराधना हा या पंथाचा विशेष होय.

११. मंजुळेंचें भवितव्य विलोकन

ब्राह्मणकन्या कादंबरीतील एक उतारा

पान १२०—अकरमासे -अनौरस व अकुलीन सततीचा बनलेला समाज यासच कधी कधी लेकावळे हा शब्द लावतात. यासच कधी कड्ड मराठे असेंहि म्हणतात. यास विदुर हें नाव पडण्याचें कारण विदुराचा स्वतःचा जन्म अक्षत्रिय स्त्रीपासून झालेला होता.

१२. निःशस्त्राचे राजकारण

नि शस्त्राचें राजकारण-प्रकरण ४

पान १२२—राईट—(विमानशास्त्राचा उत्पादक) ऑरविहल राइट् व त्याचा भाऊ विल्बर राइट हे अमेरिकन-विमानाचे सशोधक. यानीं १९०३ मध्ये डिसेंबर १७ तारखेस पहिलें उड्डाण केलें

पान १२४—चौरीचुऱ्याचें प्रकरण—बारडोली सत्याग्रह आरंभ होण्यापूर्वी युवराजाच्या आगमन समारंभावर बहिष्कार घालण्याच्या चळवळींत चौरीचुरा येथें दगा झाला. त्यामुळें गांधीजींनीं बारडोलीसत्याग्रह-मोहीम तहकूब केली

पान १२९ मॉडरेट्-गांधी युगापूर्वी भारतीय राजकारणात प्रामुख्याने वावरणाऱ्या पक्षांपैकी प्रमुख पक्ष. मराठींत या पक्षाचा उल्लेख मबाळपक्ष अथवा नेमस्तपक्ष असा करीत. हा पक्ष पुढें स्वतःस लिबरल पक्ष असें म्हणवून घेऊ लागला नामदार गोखले हे या पक्षाचे अध्वर्यु होते.

पान १३०—बारडोली येथील कादंबरीची चळवळ—१९२१ सालीं नोव्हेंबरमध्ये गांधीजींनीं बारडोलीस सत्याग्रहाची सिद्धता केली होती. परंतु युवराजाच्या आगमनाच्या वेळीं दंगेधोपे झाले. तें पाहून लोकांची पुरेशी तयारी नाहीं म्हणून गांधीजींनीं ती चळवळ तहकूब केली होती.

१३. हिंदुस्थान आणि जग

ज्ञानकोश प्रस्तावना खंड विभाग १ ला पृ. ४१७ ते ४२२

पान १३२—गजोऽपि मिथ्या० हा न्याय—जग मिथ्या आहे असें मानणाऱ्याच्या अंगावर हत्ती धावून आला तर तो पळू लागतो. हत्ती नश्वर,

देहहि नश्वर मग भीति का वाटावी ? यावर ब्रह्मवादी असें उत्तर देतो कीं, हत्तीहि मिथ्या आणि पलायनहि मिथ्या ! सगळाच आभास !

पान १३२—कॉनन डॉइल—(१८५९-१९३०) गुप्त पोलिसाच्या चातुर्याच्या चित्तनेधक कथा लिहिणारा. त्या क्षेत्रातील प्रवर्तक शेरोलॅक होम्स ही एक काल्पनिक व्यक्ति त्यानें निमाण करून तिच्या चातुर्याच्या एकापेक्षा एक अद्भुत हकीगती आपल्या रहस्य कथातून त्यानें सांगितल्या.

पान १३७—अनाम—इंडोचायनातील एक भाग.

पान १३७—बाबिलोनियन संस्कृति—तैग्रिस व युफ्रातिस या नद्यांच्या मुखाजवळ बाबिलोनिया नावाचा प्रदेश आहे तेथे इ. स. पू. तीन हजार वर्षांपूर्वी सुमेरियन नावाच्या लोकांची मोठी संस्कृति नादत होती.

खालिडअन इ. स. पू. ७ व्या शतकात बाबिलोन येथे खालिडअन नावाच्या लोकांनी आपली सत्ता स्थापून आपली संस्कृति उभारली

पान १३७—मिसरी संस्कृति—इ. स. पू. ६ व्या शतकात उदयास आलेली ईजिप्त देशातील प्राचीन संस्कृति. इलाच मिसर संस्कृति म्हणतात. नाईल नदीच्या आधारे ही संस्कृति अतिशय वैभवसपन्न झाली. पिरॅमिड हे याच संस्कृतीचे अद्भुत काम होय

पान १३७—ईजिअन संस्कृति—एजिअन समुद्राच्याकाठी इ. स. पू. ३००० ते १२०० या काळात ही संस्कृति कीट बेटाच्या परिसरात नादत होती युरोपातील ही आद्य संस्कृति गणली जाते.

पान १३७—मेक्सिकन संस्कृति—आशियातील प्राचीन संस्कृतीच्या समकालीन अशी ही संस्कृति होती. हिंदु संस्कृतीशी काही बाबतीत तिचे साम्य आढळते उदा. चार युगाची कल्पना, नरक इत्यादि कल्पना.

पान १३८—सामोआ बेटांतील रहिवासी—फिजी बेटाच्या ईशान्येस सामोआ नावाचा १४ बेटाचा समूह आहे.

मयकल्पना : अमेरिकन इंडियन लोकात मय नावाची एक जात आहे. त्या लोकांच्या संस्कृतीचे इ. स. ६ व्या शतकातील अवशेष उपलब्ध झाले आहेत.

१३८ लिमरस्वरूपी मनुष्यकल्प—लिमर ही मादागास्कर भागात आढळलेली प्राणिकोटी असून तिचे माकडाशी बरेच साम्य आढळलें. तो प्राणि हा मनुष्यप्राण्याची पूर्वावस्था दाखविणारा असावा असा काही शास्त्रज्ञांचा अदाज आहे.

१४. लोकसत्ता आणि लोकमत यांजकडून अपेक्षा

ज्ञानकोश प्रस्तावना खड-पृ. ४५१-४५६

पान १४२—न्हिस डेविडस्—न्हिस् डेव्हिज असें हवें. बौद्ध—वाङ्मयाचा अतिशय थोर अभ्यासक व लेखक.

पान १५१--रुझवेल्ट—थिओडोर रुझवेल्ट (१८५८-१९१९). अमेरिकेचा सव्विसावा अध्यक्ष. रूसो-जपानी युद्धानंतरच्या वाटाघाटीत शातता टिकाविण्यासाठी त्यानें अतिशय खटपट केली. त्या कार्याबद्दल त्यास नोबल पारितोषिक मिळालें.

पान १५१—विल्सन—थॉमस् बुड्रो विल्सन (१८५६-१९२४) अमेरिकेचा अठ्ठाविसावा अध्यक्ष. १९१८ सालीं पहिल्या महायुद्धाच्या तहाच्या वेळीं याने आपली प्रसिद्ध चौदा तत्वे मांडली. त्यात राष्ट्रसंघ स्थापनेबद्दल एक तत्त्व होतें.

